

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΘ΄

Τεύχος 73

Καλοκαίρι 2021

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	2
Γιώργος Καραλής (Μετάφραση) Η Κρίση Στην Ανατολική Μεσόγειο και ο Covid-19 (Συγγρ.: Βασίλης Κ. Φούσκας , Μπουλέντ Γκοκάυ, Μπιλιάννα Βάνκοβσκα)	3
Νίκος Αστρουλάκης (Μετάφραση) Η Εφαρμοσμένη Ηθική Σύνθεση της Διεθνούς Ανάπτυξης (Συγγρ.: Νίκος Αστρουλάκης).....	25
Κωνσταντίνος Γάκης, Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου Κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια μαθητών με και χωρίς ΔΕΠ/Υ που εμπλέκονται σε περιστατικά εκφοβισμού.....	50
Αντώνης Παπαοικονόμου Πολιτική παιδεία και πολιτική συμπεριφορά: Εμπειρική έρευνα σε δείγμα μαθητών	78
Εμμανουήλ-Μάριος Οικονόμου, Νικόλαος Κυριαζής Η σταδιακή παρακμή του Βυζαντίου και η σύγχρονη Ελλάδα:.....	102
Μάνος Σαββάκης, Νίκος Κολοκούρας Θεραπευτικό πλάνο και χρόνιος πόνος: Οι σχέσεις μεταξύ ιατρών και ασθενών με μυοσκελετικά προβλήματα:.....	126
Ανδρέας Στεργίου Βιβλιοκριτική:.....	149
Abstracts	153

Η ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΙ Ο COVID-19

Βασίλης Κ. Φούσκας¹, Μπουλέντ Γκοκάυ² και Μπιλιάνα Βάνκοβσκα³

Μετάφραση: Γιώργος Καραλής⁴

Προλεγόμενο σχόλιο του μεταφραστή Γιώργου Καραλή

Ξεκινώντας, οφείλω να αναγνωρίσω την τιμή που μου αποδίδεται να μεταφράσω στα Ελληνικά και να σχολιάσω ελεύθερα την πολύ ενδιαφέρουσα και επίκαιρη συζήτηση του Βασίλη Κ. Φούσκα, παλιού μου καθηγητή στο ΠΑ.ΠΕΙ. μαζί με το σταθερό ερευνητικό συνοδοιπόρο του, Bülent Gökyay, και τη Biljana Vankovska. Τα αντικείμενα που πραγματεύονται είναι η πρόσφατη όξυνση της μεταναστευτικής - προσφυγικής κρίσης στα Βαλκάνια και η τρέχουσα διεθνοπολιτική κρίση στην Ανατολική Μεσόγειο, σε συνδυασμό με τον αντίκτυπο της παρούσας παγκόσμιας υγειονομικής κρίσης λόγω του Κορωνοϊού COVID-19. Η συζήτηση δημοσιεύτηκε στο ακαδημαϊκό περιοδικό, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, στο τρίτο τεύχος του τρέχοντος έτους, 2020, και είναι διαθέσιμο σε ελεύθερη πρόσβαση στα αγγλικά από την ιστοσελίδα του περιοδικού (<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19448953.2020.1755154>). Να σημειώσω ότι το περιοδικό ιδρύθηκε στην Αγγλία το 1998 από μια δραστήρια ομάδα νέων επιστημόνων που εργαζόταν σε θέματα οικονομίας και διεθνών σχέσεων της Νότιας Ευρώπης και των Βαλκανίων, στην οποία πρωτοστάτησε ο Βασίλης Φούσκας. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον εκδοτικό οίκο Routledge-Taylor & Francis, που μου παραχώρησε το δικαίωμα της μετάφρασης και δημοσίευσης στα Ελληνικά αυτής της συζήτησης.

---

¹ Ο Βασίλης Κ. Φούσκας είναι Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο του Ανατολικού Λονδίνου (UEL) και ιδρυτικός συντάκτης του «Journal of Balkan and Near Eastern Studies» (Routledge / Taylor & Francis) στο Ηνωμένο Βασίλειο.

² Ο Bülent Gökyay είναι Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο Keele και ιδρυτικός συντάκτης του «Journal of Global Fault-lines» (Pluto press) στο Ηνωμένο Βασίλειο. Προεδρεύει της συντακτικής επιτροπής του «Journal of Balkan and Near Eastern Studies».

³ Η Biljana Vankovska είναι Καθηγήτρια Διεθνών Σχέσεων και Ειρηνικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο «Ss. Cyril και Methodius» της Β. Μακεδονίας και μέλος της Συντακτικής Επιτροπής του Journal of Balkan and Near Eastern Studies.

⁴ Ο Γιώργος Αθ. Καραλής, ΔΝ (υποψ.) και LL.M Νομικών Διεθνών Σπουδών Νομικής ΕΚΠΑ, είναι επίσης πτυχιούχος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιώς (ΠΑ.ΠΕΙ.)

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Η Ιστορία των εθνών και των κρατών της Βαλκανικής Χερσονήσου είναι γνωστό ότι περιέχει, αν όχι κοινές, σίγουρα παραπλήσιες και συνεκτικές αναφορές. Παραπέμπει σε μία αίσθηση ενιαίας πορείας των λαών της, όπως και πορείας τους προς την ίδια κατεύθυνση, ειδικά τους αρκετούς τελευταίους αιώνες. Άλλωστε, η παραδοσιακή και αποδεκτή τοπική ομαδοποίησή τους έχει περισσότερο ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία, δηλαδή δεν εδράζεται μόνο στη δεδομένη γεωγραφική συνέχεια και συνάφεια. Η διαδικασία γένεσης εθνικής συνείδησης κάποιων λαών και η Παλιγγενεσία των εθνών της καρποφόρησαν εν μέσω του Οθωμανικού ζυγού, τον οποίο τελικά διαδέχτηκαν. Οι πολεμικές αντιπαραθέσεις ενός αιώνα, αφού κορυφώθηκαν με τους δύο Βαλκανικούς Πολέμους, έδωσαν στη συνέχεια τη θέση τους σε ειρηνικές συσσωματώσεις, με γνωστότερες να είναι τα Βαλκανικά Σύμφωνα του 1934 και του 1953. Επομένως δεν ξενίζει, αντίθετα έχει ισχυρά ιστορικά ερείσματα η προοπτική μιας νέας, έστω χαλαρής αρχικά, σύμπραξης των κρατών της υπέρ του κοινού μέλλοντος των πολιτών τους και με ευδιάκριτο αντι-ηγεμονικό πρόσημο. Οι ειδικές σχέσεις των βαλκανικών κρατών μπόρεσαν χωρίς ιδιαίτερες εξωτερικές παρεμβάσεις να επιλύσουν σύνθετες τοπικές κρίσεις, όπως η ελληνοτουρκική του 1987 και μάλιστα στην τελική φάση αποδρομής του Ψυχρού Πολέμου. Οι Βαλκανικοί Αγώνες «ανθούσαν» για δεκαετίες παρά τις δεδομένες γεωστρατηγικές ψυχροπολεμικές ετερότητες. Σε μία αναλογία εκείνης της εποχής, η «Αδριατική Λίγκα» στις μέρες μας καταφέρνει κάτι αδιανόητο ως το 2000, να ενώσει αθλητικά Σέρβους, Κροάτες και Βόσνιους μεταξύ άλλων. Νέες ειδικές σχέσεις προβάλλουν σαφώς σήμερα ως η προτιμότερη λύση άρσης των αιματηρών αντιπαραθέσεων, τις οποίες προκάλεσε η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας την περίοδο 1991-1999, σχεδόν ταυτόχρονα με το εισαγωγικό διάστημα της παγκόσμιας «Νέας Τάξης Πραγμάτων». Από το 2010, μετά την πολυσυζητημένη απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης ότι η μετατροπή του σερβικού Κοσσυφοπεδίου σε ανεξάρτητο Κόσοβο δεν αντίκειται στο Διεθνές Δίκαιο, τέθηκε ένα διαφορετικό πλαίσιο προς μια πιο ειρηνική κατεύθυνση. Εκεί κατατείνει και η ευρωπαϊκή προοπτική των Δυτικών Βαλκανίων, κύριος διακηρυγμένος στόχος και της Ελληνικής Προεδρίας του Συμβουλίου της Ε.Ε., ήδη πριν το 2014.

Τα εγγενή προβλήματα μεταξύ των βαλκανικών κρατών ως κατάλοιπο των επιρροών των αντιθέσεων του παρελθόντος, επιτάθηκαν λόγω της οικονομικής κρίσης της προηγούμενης δεκαετίας και βεβαίως της διαφορετικής δυνατότητας αντιμετώπισής της, απόρροια των διαφορετικών «ταχυτήτων» τους: εντός - εκτός Ε.Ε. και ΝΑΤΟ, νέου μέλους τους ή σε καθεστώς υποψήφιου για ένταξη. Άλλωστε, η προοπτική ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε. (ιδίως μεταξύ 1999-2005) ήταν και ο καθοριστικός παράγοντας, ως αποτέλεσμα του οποίου οδηγηθήκαμε τότε στη σχετική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος και κατ' επέκταση στην ανάληψη της ευθύνης της διακυβέρνησής της από το Ισλαμιστικό Κόμμα του

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

κάποτε πολιτικά διωκόμενου Ρ.Τ. Ερντογάν. Η πολιτική βιωσιμότητά του σήμερα γνωρίζει τη μεγαλύτερη παρά ποτέ αμφισβήτησή της εντός Τουρκίας, ενώ ήταν πανίσχυρος εσωτερικά μετά από πολλαπλές εκλογικές νίκες ή όταν αντιπαρήλθε ακόμα και τη δραματική εκδήλωση του στρατιωτικού πραξικοπήματος το 2016. Στον ορίζοντα προβάλλουν επίδοξοι και πιθανοί διάδοχοί του, την ίδια στιγμή που η παραδοσιακή Νατοϊκή σχέση Τουρκίας και ΗΠΑ δοκιμάζεται σήμερα από την προοδευτική οικοδόμηση αμυντικής και γεωστρατηγικής σχέσης της πρώτης με τη Ρωσία. Η εκδήλωση της «Αραβικής Άνοιξης» το 2011 έδωσε μια μεγάλη ευκαιρία εκδήλωσης και τμηματικής υλοποίησης της πολιτικής του «νεοοθωμανισμού», ως παράγοντα των εμφυλίων στη Συρία και στο Ιράκ (οι οποίοι προκάλεσαν και την ανάδυση του «Ισλαμικού Κράτους»), καθώς επίσης και παρεμβαίνοντας αρχικά επιτυχημένα στην Αίγυπτο (ως το 2013) ή τώρα στον εμφύλιο της Λιβύης. Όμως η εξέλιξη της «Αραβικής Άνοιξης» είναι και η καίρια παράμετρος «εξαγωγής» του προσφυγικού ζητήματος από τη Μέση Ανατολή προς την Ανατολική Μεσόγειο και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, επιτείνοντας το σύνηθες μεταναστευτικό πρόβλημα, που προκαλούν οι εμφανείς οικονομικές ανισότητες, η ανισοκατανομή της ευμάρειας, η δυσαρμονία των πολιτικοοικονομικών συστημάτων και η μεγάλη αναντιστοιχία ποσοστών γεννητικότητας μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

Η Κοινή Δήλωση Ε.Ε.-Τουρκίας το 2016 έθεσε μια προσωρινή παύση στο οξυμένο πρόβλημα του 2015, το οποίο συνέπεσε με την πιο τεταμένη στιγμή της υπερδεκαετούς ελληνικής χρηματοοικονομικής κρίσης χρέους. Δυστυχώς, δεν επακολούθησε η πιστή τήρηση των προβλέψεων της Κοινής Δήλωσης και από τα δύο μέρη. Φέτος το Φεβρουάριο, ο υπό στρατηγική και πολιτική πίεση Τούρκος Πρόεδρος ανακοίνωσε ότι δεν θα εμποδίζει πλέον τα κύματα των προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών να μετακινούνται προς το «Χώρο Ελευθερίας Ασφάλειας και Δικαιοσύνης» της Ε.Ε., ωθώντας τους προς τα ελληνικά σύνορα και αξιώνοντας ουσιαστικά περισσότερη χρηματοδότηση της Τουρκίας για το δυσανάλογο πλήθος προσφύγων, που φιλοξενεί. Η αντοχή των ελληνικών-ευρωπαϊκών συνόρων δοκιμάστηκε στο πλαίσιο μιας ιδιότυπης «υβριδικής» αντιπαράθεσης, μαζί με αυτή του σταθερά ειρηνόφιλου ελληνικού λαού από την αίσθηση υπέρβασης κάθε ορίου και την άγνοια για το τι επιφυλάσσει το μέλλον. Είναι προφανές ότι το οριζόμενο από το Διεθνές Δίκαιο νομικό πλαίσιο για τους Πρόσφυγες (με εξέχουσα τη «Σύμβαση της Γενεύης» του 1951) τηρείται σήμερα με την αίρεση της θεώρησης της Τουρκίας ως «ασφαλές» κράτος πρώτης υποδοχής τους και τον όρο του διαχωρισμού της έκτακτης κατάστασής τους από την «τακτική» οικονομική μετανάστευση. Από την άλλη πλευρά, η ευρωπαϊκή αλληλεγγύη έχει τεθεί σε πρόδηλη αδράνεια και παραμένει επιεικώς αμφίβολη η τήρηση του «Συστήματος του Δουβλίνου» (των ομώνυμων Κανονισμών της Ε.Ε.) για την ακολουθούμενη διαδικασία σχετικά με το χειρισμό των αιτήσεων για παροχή ασύλου. Ως αποτέλεσμα, πρόσφυγες και

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

μετανάστες κατακλύζουν τα γεωστρατηγικά «φορτισμένα» νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Οι φιλόξενοι κάτοικοί τους, υποψήφιοι για Νόμπελ Ειρήνης το 2015, προοδευτικά έφτασαν να αντιλαμβάνονται σήμερα πολύ διαφορετικά την τελματωμένη κατάσταση του προβλήματος με δυστυχώς μόνη δυναμική πτυχή της τη διαρκή αύξηση των ροών.

Μια πιο σύνθετη ανάλυση του ζητήματος έγκειται στην περαιτέρω έρευνα των λόγων, οι οποίοι καθιστούν τη λεγόμενη «βαλκανική οδό» διέλευσης πρακτικότερη ή συχνότερα επιλεγόμενη, αν και πιο επικίνδυνη. Γεγονός είναι ότι οι αναζητούντες ένα καλύτερο μέλλον, μακριά από κάθε κίνδυνο για τους ίδιους και τις οικογένειές τους, επιθυμούν να καταλήξουν στις βορειότερες και πλουσιότερες ευρωπαϊκές χώρες, παρά στις βαλκανικές. Όμως, από το 2015 διαφοροποιείται άρδην η ψυχική και ψυχολογική «οικειοποίηση» της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης απέναντι στους δοκιμαζόμενους συνανθρώπους μας. Στη Γερμανία, τη Γαλλία και τη Δυτική Ευρώπη εκκολάφθηκε και γεννήθηκε το Αστικό, Κοινωνικό Κράτος Δικαίου και το Κράτος Πρόνοιας. Η τωρινή επώδυνη δομική δοκιμασία της ολότητας των συστημάτων του από τον Κορωνοϊό θέτει σε νέες βάσεις τις απαιτήσεις των πολιτών της Ε.Ε. από τις Κυβερνήσεις τους και την Ηγεσία της. Η εικόνα των κοινωνικών αναταραχών στις ΗΠΑ, γεγονός μέχρι πρότινος αδιανόητο για τα συνήθως τεκταινόμενα εκεί, είναι σίγουρα απότοκο και του δυσθεώρητου πλήθους των ανθρώπινων απωλειών, μέγεθος ευθέως ανάλογο όσων στερούνται της πλήρους πρόσβασης στην ιατρική περίθαλψη. Η ύπαρξη κάθε Κράτους, ιδίως «Δυτικού Τύπου», συνδέεται αναμφισβήτητα με το διαρκώς επιδιωκόμενο αίσθημα ασφάλειας-προστασίας-σταθερότητας, που οφείλει να παρέχει στους Πολίτες του. Η συζήτηση που μετέφρασα συμβάλλει, θέλω να πιστεύω, στη κατανόηση των παραπάνω ζητημάτων και προωθεί τον ανάλογο προβληματισμό στην ακαδημαϊκή κοινότητα της χώρας μας.

Δρ. Γιώργος Καραλής

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Σε αυτή τη συζήτηση με το Βασίλη Κ. Φούσκα και το *Bülent Gökay*, η *Biljana Vankovska* εξερευνά τις πολυπλοκότητες της κρίσης στην Ανατολική Μεσόγειο, η οποία επικεντρώνεται γύρω από το ζήτημα των προσφύγων / μεταναστών / αναζητούντων άσυλο. Ο Βασίλης Φούσκας υποστηρίζει ότι η Τουρκική Κυβέρνηση εργαλειοποίησε τους πρόσφυγες σε μια υβριδική πολεμική σύρραξη εναντίον της υποκριτικής Ευρώπης και του ΝΑΤΟ, με τη Ρωσία να είναι ο πραγματικός νικητής στη Συρία και γενικά στη Μέση Ανατολή. Επιπλέον, πιστεύει ότι το μέλλον της Ευρώπης, σε συνέχεια της μαζικής κρίσης του πρώτου Εξαμήνου του 2015 όταν ο ΣΥΡΙΖΑ συνθηκολόγησε υπό την πίεση της Γερμανίας περνώντας μνημόνια, διακυβεύεται στην Ελλάδα ακόμα μια φορά. Ως λύση στην κρίση, ο Φούσκας επιχειρηματολογεί υπέρ ενός βαλκανικού Συμφώνου Αλληλεγγύης, το οποίο θα επιτρέπει στους πρόσφυγες / μετανάστες να πάνε εκεί όπου επιθυμούν: στη Βόρεια Ευρώπη. Ο *Bülent Gökay* μετατοπίζει το διάλογο προς την ανθρώπινη ασφάλεια και τις ανθρωπιστικές ανησυχίες και επισημαίνει την απελπιστική κατάσταση δεκάδων χιλιάδων προσφύγων, η οποία απαιτεί μια απάντηση Ευρωπαϊκού εύρους, ειδικά σε συνθήκες πανδημίας του Κορωνοϊού. Ισχυρίζεται ότι η απόδοση της ευθύνης αποκλειστικά στην Ελλάδα ή / και την Τουρκία τείνει να χάνει τη «μεγάλη εικόνα» και εστιάζει στην ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, του αναποτελεσματικού συστήματος χορήγησης Ασύλου και των μηχανισμών παροχής υγείας. Επιπλέον, ενώπιον μιας πλήρως χρεωκοπημένης πολιτικής της Ε.Ε., ο Βασίλης ισχυρίζεται ότι οι απαντήσεις στον COVID-19 θα πρέπει να περικλείουν την αναβίωση των δημόσιων ανταλλαγών επιχειρημάτων σχετικά με μια αντι-ηγεμονική σοσιαλιστική / συν-ομοσπονδιακή προοπτική στα Βαλκάνια και στη Μέση Ανατολή.

Biljana Vankovska (BV): Μπορείτε να μας πληροφορήσετε για το υπόβαθρο της κοινής σας εργασίας και πόσο καιρό εργάζεστε μαζί;

Bülent Gökay (BG): Γνώρισα το Βασίλη το 1998 μέσω κάποιων κοινών Ιταλών φίλων μας. Εκείνο τον καιρό ο Βασίλης είχε ολοκληρώσει μια μονογραφία της ιστορίας μετασχηματισμού του Ιταλικού κομμουνισμού και της κρίσης στο Ιταλικό πολιτικό σύστημα. Εγώ είχα ήδη εκδώσει τη «Σύγκρουση των Αυτοκρατοριών», ένα έργο που τοποθετεί την Ελληνο-Τουρκική σύγκρουση του 1919-1922 σε μια

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

παγκόσμιο συνάφεια. Τότε, ο Βασίλης επίσης διεύθυνε κάποια μεταπτυχιακά σεμινάρια για τα Βαλκάνια και τη Νότια Ευρώπη στο L.S.E. Πρέπει επίσης να αναφέρω ότι ήταν περίπου εκείνη η χρονική περίοδος, που είχα γνωρίσει τον Peter Gowan, όταν δίδασκα στο Πανεπιστήμιο του Βόρειου Λονδίνου (UNL) σε καθεστώς μερικής απασχόλησης. Αργότερα έμαθα ότι ο Βασίλης δίδασκε τα μαθήματα του Peter στο UNL, αλλά δεν συναντηθήκαμε στην Οδό Holloway.

Βασίλης Κ. Φούσκας (ΒΚΦ): Έτσι είναι. Ξεκινήσαμε εκείνα τα σεμινάρια στο LSE με την ευκαιρία της κρίσης στη Βοσνία κι ύστερα συστήσαμε έναν Όμιλο, τον Όμιλο για τη Μελέτη της Νότιας Ευρώπης και των Βαλκανίων (ASSEB), ο οποίος έγινε θεσμός, μια εκπαιδευτική φιλανθρωπική οργάνωση στο Ηνωμένο Βασίλειο. Τελικά, αρχίσαμε να αναζητούμε εκδότες ενός επιστημονικού περιοδικού, το οποίο ονομάστηκε «*Journal of Southern Europe and the Balkans*». Το πρώτο τεύχος εκδόθηκε το Μάιο του 1999, εν μέσω του βομβαρδισμού του Βελιγραδίου από το NATO. Σε αυτή τη συλλογική προσπάθεια - δεκάδες υποψήφιων διδασκτόρων και ακαδημαϊκών δασκάλων βοήθησαν να προωθηθεί αυτό το εγχείρημα - θέλω να ξεχωρίσω την υποστήριξη των Donald Sassoon, Ilaria Favretto, Toby Abse, David Felsen, Philippe Marlière, Stevan K. Pavlowitch και του αείμνηστου Peter Gowan. Το 2009 μετονομάσαμε το περιοδικό σε «*Journal of Balkan and Near Eastern Studies*», ακολουθώντας μια εκτεταμένη συζήτηση μεταξύ των μελών της συντακτικής επιτροπής.

BG: Ήταν ακριβώς μετά την καταστροφική επέμβαση του NATO στην πρώην Γιουγκοσλαβία λόγω του Κοσσυφοπεδίου. Ήμασταν ανάμεσα σε ένα μικρό αριθμό Βρετανών Αριστερών, που τασσόταν υπέρ της ειρήνης και εναντίον του πολέμου στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Ήμασταν ήδη στο 1999, όταν πλησίαζε η «μονομερής στιγμή» των ΗΠΑ στο παγκόσμιο σύστημα (unipolar moment). Ακολούθησε η 11η Σεπτεμβρίου και το Αφγανιστάν και έπειτα η καταστροφική εισβολή στο Ιράκ, ολοκληρώνοντας το «έργο» που ξεκίνησε στην περιοχή το 1990-91. Είχαμε επηρεαστεί πολύ από αυτά τα γεγονότα. Ξεκίνησα να ασχολούμαι με την πολιτική σχετικά με το πετρέλαιο και την κρίση χρέους στην Ανατολική Ευρώπη. Ο Βασίλης έκανε επίσης μια παρόμοια μελέτη της Αμερικανικής Εξωτερικής Πολιτικής στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή, επομένως κάπως έτσι τα ερευνητικά μας ενδιαφέροντα άρχισαν να συγκλίνουν. Η πρώτη μας κοινή μονογραφία, με τίτλο «Ο

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Νέος Αμερικανικός Ιμπεριαλισμός», δημοσιεύτηκε το 2005 με πρόλογο του Peter Gowan. Ήταν μια καθοριστική στιγμή, γιατί κι οι δυο αρχίσαμε να συνειδητοποιούμε ότι η Αμερική είναι σε παρακμή και κάνει ό,τι κάνει όχι επειδή είναι ισχυρή, αλλά επειδή είναι αδύναμη. Επηρεασμένοι από τον «*ΑναΠροσανατολισμό*» (1999), έργο του αείμνηστου Andre Gunder Frank, ξεκινήσαμε να θεωρητικοποιούμε την προσέγγισή μας κατά μήκος των γραμμών μια γεω-λογικής μεταφοράς, «παγκόσμια ρήγματα», μέσω των οποίων σκοπεύαμε να τοποθετήσουμε την παγκόσμια δομή στο κέντρο της ανάλυσής μας, έτσι ώστε να αποκρυπτογραφήσουμε τις λεπτομέρειες όσων συμβαίνουν μέσα στη συγκυρία ως συμπτώματα ενός αριθμού καθοριστικών παραγόντων - οικονομικών, πολιτισμικών, γεωπολιτικών, πολιτιστικών κλπ - χωρίς κάποιος από αυτούς να είναι αποφασιστικός σε «τελική ανάλυση», η οποία είναι η ίδια η κλασική τοποθέτηση του Μαρξ. Έχοντας αυτήν την κοινή θεωρητική πλατφόρμα, προχωρήσαμε στη συγγραφή δύο επιπλέον μονογραφιών, «*Η Πτώση της Αυτοκρατορίας των ΗΠΑ - Παγκόσμια Ρήγματα και η μετατόπιση της Ιμπεριαλιστικής Τάξης Πραγμάτων*», που δημοσιεύτηκε το 2012, και «*Η Αποδόμηση του Ευρω-Ατλαντισμού και του Νέου Αυταρχισμού*», που κυκλοφόρησε πέρσι στα αγγλικά και πιο πρόσφατα στα Ελληνικά απ' τις εκδόσεις Επίκεντρο. Η πρώτη παρέχει μια ανάλυση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και της μετατόπισης ισχύος προς την «Παγκόσμια Ανατολή», όπως την αποκαλούμε. Η τελευταία εξετάζει την κραταιά λιτότητα στην Ευρωζώνη και τον τρόπο με τον οποίο η παγκόσμια πολιτική της Κίνας διαταράσσει την ευρωπαϊκή ενοποίηση, ενώ επιτείνει την θεσμική κρίση της Ευρώπης, που οφείλεται σε μια συγκεκριμένη μορφή νεοφιλελευθερισμού, τη γερμανο-αυστριακή δημόσια πολιτική του *ορντολιμπεραλισμού* («*τελετουργικός φιλελευθερισμός της νέας τάξης*»).

BV: Ίσως είναι τώρα η ώρα να επιστρέψουμε στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή. Όπως υπαινιχθήκατε νωρίτερα, η αμερικανική επέμβαση στο Ιράκ άνοιξε το Κουτί της Πανδώρας. Με τον ISIS και την Αραβική Άνοιξη, η κρίση ξεκίνησε να μετατοπίζεται δυτικότερα, στη Συρία και τη Νότια Ευρώπη. Τώρα, με αυτές τις μάζες πληθυσμιακών μετακινήσεων προς την Ευρώπη, όπου η Ελλάδα και τα Βαλκάνια παρέχουν μια κύρια διαδρομή διέλευσης, μια διαδρομή που η συμφωνία μεταξύ Τουρκίας και Ε.Ε. το 2016 προσπάθησε να ανασχέσει. Μπορούν τα βαλκανικά

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

κράτη, εν δυνάμει, να συσσωρεύσουν μια κοινή απάντηση στη μεταναστευτική κρίση, έχοντας κατά νου τις αμοιβαίες διαφορές τους σε ένα εύρος ζητημάτων;

ΒΚΦ: Ναι, μπορούν και είναι τώρα η μεγάλη στιγμή να παραμερίσουν τις διαφορές τους. Η προσφυγική κρίση είναι μακράν πιο σημαντική. Όσα διακυβεύονται είναι πολύ σημαντικά, αφορούν ανθρώπινες ζωές και την ειρήνη στην περιοχή. Δεν εκτιμώ τη συμπεριφορά της Τουρκίας και τον τρόπο που χειρίστηκε το προσφυγικό ζήτημα, ειδικά την περίοδο Φεβρουαρίου-Μαρτίου 2020, αν και αναγνωρίζω το μαζικό προσφυγικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Τουρκία. Επίσης δεν εκτιμώ την υποκριτική συμπεριφορά της Γερμανίας και της Ε.Ε., οι οποίες κάνουν συμφωνίες με την Τουρκία και μετά αποτυγχάνουν να τις υλοποιήσουν. Τείνω να πιστεύω ότι η Τουρκία έχει δίκιο να υποστηρίζει ότι η συμφωνία του 2016 δεν τιμήθηκε, καθώς της δόθηκαν πολύ λίγα χρήματα και δεν επήλθε καμιά χαλάρωση στο καθεστώς των θεωρήσεων εισόδου (visa) για τους πολίτες της. Ωστόσο, η Τουρκία, τουλάχιστον από το 2014, έχει χρησιμοποιήσει τους πρόσφυγες ως εργαλείο στη διαπραγμάτευσή της με το ΝΑΤΟ και την ΕΕ ενός συμφώνου που θα τη βοηθούσε να χειριστεί τη Ρωσία, τον Άσαντ και το Ιράν στη Συρία, ώστε να εγκατασταθεί στη βόρεια ζώνη της Συρίας. Η διακηρυχθείσα άποψη της Τουρκίας είναι μέριμνα για στέγαση και παροχή καταφυγίου σε περίπου 3 εκατομμύρια πρόσφυγες, εντούτοις ένας στόχος που δεν έχει διακηρυχθεί είναι η αποτροπή ίδρυσης εκεί μιας ανεξάρτητης κρατικής δομής από το Κουρδικό στοιχείο. Συμβαίνει ένας υβριδικός πόλεμος, τον οποίο η Τουρκία επιλέγει να διεξαγάγει κατά μήκος των χερσαίων και θαλάσσιων συνόρων με την Ελλάδα, ώστε να εκβιάσει το ΝΑΤΟ και την ΕΕ, μια πολεμική αντιπαράθεση που χαλαρώνει ή εντείνεται ανάλογα με τη συγκυρία και τα ζητήματα που διακυβεύονται. Όμως, δεν πρέπει να ξεχνάμε την ανθρώπινη διάσταση του προβλήματος. Η Ελλάδα κι η Βουλγαρία έσφαλαν σφραγίζοντας τα χερσαία και θαλάσσια σύνορά τους ενάντια σε αθώους ανθρώπους, θεωρώντας τον πρόσφυγα πρωταρχικά ως υβριδικό όπλο εναντίον των εθνικών συμφερόντων τους (η Ελλάδα το έκανε προσωρινά για ένα μήνα, από την 1η Μαρτίου ως την 1η Απριλίου 2020). Αυτό που πρέπει να γίνει είναι, πρώτον, έλεγχος των συνόρων και προσεκτική καταγραφή των προσφύγων (επιλογή τους ή απόρριψη των αιτήσεών τους) σύμφωνα με το Διεθνές και το Ενωσιακό Δίκαιο (η Ελλάδα οφείλει επίσης να βρει έναν τρόπο που θα επιτρέψει στους αιτούντες άσυλο να υποβάλλουν τις αιτήσεις τους από την Τουρκία μέσω των Ελληνικών

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Προξενείων στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη). Δεύτερον, κατασκευή προσωρινών εγκαταστάσεων, που θα παρέχουν ανθρώπινες συνθήκες σε πρόσφυγες / μετανάστες. Τρίτον, διευκόλυνση του ταξιδιού τους βόρεια των Βαλκανίων (Αυστρία, Γερμανία, Βέλγιο, Ολλανδία, Σκανδιναβία), όπου θέλουν να πάνε. Οι πρόσφυγες δεν θέλουν να μείνουν στην περιοχή. Θέλουν να εγκατασταθούν σε ευημερούσες χώρες της ΕΕ. Αυτή είναι η πλατφόρμα συνεργασίας επί της οποίας όλα τα βαλκανικά κράτη μπορούν να συμφωνήσουν εύκολα. Η Γερμανία κι η υπόλοιπη ΕΕ πρέπει να αναλάβουν την πλήρη ευθύνη για τις πράξεις παράλειψης και επιτροπείας τους όλα αυτά τα χρόνια, συμπεριλαμβανομένης της φριχτής λιτότητας που επιβλήθηκε στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια, η οποία κατέστρεψε την ικανότητά τους να χειρίζονται τέτοιου είδους έκτακτες καταστάσεις. Γι' αυτό τα Βαλκανικά κράτη πρέπει να συνεργαστούν. Μπορείτε να σκεφτείτε το 4ο Σώμα Στρατού της Ελλάδας στη Θράκη να αντιμετωπίζει δεκάδες χιλιάδες προσφύγων που θέλουν να περάσουν τα σύνορα; Θα τους πυροβολούσατε; Όχι. Αλλά αυτό σημαίνει πόλεμο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, καθώς η Ελλάδα θα κλείσει το Αιγαίο, έπειτα η Τουρκία θα ανταποδώσει κι ούτω καθεξής. Κάποιοι σχολιαστές λένε ότι αυτή η πρόταση δεν είναι ρεαλιστική. Λοιπόν, ναι και όχι. Την προτείνω επειδή αυτό που έχω κατά νου είναι ο πιθανός περιορισμός της σύγκρουσης στη Συρία και η αδυναμία τόσο της Δύσης όσο και της Ρωσίας να χαλιναγωγήσουν τα σχέδια του Ερντογάν, κάτι όχι απίθανο. Αυτό είναι το πιθανότερο σενάριο: λόγω της αμείλικτης χρήσης των προσφύγων από τον Ερντογάν ως διαπραγματευτικό όπλο για να κερδίσει την υποστήριξη της Δύσης, σε κάθε σοβαρή ένταση μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας στο Αιγαίο ή την Κύπρο, η Ελλάδα υπό τέτοιο τύπο πίεσης θα κηρύξει κατάσταση έκτακτης ανάγκης και θα απελάσει όλους τους πρόσφυγες/μετανάστες, όντως υπό συνθήκες αυστηρής λιτότητας. Οι πρώτοι αποδέκτες που θα υποφέρουν από αυτήν την απέλαση θα είναι οι άμεσοι γείτονες της Ελλάδας, η Βουλγαρία, η Αλβανία και η Β. Μακεδονία, ακολουθούμενες από τη Σερβία, την Κροατία και την Ουγγαρία. Τα χερσαία σύνορα είναι πολύ «πορώδη». Αφού φύγουν από την Ελλάδα, οι πρόσφυγες μπορούν να είναι στη Γερμανία μέσα σε μια βδομάδα. Αυτό πρόκειται να συμβεί, και είναι αυτή η βάση που προτείνω το Βαλκανικό Σύμφωνο, όσο κι αν δεν μοιάζει ρεαλιστικό εκ πρώτης όψεως. Θυμηθείτε ωστόσο, ότι όλα τα κράτη των Βαλκανίων, συμπεριλαμβανομένων της Ελλάδας και της Τουρκίας, δεν έχουν δυνατότητα να απορροφήσουν επιπρόσθετα και συνεχιζόμενα προσφυγικά κύματα.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Είναι κατεστραμμένα κράτη που αντιμετωπίζουν μαζικά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Ο Ερντογάν το γνωρίζει. Είναι ο κύριος παίκτης της κρίσης στην περιοχή, αλλά επίσης το εκκρεμές της κρίσης μετατοπίζεται αντίστοιχα με τις συμφωνίες που επιτυγχάνει με τη Ρωσία και τη Δύση - ναι, η Τουρκία συνεχίζει να συμπιέζεται ανάμεσα στις «Αυτοκρατορίες», όπως ο Bulent υποστήριζε πριν από πολύ καιρό. Η Ιστορία μάς στοιχειώνει και μόνο η Ιστορία υπάρχει.

BV: Βλέπετε κάποιον κίνδυνο τα Βαλκάνια να μετατραπούν σε «αποθηκευτική θυρίδα» (γκέτο) για εκατομμύρια μετανάστες που παραμένουν στο κατώφλι της Δυτικής Ευρώπης;

BKΦ: Ω, ναι! Αυτός είναι ο φόβος μου και αυτός είναι ο λόγος που προτείνω ό,τι προτείνω. Η εθνο-θρησκευτική γκετοποίηση των Βαλκανίων και της Μέσης Ανατολής είναι πολιτική της Γερμανίας και ως κάποιο βαθμό και του NATO. Στην Ελλάδα σήμερα οι πρόσφυγες επίσης γκετοποιούνται με ένα φρικτό και απάνθρωπο τρόπο. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που το NATO και η Γερμανία υποστήριξαν τις συμφωνίες του Ντέιτον, που προωθήθηκαν ως «Συμφωνία για την Ειρήνη» στα Βαλκάνια για να σταματήσουν τον πόλεμο της επιθετικότητας των Σερβοβόσνιων. Ο αληθινός λόγος είναι η ανάσχεση των μεταναστευτικών κυμάτων στα Βαλκάνια και η εθνο-γκετοποίηση της περιοχής, όπως επιχειρηματολόγησε ο Τόλης Μαλάκος σε ένα υπέροχο άρθρο που έγραψε για το «*Journal of Balkan and Near Eastern Studies*» το 1999-2000, με την ευκαιρία του πολέμου του NATO για το Κόσοβο. Δημιουργώντας εθνο-θρησκευτικούς θύλακες στα Βαλκάνια και υποστηρίζοντάς τους με κάθε τρόπο, εμποδίζετε η κίνησή τους προς τον πυρήνα της Ευρώπης και μετατρέπονται σε καταναλωτές μέσω δανεισμού από τις τράπεζές σας. Για να γίνει αυτό, δημιουργήθηκαν μικρά πελατειακά κράτη αγκιστρώνοντας τις οικονομίες και τα νομίσματά τους στην Ευρωζώνη, με το να υπηρετούν το μοντέλο της διαρκούς λιτότητας και με τον Γερμανο-ορντολιμπεραλισμό ως κεντρικό άξονα οικονομικής πολιτικής. Αυτό είναι το Ευρωπαϊκό πρότυπο για τα Βαλκάνια. Η λιτότητα, όπως δείχνει το παράδειγμα της Ελλάδας, εντείνεται όταν τα οικονομικά πλεονάσματα της Γερμανίας δεν ανακυκλώνονται ώστε να υποστηρίξουν τις πιο αδύναμες οικονομίες της ευρωπαϊκής Περιφέρειας. Εν μέσω της κρίσης του κορωνοϊού σήμερα, ο Γερμανία ακολουθεί την ίδια εγωιστική πολιτική. Όλα αυτά είναι τόσο νεο-αποικιακά όσο και ρατσιστικά, καλυμμένα από ένα ανθρωπιστικό αφήγημα. Βεβαίως, αυτός δεν

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

είναι ο μόνος λόγος δημιουργίας της Βοσνίας από το πουθενά. Έγινε επίσης λόγω της Αμερικάνικης κίνησης να ελέγξει τη Γερμανική επιρροή. Την ίδια στιγμή η Βοσνία αντιπροσώπευε το μαλακό υπογάστριο του NATO καθώς το NATO επεκτεινόταν ανατολικότερα προς τη Ρωσία – αδύνατον να εγκαταλείψει την στρατηγική αυτή ζώνη κάτω από τον έλεγχο της Σερβίας, που θεωρήθηκε ως κράτος πελάτης της Ρωσίας, ή κάτω από τον έλεγχο της Κροατίας, που θεωρήθηκε κράτος-πελάτης της Γερμανίας. Η περίπτωση του Κοσόβου ήταν πολύ παρόμοια: δεν είχε να κάνει σε τίποτα με τα ανθρώπινα δικαιώματα των Αλβανών εκεί. Απλά συμβαίνει σε συγκεκριμένες στιγμές στην Ιστορία, τα γεωπολιτικά σχέδια των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων να συμπιπτουν με άλλους παράγοντες στην περιοχή, όπως τοπικές εθνικιστικές ατζέντες κλπ. Το ίδιο ισχύει και για το ονοματολογικό ζήτημα στη Μακεδονία.

BG: Αυτές είναι πολύ σημαντικές επισημάνσεις, οι οποίες ωστόσο είναι αποσπασματικές, ως ένα βαθμό, για την ευημερία των προσφύγων. Θα ήθελα να αλλάξω τη συζήτηση ως εκ τούτου, στο πεδίο της *ανθρώπινης ασφάλειας*, την ευημερία των προσφύγων, ειδικά εν όψει μιας πρωτοφανούς παγκόσμιας πανδημίας, τον COVID-19. Οι ανυπόφορες συνθήκες υγιεινής στους χώρους φιλοξενίας απέχουν πολύ ακόμα και από τα πιο βασικά μέτρα αποτροπής της εξάπλωσης τη νόσου, που υιοθετήθηκαν στις μέρες μας οπουδήποτε ανά τον Κόσμο. Για παράδειγμα, στο χώρο φιλοξενίας της Μόριας υπάρχει μόνο μια βρύση για πάνω από 1000 ανθρώπους και δεν διατίθεται σαπούνι. Οι Γιατροί Χωρίς Σύνορα προειδοποίησαν στις 12 Μαρτίου φέτος ότι υφίσταται πραγματικός κίνδυνος μιας ανεξέλεγκτης διασποράς του κορωνοϊού στους χώρους φιλοξενίας, όταν ένας από τους διαμένοντες στη Λέσβο διαγνώστηκε θετικός στον COVID-19. Λαμβάνοντας υπόψη ότι το Εθνικό Σύστημα Υγείας της Ελλάδας καταστράφηκε από τη λιτότητα που επέβαλε η ΕΕ, η χώρα δεν είναι σε θέση να παράσχει μια αποτελεσματική αντίδραση οποιουδήποτε είδους στα κρούσματα του COVID-19.

BV: Απολύτως, και πολύ σωστά αναφέρατε τη Μόρια στη Λέσβο. Ας ρίξουμε μια ματιά σε αυτό το μείζον σημείο ανάφλεξης στο Αιγαίο Πέλαγος, το νησί της Λέσβου. Για κάποιο διάστημα το νησί στέγαζε πάνω από 19.000 μετανάστες και πρόσφυγες. Ποιες είναι οι μεγαλύτερες προκλήσεις για τον τοπικό πληθυσμό και μπορείτε να δείτε κάποια λύση τόσο για τους κατοίκους όσο για τους ανθρώπους που κρατούνται όμηροι;

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΒΚΦ: Είναι ενδιαφέρον ότι με ρωτάτε για τη Λέσβο. Η Λέσβος είναι θερμοκήπιο για πολλά πράγματα, συμπεριλαμβανομένης της εκκόλαψης του ρατσισμού. Πράγματι, πρέπει να παρακολουθούμε πολύ στενά την κατάσταση στο νησί, γιατί είναι ένα είδος μικρόκοσμου που αντανάκλα ευρύτερα ζητήματα στην Ελλάδα. Η Λέσβος έχει τώρα που μιλάμε σχεδόν 22.000 πρόσφυγες - νομικά μπορεί να αποκαλούνται «μετανάστες» ή «αιτούντες άσυλο», αλλά αυτό δεν πρέπει να μας αφορά εδώ αφού όλες οι συμφωνίες και η Διαδικασία του Δουβλίνου είναι νεκρές. Είναι *ανθρώπινα όντα* και πρέπει να τυγχάνουν ανθρώπινης μεταχείρισης. Ο τοπικός πληθυσμός είναι περίπου 84.000. Οι πρόσφυγες ζουν σε φρικτές συνθήκες και η πανδημία του Κορωνοϊού θα μπορούσε εύκολα να τους αποδεκατίσει. Ο χώρος φιλοξενίας στο χωριό της Μόριας έχει χωρητικότητα για περίπου 2.800 άτομα, αλλά ακόμα σχεδόν όλοι οι πρόσφυγες έχουν συνωστιστεί εκεί. Υπάρχει μαζική ένταση με τους ντόπιους, αλλά αυτό δεν συνέβαινε το 2014-15. Όταν πρωτοαφίχθηκαν, οι ντόπιοι - οι περισσότεροι από τους οποίους, όπως κι εγώ, προέρχονται οι ίδιοι από προσφυγικές οικογένειες - τους αγάλιασαν θερμά: τους παρείχαν ασφαλές καταφύγιο, τροφή, συντροφιά, οτιδήποτε μπορούσαν να προσφέρουν σε συνθήκες σκληρής λιτότητας. Η Λέσβος προτάθηκε ακόμα και για το Νόμπελ Ειρήνης! Αλλά οι προσφυγικές ροές συνεχίστηκαν ύστερα από μια σύντομη ανάπαυλα που ακολούθησε τη συμφωνία μεταξύ Γερμανίας και Τουρκίας το Μάρτιο του 2016. Οι ντόπιοι έπαψαν να είναι ανεκτικοί και αναπτύχθηκαν εντάσεις. Τώρα οι ντόπιοι, δεδομένης της έντασης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας στο Αιγαίο και την Κύπρο για σειρά ζητημάτων, άρχισαν να βλέπουν τους πρόσφυγες ως το Δούρειο Ίππο του Ερντογάν για τη δημιουργία ισλαμικών θυλάκων στα νησιά, ώστε να τους χρησιμοποιήσει εναντίον της πολιτικής και εθνικής συνοχής της Ελλάδας και σε μια μελλοντική σύγκρουση με τη χώρα. Δεν απαιτείται πολύς χρόνος για να αλλάξουν τα πράγματα, ειδικά σε συνθήκες σκληρής λιτότητας. Ως αποτέλεσμα, δεν χρειάζεται πολύς χρόνος για να γίνει ρατσιστής ένας αγρότης ή ένας ψαράς, ειδικά σε συνθήκες λιτότητας. Θέλω επίσης να αναφέρω ότι οι ντόπιοι βλέπουν τους πρόσφυγες που έχουν νόμιμα έγγραφα και όσους έγιναν δεκτές οι αιτήσεις τους για χορήγηση ασύλου να λαμβάνουν υποστηρικτικά επιδόματα των 400 Ευρώ ανά μήνα. Τώρα, φανταστείτε το μετασχηματισμό των ντόπιων: είναι άνεργοι, πληρώνουν τόσους επιπλέον φόρους, οι τουρίστες από τη Δυτική Ευρώπη δεν έρχονται πλέον και τα μικρά οικογενειακά ξενοδοχεία μένουν άδεια όλο το χρόνο. Έτσι αναπτύχθηκε το φυλετικό / θρησκευτικό

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

μίσος και αυτό είναι που αδυνατούν να συλλάβουν τα Δυτικά ΜΜΕ και οι ΜΚΟ. Η σύγκρουση μεταξύ των ντόπιων και των προσφύγων έγινε αναπόφευκτη. Όλα φαίνεται να έχουν συνωμοτήσει για αυτά: η καθοδηγούμενη λιτότητα από την ΕΕ και τις Κυβερνήσεις, η κατάρρευση του τουρισμού και η χρήση των προσφύγων από την Τουρκία για να υπηρετήσει τα συμφέροντά της. Πρέπει επίσης να πω ότι ο ρόλος συγκεκριμένων ΜΚΟ δεν ήταν καθόλου επικουρικός - αν και δεν έπαιξαν όλες οι ΜΚΟ τον ίδιο ρόλο. Αποσκοπούσαν - κρυμμένες πίσω από ένα ανθρωπιστικό αφήγημα, σύνηθες της νέας αποικιοκρατίας μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου - να αποτρέψουν τους πρόσφυγες από το να εγκαταλείψουν το νησί προσεγγίζοντας την ηπειρωτική Ελλάδα και επομένως την Ευρώπη. Αυτή είναι η πραγματικότητα. Περιέγραψα τη λύση απαντώντας στην πρώτη ερώτησή σας. Η λύση μου ξεπερνά τις ανθρωπιστικές ανησυχίες και τις ανησυχίες σχετικά με την ασφάλεια τόσο των προσφύγων όσο και των ντόπιων. Υπάρχει μόνο ένα σοβαρό εμπόδιο στην εφαρμογή μιας τόσο απλής λύσης, που μεριμνά για την ειρήνη: η εξαρτημένη φύση των Βαλκανικών κρατών από το ΝΑΤΟ και την ΕΕ. Ο ιμπεριαλισμός είναι πάντα καλός στο «διαίρει και βασίλευε». Η στρατηγική που προτείνω θα είναι επιτυχημένη μόνο αν όλα τα Βαλκανικά κράτη συμμετέχουν. Η Βουλγαρία, επί του παρόντος, τά 'χει βρει με τον Ερντογάν. Ούτε ένας πρόσφυγας δεν προσπάθησε να περάσει τα χερσαία σύνορα της Βουλγαρίας από την Τουρκία στην Ανατολική Θράκη. Όλοι συγκεντρώθηκαν στην Ελληνική πλευρά της μεθόριου, στον ποταμό Έβρο. Ωστόσο, οι πρόσφατες αναφορές των ΜΜΕ μας λένε ότι η κρίση του Κορωνοϊού ανάγκασε τον Ερντογάν να επανατοποθετήσει τους πρόσφυγες από την Ελληνο-Τουρκική μεθόριο στην τουρκική ενδοχώρα.

BV: *Bülent*, θα συμφωνούσες σε αυτό; Αφορά όλες τις ΜΚΟ; Έχεις διαφορετική ή διαφοροποιημένη λύση από ό,τι πρότεινε ο Βασίλης για ένα Βαλκανικό Σύμφωνο και τη διευκόλυνση των προσφυγικών πληθυσμών να φτάσουν στη Δυτική Ευρώπη;

BG: Η ευημερία των προσφύγων, αυτή είναι η κυρίαρχη προτεραιότητα για εμένα. Επίσης, στις τρέχουσες συνθήκες της πανδημίας, πρέπει να είναι προτεραιότητα η ευημερία των Ελλήνων πολιτών. Αυτά δεν είναι ελληνικά ή τουρκικά προβλήματα, είναι κυρίως ευρωπαϊκά και παγκόσμια προβλήματα. Αλλά λόγω της γεωγραφικής εγγύτητας και των θεσμικών και άλλων δεσμών μεταξύ της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της ΕΕ, θα έλεγα ότι είναι, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, ένα

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ευρωπαϊκό πρόβλημα. Αυτή είναι μια εξαιρετικά δύσκολη περίοδος και η ΕΕ, όπως όλοι οι άλλοι στον κόσμο, αντιμετωπίζει μια άνευ προηγουμένου παγκόσμια πανδημία. Αλλά αυτό δεν πρέπει να ωθήσει τις λοιπές ευθύνες της σε δευτερεύον επίπεδο. Η συμφωνία του Μαρτίου του 2016 με την Τουρκία δεν είχε ποτέ σκοπό της να είναι μόνιμη, ήταν μια προσωρινή λύση. Η πραγματική λύση για την παρούσα κατάσταση στο προσφυγικό και τον κίνδυνο ασφάλειας στην περιοχή μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας είναι μια επείγουσα και αποτελεσματική μεταρρύθμιση του συστήματος ασύλου της ΕΕ. Σκεφτείτε επίσης το γεγονός ότι η ΕΕ δεν διαθέτει μια «κοινή πολιτική για την υγεία». Αν είχατε αναφέρει αυτήν τη φράση σε έναν Ευρωπαϊό γραφειοκράτη παλαιότερα, ας πούμε το 2010, αυτός ή αυτή θα έλεγε «Κοινή πολιτική για την υγεία; Τι είναι αυτό; Αυτό είναι ευθύνη των κρατών - μελών!».

BV: Πολύ σημαντικά σημεία. Γνωρίζουμε τι είδους ενίσχυση και βοήθεια αναζητά η Τουρκία από το ΝΑΤΟ και την ΕΕ, όμως δεν ξέρουμε αν πρόκειται να τη λάβει. Η Τουρκία, κατά τη γνώμη μου, έχει ακόμη πιο σοβαρά προβλήματα ασφάλειας, ειδικά στη Συρία, και σχεδόν τέσσερα εκατομμύρια πρόσφυγες. Αλλά σε τι είδους βοήθεια και ενίσχυση ελπίζει η Ελλάδα; Και ποιοι είναι οι κίνδυνοι αυτή η κρίση να επεκταθεί προς τη Βόρ. Μακεδονία;

ΒΚΦ: Προς το παρόν, η Ελλάδα ελπίζει μόνο να κερδίσει χρήματα. Αυτό επίσης δεν είναι σίγουρο. Αλλά αν έφταναν ποτέ χρήματα στα ελληνικά ταμεία, δεν θα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις συνημμένες με αυτά δεσμεύσεις. Οι κρατικές ελίτ δεν αποκαλύπτουν τέτοιου είδους συμφωνίες. Πολλά πράγματα επίσης εξαρτώνται από το πώς η ελληνική διπλωματία θα μπορούσε να κεφαλαιοποιήσει υπέρ της τις συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα ανάμεσα σε άλλες ελίτ του ΝΑΤΟ και των χωρών της ΕΕ, και ιδίως συγκρούσεις εντός της Τουρκικής ελίτ. Είναι λάθος να πιστεύουμε ότι το Τουρκικό κράτος είναι ένας συνεκτικός οργανισμός χωρίς αντιθέσεις. Όπως έχουν αναγνωρίσει οι Τούρκοι μελετητές πολλές φορές, υπάρχει μια ισχυρή αντι-ΝΑΤΟϊκή και φιλο-Ρωσική / Ευρασιατική φράξια εντός του τουρκικού συστήματος, που πιέζει για συμμαχία ασφαλείας με τη Μόσχα. Άρα - ελπίζω να καταλαβαίνετε - δεν μπορώ να απαντήσω με ακρίβεια στο πρώτο μέρος της ερώτησής σας, καθώς πολλά πράγματα εξαρτώνται από απρόβλεπτες κινήσεις από τους διάφορους εμπλεκόμενους παράγοντες. Όσον αφορά τη θέση της Βόρειας Μακεδονίας, έχω μια ευθεία απάντηση. Οι πρόσφυγες δεν θέλουν να μείνουν στην Ελλάδα, τη Β.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Μακεδονία ή οπουδήποτε στα Βαλκάνια. Μόνο στις χώρες του πυρήνα της ΕΕ, ειδικά η Γερμανία και η Αυστρία, θέλουν να πάνε, αυτό επιθυμούν. Αλλά η κατάσταση θα είναι κρίσιμη για τη Β. Μακεδονία και όλα τα βαλκανικά κράτη εάν δεν υπάρξει συμφωνία μεταξύ Τουρκίας και Ρωσίας για τη Συρία, ή αν η συμφωνία είναι ασταθής, και η Ελλάδα συνεχίζει να μπλοκάρει τη διαλογή / απόρριψη των μεταναστών / προσφύγων αρνούμενη να διαχειριστεί μια συντεταγμένη δίοδο τους από την Επικράτειά της και σε συμφωνία με όλες τις γειτονικές χώρες, όπως προτείνω. Σε αυτή την προοπτική, οι πραγματικά ανεξάρτητες ΜΚΟ μπορούν φυσικά να διαδραματίσουν αποφασιστικό ρόλο.

BV: Ποια θα ήταν η επίδραση αυτής της μεταναστευτικής κρίσης στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και στις σχέσεις των κρατών-μελών της ΕΕ, καθώς και της ΕΕ ως σύνολο;

ΒΚΦ: Κατά την άποψή μου, όλα εξαρτώνται από το αν η Ρωσία και η Τουρκία βρουν ένα μόνιμο κοινό πεδίο συνεργασίας για τη Συρία και τη Λιβύη - φαίνεται ότι έχουν συμφωνήσει σε ορισμένα στοιχεία της διαμάχης τους, παρομοίως όπως η Τουρκία και η ΕΕ φαίνεται να έχουν ξεκινήσει έναν νέο διάλογο για την κρίση στο Ιντλίμπ και τους πρόσφυγες. Αλλά όλα αυτά είναι ασκήσεις επί χάρτου στην υπηρεσία των εγχώριων εκλογικών σωμάτων του κάθε εμπλεκόμενου κράτους. Η Ρωσία θα συνεχίσει να υποστηρίζει το καθεστώς του Άσαντ, το Κουρδικό ζήτημα θα παραμείνει ανεπίλυτο και τα απομεινάρια της Αλ Κάιντα θα επιχειρούν στη Συρία και αλλού. Υπάρχουν αναφορές ότι τα τουρκικά στρατεύματα που πολεμούν στη Λιβύη δεν είναι Τούρκοι στρατιώτες, αλλά διάφορες αποσπασματικές ομάδες της Αλ Κάιντα, που έχει εξοπλίσει η Τουρκία. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Τουρκία γνώρισε τεράστια ανάπτυξη τις τελευταίες δύο δεκαετίες και θεωρείται, μαζί με τη Βραζιλία, τη Νότια Αφρική και άλλες περιφερειακές χώρες, ως μια νέα αναπτυσσόμενη χώρα, μεσαίου εισοδήματος, όπως ο Bülent υποστηρίζει στο επικείμενο βιβλίο του «*Η Τουρκία στην Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία*». Η οικονομία της Τουρκίας βιώνει αυτήν τη στιγμή μια πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα και η εξαγωγή κεφαλαίου είναι υψίστης σημασίας. Οι τουρκικές επιχειρήσεις και οι τράπεζες δεν δραστηριοποιούνται μόνο στην Κεντρική Ασία, τη Μέση Ανατολή και τα Βαλκάνια, αλλά επίσης και στην Αφρική. Η Τουρκία έχει σχεδιάσει την Αποκλειστική Οικονομική Ζώνη (ΑΟΖ) της με τη Λιβύη εις βάρος των Ελληνικών συμφερόντων. Αυτό, όχι επειδή η Τουρκία είναι ο κακός και

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

οι άλλοι οι καλοί, αλλά επειδή η χώρα είναι σε υπερ-θέρμανση και επιδιώκει επέκταση και δικαιοδοσία πέρα από τα σύνορά της. Ο πόλεμος είναι και παραμένει, κυρίως, μια υπόθεση κυρίαρχων σχηματισμών κεφαλαίου είτε περιφερειακών είτε παγκόσμιων και με αυτήν την έννοια οι ενέργειες της Τουρκίας πρέπει να αντιμετωπιστούν και να αποτραπούν, αλλά από ποιον; Προσωπικά, δεν πιστεύω ότι η Τουρκία θα υποχωρήσει από τη πολιτική παγίωσης ενός μόνιμου κομματιού γης στη Βόρεια Συρία, με τον ίδιο τρόπο όπως μετά το Βόρειο Ιράκ. Όταν αξιωματούχος της ΕΕ ρώτησε τον Ερντογάν πότε πιστεύει ότι τα τουρκικά στρατεύματα θα φύγουν από τη Συρία, ο Τούρκος ηγέτης απάντησε λέγοντας ότι δεν συνορεύει καμία χώρα της ΕΕ με τη Συρία, η Τουρκία συνορεύει. Η Τουρκία έχει το πρόβλημα ασφάλειας και αυτό που κάνει σήμερα η Τουρκία θα επιβιώσει και μετά τον Ερντογάν. Δεν νομίζω ότι υπάρχει κάποιο λάθος σε αυτήν την απάντηση με όρους *realpolitik*, δηλαδή όπως σκέφτονται οι ελίτ του Τουρκικού κράτους και κάθε κράτους. Οι κρατικές ελίτ δεν είναι σοσιαλιστές ή φιλόανθρωποι. Είναι ρεαλιστές. Όσον αφορά τους ανθρώπους που υποφέρουν είτε αυτοί οι άνθρωποι είναι Yezidis, πρόσφυγες ή Κούρδοι ή Shii, τότε νομίζω ότι αυτές οι ρεαλιστικές θεωρήσεις είναι εντελώς λάθος και, επαναλαμβάνω, με αυτήν την έννοια πρέπει να ανασχεθεί η Τουρκία καθώς είναι η ισχυρότερη περιφερειακή δύναμη. Περαιτέρω, η Τουρκία πρέπει να συγκρατηθεί επειδή αυτό που διακυβεύεται είναι η περιφερειακή και παγκόσμια ειρήνη. Τώρα, εάν ξεσπάσει σύγκρουση μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, τότε είναι αναπόφευκτο να παραμείνει εντοπισμένη, να διαρκέσει μόνο λίγες ημέρες, αλλά χωρίς να επιλύσει κάποιο από τα προαναφερθέντα ζητήματα, συμπεριλαμβανομένου αυτού των προσφύγων. Μπορεί επίσης να περιλαμβάνει ολοένα και περισσότερα κράτη στην περιοχή και παγκοσμίως, οπότε θα μιλάμε για ολική καταστροφή που δεν θέλω καν να σκεφτώ. Περισσότερο να πούμε ότι η ΕΕ θα πάψει να υπάρχει στη μορφή και το σχήμα που έχει σήμερα. Πίσω στο 1914 λοιπόν, το αδιανόητο μέλλον!

BV: Κατά τη γνώμη μου, μια σταθερή προϋπόθεση για την ειρήνη και τη συνεργασία στην περιοχή είναι η εγκαθίδρυση σοσιαλιστικών δημοκρατιών στην Τουρκία και τα Βαλκάνια. Ένα σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς θα κοινωνικοποιούσε την κοινωνική παραγωγή και θα αναδιένειμε τον κοινωνικό προϊόν υπέρ του λαού. Αυτό θα ωθούσε προς τα πίσω τον περιφερειακό νεο-ιμπεριαλισμό της Τουρκίας, όπως υπονοεί ο

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Βασίλης. Αλλά ποιες είναι οι προοπτικές του σοσιαλισμού στην Τουρκία μετά τον Ερντογάν;

BG: Λυπάμαι που θα πω ότι δεν υπάρχουν τέτοιες συνθήκες στην Τουρκία και στα Βαλκάνια. Εννοώ ότι δεν υπάρχουν σοσιαλιστικά κινήματα στα οποία μπορεί να ανθίσει μια νέα σοσιαλιστική ατζέντα και να πιέσει για σοσιαλιστικές λύσεις, είτε από την αντιπολίτευση είτε από κυβερνητικές θέσεις. Για την τρέχουσα κατάσταση περί των προσφύγων και για την αντιμετώπιση των προκλήσεων ασφαλείας στα σύνορα, τόσο η Τουρκία όσο και η Ελλάδα έχουν κοινό συμφέρον να εκφράσουν δυνατά ότι αυτό είναι πρόβλημα Ευρωπαϊκό και το να βρεθεί μια ακόμη προσωρινή λύση πληρώνοντας λίγο περισσότερα χρήματα στις τουρκικές και ελληνικές κυβερνήσεις δεν θα φέρει ούτε ασφάλεια στην περιοχή ούτε ασφάλεια στις χιλιάδες απελπισμένων προσφύγων. Επί του παρόντος, το σύστημα ασύλου της Ευρώπης δεν λειτουργεί, γι' αυτό βρισκόμαστε σε αυτήν την κατάσταση, όχι επειδή οι κυβερνήσεις στην Τουρκία και την Ελλάδα δεν είναι σοσιαλιστικές. Χρειαζόμαστε επείγοντως ένα πανευρωπαϊκό σύστημα ασύλου και μια πανευρωπαϊκή πρωτοβουλία και πολιτική για την υγεία. Στο πλαίσιο της τρέχουσας πανδημίας, αυτές είναι αλληλεπικαλυπτόμενα και εξαιρετικά σημαντικά μέτρα. Τίποτα τέτοιο δεν μπορεί να λειτουργήσει και αυτή είναι η άμεση προτεραιότητα που εξυπηρετεί τις ανάγκες όλων των ανθρώπων στην περιοχή: του πρόσφυγα, του εργαζόμενου, του ανέργου, του υποαπασχολούμενου, όλων των θυμάτων των ιμπεριαλιστικών πολέμων και της λιτότητας. Εν ολίγοις, δεν συμφωνώ με καμιά λύση που επιρρίπτει την ευθύνη στις περιφερειακές δυνάμεις, ιδίως την Τουρκία και την Ελλάδα, απλώς επειδή δεν παράγεται τίποτε έτσι που να είναι θετικό και που χρειαζόμαστε απεγνωσμένα. Λέγοντας αυτό, δεν αποκλείω καθόλου την προοπτική να εργαστούμε προς συλλογικά σοσιαλιστικά κινήματα στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή - τέτοιες κινήσεις και προσπάθειες υπήρχαν στην ιστορία μας και η παρούσα πανδημία του COVID-19 δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για διασυνοριακή συνεργασία.

BV: Θα μπορούσε κανείς να κάνει σύγκριση μεταξύ των σημερινών εξελίξεων και της μεταναστευτικής κρίσης του 2015-16, τόσο από ανθρωπιστική όσο και από οπτική ασφαλείας. Επίσης, Βασίλη, ανέφερες τη χρήση των προσφύγων από την Τουρκία ως εργαλείο για την επίτευξη κάποιων ρεαλιστικών κρατικών στόχων. Μπορείς να πεις περισσότερα;

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΒΚΦ: Ναι, μπορώ και πιστεύω επίσης ότι μπορεί να γίνει σύγκριση. Θέλω επίσης να το πω ότι οι επισημάνσεις του Bülent σχετικά με την ευρωπαϊκή πολιτική ασύλου και την υγεία είναι εξαιρετικά σημαντικές. Η πρώτη προσφυγική κρίση ήρθε εν μέσω μιας σοβαρής κρίσης στην Ευρωζώνη, η οποία κατά κάποιον τρόπο σφραγίστηκε με τη συνθηκολόγηση του ΣΥΡΙΖΑ, μετά το δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015. Εκείνη την εποχή, καθώς όλοι ήταν απασχολημένοι με τα οικονομικά, ούτε η Ελλάδα ούτε οι Ευρωπαίοι μπορούσαν να συλλάβουν τα του προσφυγικού προβλήματος ως ένα σοβαρό ανθρωπιστικό ζήτημα αλλά και ζήτημα ασφάλειας τεράστιας σημασίας για το μέλλον της Ευρώπης και των Βαλκανίων. Αλλά η Τουρκία του Ερντογάν ήξερε, επειδή η εμπλοκή της Τουρκίας στη συριακή κρίση χρονολογείται από τις αρχές της κρίσης το 2010-11. Πρέπει να πω ότι διάφορα δυτικά πρακτορεία έπαιξαν ένα πολύ κακόβουλο και εντελώς ανάρμοστο ρόλο στην Τουρκία, προσπαθώντας να διαταράξουν το έργο του Ερντογάν να καταστρέψει το σύστημα του Κεμαλισμού, ένας αγώνας εξουσίας που κέρδισε ο Ερντογάν, ενισχύοντας την αυταρχική του λαβή πάνω από το κράτος και την κοινωνία. Όλοι πρέπει να καταλάβουν ότι η Δύση δεν είναι αθώα σ' αυτό που το καθεστώς Ερντογάν κατέληξε να γίνει στην Τουρκία. Ο Ερντογάν και η κυρίαρχη ομάδα του είχαν πάντα επίγνωση του γεγονότος ότι οι πρόσφυγες θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως όπλο σε έναν υβριδικό πόλεμο κατά της Ευρώπης, για να εξυπηρετήσει την πολιτική και τους σκοπούς μεγέθυνσης ισχύος της Τουρκίας στην περιοχή. *Με αυτήν την έννοια θα έλεγα ότι το μέλλον της Ευρώπης, για δεύτερη φορά σε λιγότερο από πέντε χρόνια, παίζεται στα σύνορα της Ελλάδας.* Ο Ερντογάν στέλνει επίσης πρόσφυγες στην Κύπρο. Η Κυπριακή Δημοκρατία, που ελέγχει το νότιο τμήμα της Κύπρου, έκλεισε πρόσφατα τα περάσματα που διαχωρίζουν τον τουρκικό τομέα από τη διεθνώς αναγνωρισμένη Δημοκρατία, με το πρόσχημα να είναι ο COVID-19, αλλά ξέρουμε ότι δεν είναι έτσι. Οι Ελληνοκύπριοι, όπως και οι Έλληνες της ηπειρωτικής Ελλάδας, ενεργούν σύμφωνα με τις εξελίξεις και τις αποφάσεις που λαμβάνουν χώρα στις Βρυξέλλες. Έτσι, συνολικά, μπορεί κανείς να διαγνώσει εύκολα μια συνέχεια από πλευράς της Τουρκίας όσον αφορά τη χρησιμοποίηση του προσφυγικού ζητήματος, ενώ οι Ευρωπαίοι ξεκίνησαν μόλις πρόσφατα να συμβιβάζονται μ' αυτήν την πραγματικότητα. Η συμφωνία μεταξύ Γερμανίας και Τουρκίας το Μάρτιο του 2016, η οποία ήταν ενάντια στο Διεθνές Δίκαιο και τα ανθρώπινα δικαιώματα, απέτυχε απλώς και μόνο επειδή καμία συμφωνία δεν μπορεί να συλλάβει και να μπλοκάρει την

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

πολιτική βούληση και την αποφασιστικότητα ενός πολεμοχαρούς κράτους, όπως η Τουρκία, να χρησιμοποιήσει τις άοπλες πληθυσμιακές μετακινήσεις στο έδαφος για την εξυπηρέτησή των δικών της πολιτικών σκοπών ισχύος.

BG: Όπως είπα νωρίτερα, η συμφωνία του 2016 ήταν προσωρινή για να σταματήσει τους μετανάστες που πλημμύριζαν την Ευρώπη. Δεν προοριζόταν ποτέ να είναι μια μακροπρόθεσμη λύση. Τόσο η ΕΕ όσο και η Τουρκία συμφώνησαν σε αυτό για τους δικούς τους εγωιστικούς λόγους εκείνη την εποχή. Όταν ο Τούρκος πρόεδρος, ο Ερντογάν, ανακοίνωσε στις αρχές του τρέχοντος έτους ότι δεν θα σταματούσε πλέον τους πρόσφυγες από το να ταξιδεύουν στην Ευρώπη, η Ελληνική Κυβέρνηση διακήρυξε ότι θα αναστείλει το δικαίωμα ασύλου. Αυτό σύντομα μετά υποστηρίχθηκε από την ΕΕ. Όπως ακριβώς και η συμφωνία του 2016, αυτή η απόφαση για αναστολή του δικαιώματος ασύλου για τους πρόσφυγες αντιπροσωπεύει μια σοβαρή παραβίαση του Διεθνούς Δικαίου, τη Σύμβαση της Γενεύης για τους Πρόσφυγες και ακόμη παραβίαση του ιδρυτικού Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της ΕΕ. Η Πορτογαλία, μια χώρα της ΕΕ, πήρε τις θαρραλέες αποφάσεις να θεωρήσει όλους τους αλλοδαπούς με εκκρεμείς αιτήσεις στην Πορτογαλία ως μόνιμους κατοίκους έως τουλάχιστον την 1η Ιουλίου 2020, έτσι ώστε όλοι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες να έχουν πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Γιατί η ΕΕ δεν επιβάλλει μια τέτοια πολιτική στα κράτη - μέλη της; Σ' αυτές τις κρίσιμες περιόδους τα δικαιώματα των μεταναστών πρέπει να είναι εγγυημένα, διαφορετικά δεν αξίζει την ονομασία της ως «Ένωση». Το πρώτο σημείο που καταλήγω εδώ είναι ότι η προτεραιότητά μας πρέπει να είναι η ευημερία των προσφύγων. Δεύτερον, η τραγωδία που βιώνουμε σήμερα είναι το άμεσο αποτέλεσμα των γενοκτονικών και ατέρμονων πολέμων του δυτικού ιμπεριαλισμού στους λαούς της Μέσης Ανατολής, της Κεντρικής Ασίας και της Αφρικής. Οι ιμπεριαλισμοί των ΗΠΑ και της Ευρώπης είναι η βασική αιτία της «προσφυγικής κρίσης», όχι οι περιφερειακές δυνάμεις, όπως η Ελλάδα και η Τουρκία.

BV: Πολλοί στην Αριστερά συζητούν το ρόλο του κράτους στην περίοδο μετά τον COVID-19, τον «αδύναμο κρίκο» του νεοφιλελευθερισμού, όσον αφορά την αποτυχία του να ανταποκριθεί σε αυτήν την πανδημία. Επιπλέον, η ΕΕ φαίνεται να καταρρέει: τα σύνορα είναι κλειστά, η κοινή αγορά δεν λειτουργεί, τα εθνικά συμφέροντα φαίνεται να είναι πολύ πιο σημαντικά από οποιαδήποτε μορφή ευρωπαϊκής

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

αλληλεγγύης. Πιστεύετε ότι η ΕΕ, όπως τη γνωρίζουμε, θα είναι σε θέση να συνεχίσει να υπάρχει με τον ίδιο τρόπο; Γνωρίζουμε ότι οι χώρες της Περιφέρειας (και η «Υποπεριφέρεια» των υποψηφίων χωρών) περνούν πολύ δύσκολους ώρες. Ωστόσο, εξακολουθούν να κοιτάζουν προς τις Βρυξέλλες για οδηγίες και βοήθεια. Πιστεύετε ότι αυτή η κρίση είναι επίσης μια ευκαιρία για μια αναδιάρθρωση των σχέσεων στην Ευρώπη και πέρα από αυτή σε κάτι που ήταν αδιανόητο μέχρι τώρα; Για παράδειγμα, αν και βρίσκεται σε πολύ πρώιμο στάδιο, υπάρχουν απόψεις ότι οι βαλκανικές χώρες θα μπορούσαν να δημιουργήσουν πολύ στενότερους περιφερειακούς δεσμούς, ακόμη και να συζητήσουν την περιφερειοποίηση ή μορφές συν-ομοσπονδοποίησης σε διάφορα επίπεδα - συμπεριλαμβανομένης μιας σοσιαλιστικής συνομοσπονδίας. Αυτό είναι ένα σημείο που ο Bülent άγγιξε νωρίτερα. Θα ήθελες, Βασίλη, να αναλύσετε περαιτέρω;

ΒΚΦ: Οι λαοί των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής μοιράζονται πολλά κοινά πράγματα, αλλά στη σημερινή συγκυρία ένα από αυτά ξεχωρίζει: η διαρκής λιτότητα συνεπικουρούμενη από μεγάλη δόση σχιζοφρένειας. Η λιτότητα ίσως είναι το αποτέλεσμα των ευρωπαϊκών τάσεων αποσύνθεσης του Ευρωπαϊκού σκελετού, αλλά η «περιφέρεια» και η «υποπεριφέρεια», τείνω να πιστεύω, συγκλίνουν ενάντια στην εγωιστική στάση του πυρήνα που αποσυντίθεται εκ των έσω. Η Γερμανία και η Ολλανδία έχουν ακόμη αρνηθεί και να αμοιβαιοποιήσουν το χρέος μέσω των λεγόμενων «Κορωνο-ομολόγων». Αυτή είναι η ελάχιστη πράξη Ευρωπαϊκής αλληλεγγύης, που αρνήθηκαν να αναλογιστούν. Η Ελλάδα, όπως η Νάντια Βαλαβάνη, εξέχουσα Ελληνίδα πολιτικός του Κόμματος της Λαϊκής Ενότητας γράφει στο βιβλίο της, *«Η Απαγωγή της Ελλάδας»* (2015), έγινε το εργαστήριο μιας σχιζοφρενικής θεωρίας που αποτελείται από πολλά μέρη, δύο από τα οποία ξεχωρίζουν. Πρώτον, οι άνθρωποι πρέπει να πληρώσουν για το χρέος που οι ευρωπαϊκές ελίτ και οι τραπεζίτες έχουν δημιουργήσει για να εξυπηρετούν τα δικά τους εθνικά και ταξικά συμφέροντα. Δεύτερον, οι άνθρωποι πρέπει να οδηγηθούν να πιστεύουν ότι υπάρχει «έξοδος» στο τέλος τους τούνελ της λιτότητας μετά από έναν αριθμό «Χ» χρόνων, παρά το γεγονός ότι ο ρυθμός ανάπτυξης κατά τη διάρκεια αυτών των ετών έτεινε να είναι σίγουρα πολύ χαμηλότερος από το επιτόκιο που πληρώνεται για τις προσφορές διάσωσης. Πράγματι, σήμερα, μετά από σχεδόν 10 χρόνια σκληρής λιτότητας που κόστισε στο μέσο Έλληνα τον ακρωτηριασμό του,

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

σαρώνοντας τη μεσαία τάξη, ο λόγος Χρέους / ΑΕΠ είναι υψηλότερος από ό,τι ήταν το 2011, στο 183% του ΑΕΠ της χώρας. Εκτός από μια μικρή ομάδα διανοουμένων και πολιτικών, η ΕΕ κατάφερε να «στρατολογήσει» ολόκληρη την πολιτική τάξη της Ελλάδας για να εξυπηρετήσει αυτήν τη σχιζοφρένεια, η οποία συνεχίζεται και θα συνεχίσει για τις πολλές επόμενες δεκαετίες, εκτός αν κάτι αλλάξει δραστικά. Προς το παρόν, η διαρκής λιτότητα στις συνθήκες COVID-19 σε ολόκληρη την Ευρώπη συνεχίζεται με «μισοψημένα» (“half-baked”) κενσκιανά μέτρα. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, για παράδειγμα, το Μάρτιο του 2020, η κυβέρνηση εθνικοποίησε τους σιδηροδρόμους για έξι μήνες, προσφέροντας επίσης ένα πακέτο 350 δισεκατομμυρίων λιρών, σε μεγάλο βαθμό σε εταιρείες. Στις ΗΠΑ το Κογκρέσο ψήφισε υπέρ ενός πακέτου 2 τρισεκατομμυρίων δολαρίων, το οποίο θα εξυπηρετεί κυρίως χρηματοοικονομικές εταιρείες. Η περιφέρεια και η «υποπεριφέρεια», όπως την αποκαλείτε, θα υποφέρουν περισσότερο επειδή σε καιρούς σοβαρής κρίσης τα έθνη-κράτη αποσύρονται στους εαυτούς τους και μπορούμε να το δούμε από την περίοδο του Μεσοπόλεμου. Έτσι, το καθεστώς της «σχιζοφρενικής και διαρκούς λιτότητας» θα συνεχιστεί. Όλες οι δεσμεύσεις, όπως η «διεθνής αλληλεγγύη» και ο «ανθρωπισμός» ξεχνιούνται και οι περισσότερες από 200.000 σελίδες του επίσημου Κειμένου της Ευρώπης, του λεγόμενου “*acquis communautaire*” («Κοινοτικού Κεκτημένου») της ΕΕ, γίνεται ένας σωρός από άχρηστο χαρτί - ευτυχώς ψηφιοποιείται σήμερα χωρίς να βλάπτεται πλέον πολύ το οικοσύστημα. Η Βόρεια Μακεδονία, η Αλβανία, η Ελλάδα, η Βουλγαρία, η Σερβία, η Ρουμανία, η Κροατία και ούτω καθεξής πρέπει να μην περιμένουν τίποτα από την ΕΕ, εκτός από κάποια μετρητά. Τι πρέπει να περιμένει ένα Βαλκανικό κράτος - μέλος της ΕΕ από την ΕΕ; Κοιτάξτε το παράδειγμα της Ελλάδας για να καταλήξετε στο δικό σας συμπέρασμα. Γι' αυτό έχετε απόλυτο δίκιο όταν λέτε ότι αυτή η συζήτηση για το μέλλον των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής ως ένα ενωμένο σοσιαλιστικό / συν-ομοσπονδιακό σύνολο είναι απολύτως απαραίτητη. Πρέπει να ξεπεράσουμε τους εισαγόμενους εθνικισμούς του Διαφωτισμού, να πιάσουμε το νήμα της Ιστορίας πριν από την έλευση των εθνών-κρατών στην περιοχή και να εξερευνήσουμε τις κοινωνικο-πολιτισμικές συνθήκες στις οποίες μια γνήσια σοσιαλιστική προοπτική μπορεί να ανθίσει χωρίς εθνο-θηρησκευτικές μικρο-ηγεμονικές στάσεις ή αυτοκρατορικούς χειρισμούς της μπουρζουαζίας. Ο COVID-19 και ο τρόπος που ο αντίκτυπός του γίνεται αισθητός στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή δείχνει ότι μια

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

τέτοια προοπτική δεν είναι εντελώς ουτοπική. Όσο περισσότερα μέτρα απομόνωσης και κοινωνικής απόστασης απαιτούνται για την καταπολέμηση της πανδημίας, τόσο περισσότερο η ύφεση θα βαθιάνει στις κορυφαίες καπιταλιστικές οικονομίες και καθεστώτα σε ένα φαύλο κύκλο. Ο καπιταλισμός και τα καπιταλιστικά καθεστώτα φοβούνται τη στιγμή κατά την οποία οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της (διευρυμένης) αναπαραγωγής τους δεν ανευρίσκονται πουθενά. Αν η εργασία στέλνεται σπίτι για αυτο-απομόνωση, ο «νόμος της αξίας» του Μαρξ δεν λειτουργεί και η ζωή τελματώνει. Ο COVID-19 είναι αταξικός αλλά έχει μαζικές ταξικές συνέπειες: υπονομεύει τους μηχανισμούς αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος, όπως οι αγορές, οι οικογένειες και οι πολιτικοί θεσμοί. Επηρεάζει επίσης τα στρατεύματα και τα αμυντικά σύμφωνα. Πρόσφατες δημοσιογραφικές πληροφορίες μας λένε ότι ο ίδιος ο μηχανισμός του NATO κινητοποιείται για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Γι' αυτό είναι απολύτως απαραίτητο για τις Βαλκανικές και τις Μεσανατολικές κοινωνίες να δημιουργήσουν και να γειώσουν κοινωνικά έναν ριζοσπαστικό παράγοντα αλλαγής, για να αναλάβει τη σοσιαλιστική διακυβέρνηση στη βάση *αντι-ιμπεριαλιστικών* και *αντι-ηγεμονικών* πλαισίων. Αυτή είναι μια συζήτηση που πρέπει να λάβει περίοπτη θέση μέσα στις αριστερές ριζοσπαστικές - δημοκρατικές δυνάμεις στην περιοχή των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής και πρέπει να προέλθει εκ των έσω.

BV: Ευχαριστώ πολύ και τους δύο. Είμαι σίγουρος ότι οι αναγνώστες θα απολαύσουν αυτή τη συζήτηση

Ο Γιώργος Αθ. Καραλής, ΔΝ (υποψ.) και LLΜ Νομικών Διεθνών Σπουδών Νομικής ΕΚΠΑ, είναι επίσης πτυχιούχος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιώς (ΠΑ.ΠΕΙ.)

Η ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΗΘΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ¹

Νίκος Αστρουλάκης

Μετάφραση: Νίκος Αστρουλάκης²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στη παρούσα ανάλυση, η εφαρμοσμένη ηθική τοποθετείται στο μάκρο-κοινωνικό επίπεδο της παγκόσμιας ηθικής, ενώ μια συγκεκριμένη αναλυτική ταξινόμηση επιχειρείται, κατηγοριοποιώντας τη διεθνή ανάπτυξη, βάσει της διαρθρωτικής της σύνθεσης, σε τρία αναλυτικά επίπεδα: Πρώτον, η διαρθρωτική σύνθεση – σχετιζόμενη με το πλαίσιο της υφιστάμενης διεθνούς αναπτυξιακής πολιτικής – μπορεί να ιδωθεί στις διαμορφωμένες «σχέσεις αγοράς». Δεύτερον, η ανάλυση προσδιορίζει τις πολιτικές που εφαρμόζονται σε εθνικό επίπεδο και τον ρόλο της πολιτικής του έθνους-κράτους. Τρίτον, η ανάλυση πραγματεύεται τις πολιτικές των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών. Σε κάθε ένα από τα επίπεδα που αναφέρθηκαν παραπάνω, η ανάλυση αποκαλύπτει τα θεμελιώδη ζητήματα της θεωρίας και της πολιτικής της νεοκλασικής οικονομικής, ως τον βασικό διανοητικό υπερασπιστή των οικονομικών της ελεύθερης αγοράς.

Λέξεις-κλειδιά: Διεθνείς αναπτυξιακοί θεσμοί, Διεθνής ανάπτυξη, Εφαρμοσμένη ηθική, Νεοκλασική οικονομική, Νεοφιλελεύθερος θεσμισμός, Οικονομικά της ελεύθερης αγοράς, Πολιτική έθνους-κράτους.

---

¹ Η παρούσα δημοσίευση αποτελεί μετάφραση του «Astroulakis N. (2019). The Applied-Ethical Structural Synthesis of International Development. *Problemas del Desarrollo. Revista Latinoamericana de Economía*: Vol. 50 Núm. 197», από την αγγλική στην ελληνική, με περαιτέρω επεξεργασία και αλλαγές στην τιτλοφόρηση των εννοιών και σε επιμέρους σημεία της ανάλυσης.

² Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, μέλος ΣΕΠ & Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, μεταδιδακτορικός ερευνητής.

ABSTRACT

In the presented analysis, applied ethics is positioned at the macro-social level of global ethics while a specific codification is attempted by formulating international development based on its structural synthesis, in a threefold level: First, the structural synthesis –associated with the framework of existing international development policy– can be found in the ‘market relations’. Second, the analysis specifies the policies applied at the national level and the role of nation-state policy. Third, the paper criticizes the international development institutions’ policies. In each of the levels mentioned above, the analysis reveals the fundamental policy theory issues of neoclassical economics, as the intellectual defender of free market economics.

Key Words: *International development institutions, International development; applied ethics; Neo-classical economics; Neoliberal institutionalism, Free market economics, Nation-State policy.*

1. Εισαγωγή

Η ακόλουθη ανάλυση προσφέρει ένα πρωτότυπο πλαίσιο για την ερμηνεία της εφαρμοσμένης ηθικής σύνθεσης της σύγχρονης διεθνούς ανάπτυξης. Στην παρούσα μελέτη, το ηθικό επιχείρημα συνδέεται με τις εφαρμοσμένες πλευρές των προϋποθέσεων «μιας καλής ζωής (a good life)» και «μιας καλής κοινωνίας (a good society)» στη διεθνή ανάπτυξη. Η ανάλυση προσεγγίζει το θέμα από την άποψη των εφαρμοσμένων ηθικών πτυχών του, στα πλαίσια της πολιτικής οικονομίας και της ηθικής φιλοσοφίας, παρέχοντας την οπτική της πολιτικής από τον τομέα της νεοκλασικής οικονομικής.

Επιτρέψτε μου να ξεκινήσω με ορισμένα υποβοηθητικά σχόλια για καλύτερη ανάγνωση. Πρώτον, η νεοκλασική οικονομική αντιμετωπίζεται ως ο διανοητικός υπερασπιστής των αρχών της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς στην εφαρμοσμένη πολιτική στη διεθνή ανάπτυξη. Η κυρίαρχη προσέγγιση της εφαρμοσμένης ηθικής (applied ethics) αντικατοπτρίζεται κυρίως στις ορθόδοξες προσεγγίσεις στη βιβλιογραφία της επιχειρηματικής ηθικής. Αυτές οι προσεγγίσεις επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό, αλλά όχι μόνο, από τη νεοκλασική οικονομική και από την ωφελμιστική ηθική προσέγγιση που τη διαπερνά. Δεύτερον, στην ανάλυση, χρησιμοποιείται ο όρος νεοφιλελευθερισμός. Η χρήση του όρου νεοφιλελευθερισμός μπορεί να χαρακτηριστεί, ως ένα βαθμό, αμφιλεγόμενη. Σε αυτή τη

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

μελέτη, η χρήση του όρου μιμείται την παρατιθέμενη βιβλιογραφία καθώς επίσης εκφράζει τις ακραία φιλελεύθερες πολιτικές από την πλευρά των οικονομικών της ελεύθερης αγοράς. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι όροι νεοφιλελευθερισμός και οικονομικά της ελεύθερης αγοράς είναι συνυφασμένοι χωρίς αξιοσημείωτη διαφορά. Τέλος, το επιστημονικό υπόβαθρο του συγγραφέα της μελέτης προέρχεται από την πολιτική οικονομία. Ως συνήθως, οι απόψεις και το θεωρητικό υπόβαθρο του μελετητή διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον τρόπο της ανάλυσης και στη θέαση του κόσμου (Wilber, 2004, p. 426). Για τον λόγο αυτό, η ενσωμάτωση της ηθικής ανάλυσης, και της ορολογίας που χρησιμοποιείται, διαπραγματεύεται από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας. Με άλλα λόγια, η θέαση της παρούσας ανάλυσης βασίζεται περισσότερο από την οικονομία στην ηθική, αντί από την ηθική στην οικονομία.

Όπως αναφέρθηκε, η επακόλουθη ανάλυση προσδιορίζει την εφαρμοσμένη ηθική σύνθεση της διεθνούς ανάπτυξης. Για να γίνω πιο συγκεκριμένος, πέρα από τη μετά-ηθική αναζήτηση για το «τι είναι μια καλή κοινωνία» και την κανονιστική-ηθική αξιολόγηση του «πώς πρέπει να επιτευχθεί αυτή η καλή κοινωνία», υπάρχει ένας ηθικός τρόπος με τον οποίο το ηθικό επιχείρημα για «μια καλή ζωή» και «μια καλή κοινωνία» ενσαρκώνεται σε πραγματικές καταστάσεις. Στην παρούσα ανάλυση, υποστηρίζω ότι η εφαρμοσμένη ηθική στη διεθνή ανάπτυξη είναι συνυφασμένη με την παγκόσμια ηθική, επηρεάζοντας τα πραγματικά ζητήματα πολιτικής. Η ηθική ανάλυση σχετίζεται εγγενώς με την αναπτυξιακή πολιτική και συνδέεται με οικονομικούς, πολιτικούς, θεσμικούς και ηθικούς παράγοντες. Συνολικά, η εφαρμοσμένη ηθική και η εφαρμοσμένη ηθική ανάλυση ερμηνεύουν το ηθικό επιχείρημα «μιας καλής ζωής» και «μιας καλής κοινωνίας» στο επίπεδο της εφαρμοσμένης αναπτυξιακής πολιτικής στις πραγματικές συνθήκες της διεθνούς ανάπτυξης.

Ένα άλλο σημείο που ίσως πρέπει εισαγωγικά να μνημονευτεί είναι ότι στην ορθόδοξη βιβλιογραφία της οικονομικής, η εφαρμοσμένη ηθική είναι συνήθως αποδεκτή ως επιχειρηματική ηθική. Με τη σειρά της, η επιχειρηματική ηθική συνήθως ενσωματώνει την εφαρμοσμένη ηθική διερευνώντας δεοντολογικά και επαγγελματικά ζητήματα σε μικροοικονομικό επίπεδο. Πρόκειται για έναν μικροοικονομικό σχηματισμό της εφαρμοσμένης ηθικής, ο οποίος βασίζεται στην ατομική ηθική και στην προοπτική του ατομικού συμφέροντος σε πραγματικά ζητήματα.

Η παρούσα εργασία ακολουθεί έναν μάλλον διαφορετικό τρόπο ανάλυσης. Η εφαρμοσμένη ηθική ως μορφή παγκόσμιας ηθικής (global ethics) τοποθετείται σε ένα πλαίσιο πολιτικής οικονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο, ζητήματα πολιτικής στο πεδίο της εφαρμοσμένης ηθικής στη διεθνή ανάπτυξη διερευνούνται σε τρία επίπεδα: 1) το πλαίσιο των

σχέσεων της αγοράς, 2) τον ρόλο της πολιτικής του έθνους-κράτους, 3) τον ρόλο των πολιτικών των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών. Από όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, τέτοια προσέγγιση δεν είχε δοκιμαστεί στο παρελθόν. Η ανάλυση συμβάλλει σε μια ολιστική ερμηνεία της εφαρμοσμένης ηθικής στη διεθνή ανάπτυξη χωρίς να παραμελούνται κρίσιμα ζητήματα όπως οι οικονομικές και πολιτικές πτυχές ως οι κύριοι παράγοντες της πολιτικής στη διεθνή ανάπτυξη. Αναπόφευκτα, αυτή η πρωτότυπη προσέγγιση μπορεί να αντιμετωπίζει περιορισμούς και μεθοδολογικές αστοχίες που βαραίνουν αποκλειστικά τον συγγραφέα. Ωστόσο, συνθέτει μια προσπάθεια για ένα νέο επεξηγηματικό πλαίσιο στη διερεύνηση των εφαρμοσμένων ηθικών πτυχών της διεθνούς ανάπτυξης. Μελετητές και φοιτητές των οικονομικών και της ανάπτυξης σε οποιαδήποτε παράδοση - ετερόδοξη ή ορθόδοξη - θα μπορούσαν να ωφεληθούν από αυτήν την προσέγγιση για περαιτέρω έρευνα.

Όσον αφορά τη δομή, η Ενότητα 2 ξεδιπλώνει το αναλυτικό πλαίσιο της εφαρμοσμένης ηθικής σύνθεσης της διεθνούς ανάπτυξης. Οι Ενότητες 3, 4 και 5, διεισδύουν σε καθεμία από τις διαστάσεις του πλαισίου. Η ενότητα 6 ολοκληρώνει με σύντομες ανακεφαλαιοποιητικές παρατηρήσεις.

2. Το αναλυτικό πλαίσιο: νεοκλασική οικονομική και εφαρμοσμένη ηθική

Η νεοκλασική οικονομική αντιμετωπίζει συχνά τα ηθικά ζητήματα στη συζήτηση της ανάπτυξης, είτε στο επίπεδο των σκοπών είτε στο επίπεδο των μέσων, με έναν απλοϊκό, «μηχανιστικό», τρόπο. Ο Amartya Sen (1987, p. 50) υποστηρίζει ότι η «μηχανιστική» πτυχή των ορθόδοξων οικονομικών τείνει να συμβαδίζει με την προσκόλληση σε μια πολύ στενή άποψη της ηθικής. Αυτή η στενή άποψη μπορεί αναμφισβήτητα να ερμηνευθεί ως μία αξιακά και ηθικά ουδέτερη στάση που υιοθετήθηκε από τα νεοκλασικά οικονομικά στον τομέα της διεθνούς αναπτυξιακής πολιτικής. Επιπλέον, η νεοκλασική οικονομική έχει αναδειχθεί ως οικουμενική επιστήμη. Ιδιαίτερα στην αναπτυξιακή πολιτική, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι θεωρούν ότι τα μοντέλα ανάπτυξης που βασίζονται στις αρχές της οικονομίας ως θετικής επιστήμης εφαρμόζονται σε όλες τις εποχές και τα μέρη [(Davidson και Davidson, 1988, p. 55), (Gilpin, 2001, p. 64); (Milonakis και Fine, 2009, p. 46)]. Ακόμη περισσότερο, όσον αφορά τη σχέση μεταξύ πολιτικής και οικονομίας, οι Bowles et al. (1999, p. 2) υποστηρίζουν ότι, στις πολιτικές επιστήμες, υπάρχει ελάχιστη κατανόηση της εφαρμοσμένης λειτουργίας της οικονομίας. Ταυτόχρονα, τα νεοκλασικά οικονομικά σπάνια αναπτύσσονται για να κατανοήσουν την πολιτική και την κρατική παρέμβαση. Εν αντιθέσει, η πειθαρχία της οικονομικής επιστήμης, ως αναλυτική και προσανατολισμένη στην πολιτική, δεν μπορεί να είναι αξιακά ουδέτερη, όπως ισχυρίζονται οι νεοκλασικοί υποστηρικτές της [(Vickers, 1997, p.72), (van Staveren, 2001, p. 202), (van Stavaren, 2009), (Graafland, 2007)]. Από την

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

πλευρά της ηθικής φιλοσοφίας, μια κριτική της φιλοσοφικής συζήτησης για τον ηθικό προβληματισμό για την ανάπτυξη μπορεί να ιδωθεί στον διαλεκτικό τρόπο με τον οποίο οι φιλόσοφοι προσεγγίζουν το θέμα, εξετάζοντας την έννοια των ηθικών επιχειρημάτων ενώ παραμελούν τις επιπτώσεις της πολιτικής στον πραγματικό κόσμο[(Clark, 2002, p. 830), (Sen, 1999)].

Τα παραπάνω οδηγούν σε αναλυτικές παραμορφώσεις και λανθασμένες διαπιστώσεις πολιτικής στη συζήτηση για την ανάπτυξη. Το πρόβλημα της ηθικής διερεύνησης της διεθνούς ανάπτυξης στους τομείς της ηθικής φιλοσοφίας και των οικονομικών παραμένει σε κάποιο βαθμό άλυτο, ιδιαίτερα στη σχέση της αναπτυξιακής πολιτικής και των ηθικών ζητημάτων. Το ερώτημα που τίθεται κατά κύριο λόγο είναι πώς η εφαρμοσμένη ηθική ανάλυση, στα πλαίσια της πολιτικής οικονομίας και της ηθικής φιλοσοφίας, προσεγγίζει τη διεθνή αναπτυξιακή πολιτική.

Απαντώντας σε αυτό, πρέπει να σημειωθούν τρία αρχικά αλλά θεμελιώδη ζητήματα. Πρώτον, η παρούσα ανάλυση αποδέχεται τη θέση ότι η ηθική εμπεριέχει εμπειρικές, πρακτικές και εφαρμοσμένες πτυχές. Υποστηρίζοντας αυτήν την άποψη, ο Moore (1960 [1903], Sec. 25, in *Principia Ethica*), δηλώνει ότι «η ηθική είναι μια εμπειρική ή θετική επιστήμη: όλα τα συμπεράσματά της θα μπορούσαν να εξαχθούν μέσω εμπειρικής παρατήρησης και επαγωγής». Ο Singer (2011, p. vii) υποστηρίζει ότι τα πιο σχετικά εφαρμοσμένα ηθικά ζητήματα είναι αυτά που μας επηρεάζουν στην καθημερινή ζωή. Ο Φουκώ (1984, p.377) επισημαίνει ότι «η ηθική είναι μια πρακτική, το ήθος είναι ένας τρόπος ύπαρξης». Δεύτερον, η εφαρμοσμένη ηθική αναγνωρίζεται ως ένα από τα τρία επίπεδα της γνώσης στην ηθική φιλοσοφία³. Στην ηθική φιλοσοφία, η εφαρμοσμένη ηθική μπορεί να θεωρηθεί ως ο κλάδος της ηθικής γνώσης που εξετάζει αμφιλεγόμενα ηθικά, κοινωνικά, νομικά και πολιτικά ζητήματα με βάση ηθικές συζητήσεις και δημοφιλή χαρακτηριστικά (Häyry, 1994, p. 46). Τρίτον, η εφαρμοσμένη ηθική στη διεθνή ανάπτυξη και η πολιτική οικονομία είναι συνυφασμένη με την παγκόσμια ηθική (global ethics). Με τη σειρά της, η παγκόσμια ηθική περιλαμβάνει τέσσερα αλληλένδετα επίπεδα ηθικής ανάλυσης: το ατομικό επίπεδο, το εταιρικό ή το οργανωτικό επίπεδο, το εθνικό ή το κοινωνικό επίπεδο και το παγκόσμιο επίπεδο [(Buller κ.ά., 1991, p. 768), (Owens, 1983)]. Ωστόσο, το κοινωνικό και οργανωτικό επίπεδο επηρεάζουν κυρίως την παγκόσμια ηθική. «Η παγκόσμια ηθική προκύπτει από το βαθμό συμφωνίας μεταξύ κοινωνιών, εταιρειών και άλλων οργανισμών

---

³ Για τους ηθικούς φιλόσοφους, ένα ηθικό επιχείρημα μπορεί να αναλυθεί επαρκώς σε τρία επίπεδα: το μέτα-ηθικό, το κανονιστικά-ηθικό και το εφαρμοσμένα-ηθικό [(Kagan, 1998, p. 2), (Williams, 2006, p. 72), (Frankena, 1951, p. 45)].

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

σχετικά με τα κατάλληλα ηθικά πλαίσια και συμπεριφορές σε μια δεδομένη κατάσταση» (Buller et al., 1991, p. 768).

Η συντριπτική πλειονότητα των νεοκλασικών οικονομολόγων αποδέχονται την εφαρμοσμένη ηθική στο επίπεδο της επιχειρηματικής ηθικής και ως δεοντολογικό ζήτημα. Ακολουθεί μια σύντομη κριτική ανασκόπηση της γενικής προσέγγισης. Στη βιβλιογραφία για την επιχειρηματική ηθική, η εφαρμοσμένη ηθική περιγράφει κυρίως τις σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων/οργανισμών και του εσωτερικού ή εξωτερικού περιβάλλοντος. Αυτές οι σχέσεις περιλαμβάνουν, σε μεγάλο βαθμό, τη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού, τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, την εταιρική ευθύνη, την ηθική των παραγωγών και των καταναλωτών, και παρόμοιες έννοιες και θέματα πολιτικής. Στον πυρήνα της επιχειρηματικής ηθικής βρίσκονται οι ατομικές προτιμήσεις, οι αποφάσεις και οι ενέργειες και η επιχειρηματική οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα στο προκαθορισμένο οικονομικό περιβάλλον των οικονομικών της ελεύθερης αγοράς. Σε όλες σχεδόν τις αναλύσεις της νεοκλασικής οικονομικής, το άθροισμα των ατόμων ισούται με την κοινωνία, και το άθροισμα των επιχειρήσεων συνθέτει την οικονομία. Στην επιχειρηματική ηθική, η κοινωνία και η οικονομία αποτελούνται κυρίως από παραγωγούς (επιχειρηματίες και επιχειρήσεις) και καταναλωτές (ιδιώτες -νοικοκυριά). Η κοινωνία και η οικονομία αναλύονται συνήθως με τα εργαλεία της μικροοικονομικής ανάλυσης. Μια κοινή θεώρηση στην επιχειρηματική ηθική στον τομέα της νεοκλασικής οικονομικής είναι η βούληση των καταναλωτών να μεγιστοποιήσουν τη χρησιμότητά τους και η βούληση των παραγωγών να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους. Τα ηθικά ζητήματα εμπλέκονται σε αυτές τις θεμελιώδεις, στενές αντιλήψεις. Στο πλαίσιο αυτό, η εφαρμοσμένη ηθική (δηλαδή η επιχειρηματική ηθική) επικεντρώνεται στην ατομική ηθική που βασίζεται σε προσωπικά συμφέροντα και ερμηνεύεται εντός συγκεκριμένων μεθοδολογικών πλαισίων (πχ συμπεριφορικά οικονομικά). Επίσης, η κυρίαρχη βιβλιογραφία προσεγγίζει συνήθως την εφαρμοσμένη ηθική ως ένα είδος δεοντολογικής ηθικής που συνδέεται με τους κανόνες, τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των ηθικών δρώντων σε ένα πλαίσιο ελεύθερων ατομικών επιλογών. Από αυτήν την άποψη, η εφαρμοσμένη ηθική προσδιορίζεται σε διάφορους υποτομείς, όπως η περιβαλλοντική ηθική, η ιατρική ηθική, η βιοηθική και η επιχειρηματική ηθική [(Cohen και Wellman, 2005), (Chadwick, 2012), (LaFollette, 2002)]. Σύμφωνα με αυτό, η εφαρμοσμένη ηθική θεωρείται συνήθως ως επαγγελματική ηθική σε οποιοδήποτε συγκεκριμένο τομέα ατομικής ή εταιρικής ζωής (Abbott, 1983, p. 880). Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις, οι Hausman και McPherson (2006, p. 3) επισημαίνουν ότι «οι ηθικές θεωρίες δεν είναι οδηγοί μαγειρικής για καλή συμπεριφορά».

Η παρουσιαζόμενη προσέγγιση της εφαρμοσμένης ηθικής και της εφαρμοσμένης ηθικής ανάλυσης συμβάλλει στην ολιστική διερεύνηση της πολιτικής στη διεθνή ανάπτυξη.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Διερευνά τις ηθικές πτυχές της αναπτυξιακής πολιτικής χωρίς να παραμελεί τις οικονομικές και πολιτικές πτυχές ως τους κύριους παράγοντες της στη διεθνή ανάπτυξη, όπως κάνουν συχνά οι ηθικοί φιλόσοφοι. Επιπλέον, η ανάλυση λαμβάνει την εφαρμοσμένη ηθική και την οικονομική πολιτική με την ευρύτερη έννοια. Η εφαρμοσμένη ηθική δεν περιορίζεται στις στενές πτυχές των μικροοικονομικών θεμελιώσεων της επιχειρηματικής ηθικής και της ατομικής ηθικής συμπεριφοράς υπό την οπτική του προσωπικού συμφέροντος, όπως συνήθως πραγματεύεται από πολλούς νεοκλασικούς οικονομολόγους. Επομένως, η παρούσα μελέτη προτείνει έναν μάλλον διαφορετικό τρόπο ανάλυσης.

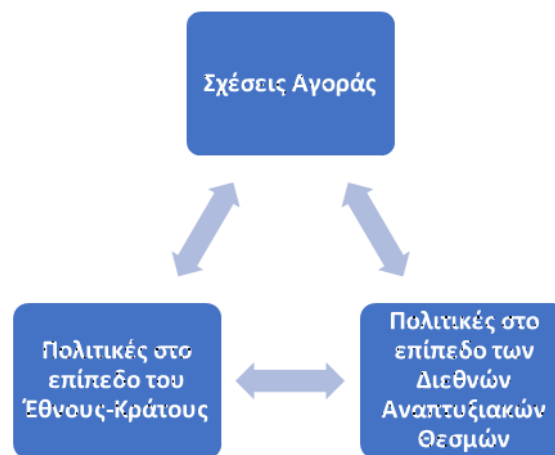
Όπως αναφέρθηκε, στην ολιστική ηθική εξέταση της διεθνούς ανάπτυξης, η εφαρμοσμένη ηθική αντιστοιχεί καλύτερα στην παγκόσμια ηθική. Για να υποστηρίξω αυτήν τη συσχέτιση, δανείζομαι μια μεταφορά από τους Davidson και Davidson (1988, p. 61): «Αν και υπάρχει μια προφανής σχέση μεταξύ ενός δέντρου και ενός δάσους, ωστόσο η μικροβιολογία ενός δέντρου είναι διαφορετική από την μικροβιολογία των δασών ». Με παρόμοιο τρόπο, η επιχειρηματική ηθική σχετίζεται αλλά διαφέρει από την παγκόσμια ηθική όταν εξετάζουμε θέματα εφαρμοσμένης ηθικής σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη την προαναφερθείσα δεοντολογική φύση της εφαρμοσμένης ηθικής, δεδομένου ότι η παγκόσμια ηθική περιλαμβάνει την επιχειρηματική ηθική, στην παρούσα ανάλυση, η εφαρμοσμένη ηθική θεωρείται ολιστικά ως το είδος της ηθικής φιλοσοφίας που ανταποκρίνεται στις ηθικές κατευθύνσεις αναφορικά με το ηθικό επιχείρημα «μιας καλής ζωής» και «μιας καλής κοινωνίας» στη διεθνή ανάπτυξη.

Η εφαρμοσμένη ηθική σύνθεση της διεθνούς ανάπτυξης μπορεί να θίξει το βασικό ηθικό ζήτημα του ποια μορφή εφαρμοσμένης ηθικής είναι η πιο κατάλληλη για πολιτική στη διεθνή ανάπτυξη. Για την έρευνα αυτού του ζητήματος, η ανάλυση της εφαρμοσμένης ηθικής σύνθεσης της διεθνούς ανάπτυξης εστιάζει στην παγκόσμια ηθική και στην υφιστάμενη οικονομική, πολιτική και θεσμική δομή της διεθνούς ανάπτυξης στην εποχή της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της κυριαρχίας των οικονομικών της ελεύθερης αγοράς. Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο που περιγράφεται, η παγκόσμια ηθική αποτελείται από τις εφαρμοσμένες ηθικές πολιτικές των εθνικών και πολυεθνικών επιχειρήσεων, των εθνών-κρατών και των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών [π.χ η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (ΠΟΕ)]. Σχεδόν όλοι οι τύποι οικονομικής ανάλυσης της εφαρμοσμένης πολιτικής σχετίζονται με τις σχέσεις μεταξύ ατόμων, επιχειρήσεων και κράτους. Επιπλέον, ένα κοινό χαρακτηριστικό σχεδόν όλων των ερμηνειών είναι το στοιχείο της αφομοίωσης της πολιτικής στο πλαίσιο των σχέσεων ελεύθερης αγοράς, καθώς «οι αγορές έχουν γίνει εθνικές και παγκόσμιες» (North, 1991, p. 101).

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Υπό αυτό το πρίσμα, θεωρείται ότι οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς αλληλεπικαλύπτονται με την εφαρμοσμένη πολιτική στη σύγχρονη διεθνή ανάπτυξη. Τελικά, σε μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία της αγοράς, σε ποιο βαθμό τα άτομα, οι επιχειρήσεις και οι κρατικές αρχές συνδέονται μεταξύ τους υπόκεινται σε στοιχεία όπως οι σχέσεις αγοράς, η δημόσια ή η κρατική πολιτική, και οι εντολές των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών. Κατά συνέπεια, στην παρούσα ανάλυση, οι κύριοι εφαρμοσμένοι ηθικοί διαρθρωτικοί παράγοντες στη διεθνή ανάπτυξη εμπεριέχονται στην εξέταση των σχέσεων της αγοράς, της πολιτικής του έθνους-κράτους, και των κανόνων και πολιτικών που έχουν θεσπιστεί από τους διεθνείς αναπτυξιακούς θεσμούς. Στο Σχήμα 1, παρουσιάζεται σχηματικά το πλαίσιο εξέτασης της εφαρμοσμένης ηθικής σύνθεσης της διεθνούς ανάπτυξης.

Σχήμα 1. Το πλαίσιο της εφαρμοσμένης ηθικής σύνθεσης της διεθνούς ανάπτυξης

3. Εφαρμοσμένη ηθική και σχέσεις αγοράς

Οι σχέσεις αγοράς συνδέονται με το πλαίσιο εφαρμογής της οικονομικής πολιτικής στον πραγματικό κόσμο. Για παράδειγμα, οι παραγωγικές σχέσεις (ο τρόπος παραγωγής, ο τρόπος διανομής, και η χρήση των πόρων) και, γενικότερα, οι καθιερωμένοι οικονομικοί, πολιτικοί και θεσμικοί κανόνες μπορούν να θεωρηθούν ως το αντικείμενο της εφαρμοσμένης ηθικής ανάλυσης των υφιστάμενων σχέσεων αγοράς.

Για να προσεγγιστεί το θέμα σύμφωνα με τις ιστορικές του ρίζες, οι προοπτικές του εικοστού αιώνα στη μελέτη των διεθνών οικονομικών έχουν καθιερώσει τη γενική διαίρεση μεταξύ μιας οικονομίας ελεύθερης αγοράς και μιας κεντρικής οικονομίας σχεδιασμού [(Cohen, 2009), (Gilpin, 2001), (Waltz, 1979)]. Το παραδοσιακό πλαίσιο που αναπτύχθηκε για τη διαρθρωτική ανάλυση της διεθνούς ανάπτυξης τον εικοστό αιώνα αντικατόπριζε τον

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Ψυχρό Πόλεμο και τον ιδεολογικό διαχωρισμό μεταξύ των δύο αντιτιθέμενων οικονομικών συστημάτων. Η αρχική δέσμευση σε αυτήν την προσέγγιση ήταν το προϊόν συγκρουόμενων οικονομικών, πολιτικών πεποιθήσεων και κοινωνικών πολιτικών: μια σύγκρουση που χρονολογείται από τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν τα συστήματα μιας οικονομίας ελεύθερης αγοράς και μιας κεντρικής οικονομίας σχεδιασμού συζητήθηκαν και συγκρίθηκαν, πρωτίστως πάνω στα σχετικά πλεονεκτήματα των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών τους θεμελιώσεων.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, οι φιλόσοφοι και οι οικονομολόγοι κλήθηκαν να υπηρετήσουν «ως οπίσθια άμυνα του ενός ιδεολογικού status quo ή του άλλου» (Bowles και Gintis, 1986, σ. 18). Από την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και το τέλος της εποχής του Ψυχρού Πολέμου, υπήρξε η εξάπλωση της υπόθεσης της σύγκλισης ολόκληρου του κόσμου στο μοντέλο της ελεύθερης αγοράς της Δύσης και το τέλος κάθε σημαντικού ανταγωνισμού μεταξύ εναλλακτικών μορφών οικονομικής πολιτικής. Πολλοί σύγχρονοι νεοκλασικοί οικονομολόγοι θα συμφωνούσαν με το Fukuyama (1992, p. xiii) διατρανώνοντας ότι οι «φιλελεύθερες αρχές στην οικονομία – η ‘ελεύθερη αγορά’ - έχουν εξαπλωθεί και έχουν καταφέρει να παράγουν άνευ προηγουμένου επίπεδα υλικής ευημερίας». Ο Fukuyama (1992) εκφράζει επίσης την άποψη ότι η ελεύθερη αγορά είναι το μόνο κατάλληλο οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο στη διεθνή ανάπτυξη στο οποίο μπορεί να εκτιμηθεί το ηθικό επιχείρημα μιας καλής ζωής και μιας καλής κοινωνίας. Στον σύγχρονο καπιταλιστικό κόσμο, «η πασίγνωστη ικανότητα των αγορών να συμφιλώνουν τα ατομικά συμφέροντα και τη συλλογική λογική – ή τουλάχιστον να μετριάζουν ουσιαστικά την αντίφαση μεταξύ των δύο – θεωρούνταν πάντα ως προϋπόθεση για ένα είδος ηθικής και ηθικής δράσης» (Bowles and Gintis, 1986, p. 149). Από αυτή την άποψη, οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ένα ηθικό πλαίσιο για τη διερεύνηση της εφαρμοσμένης πολιτικής στη σύγχρονη διεθνή ανάπτυξη.

Η ανάλυση του μοντέλου εφαρμοσμένης ηθικής των σχέσεων ελεύθερης αγοράς σε πραγματικές συνθήκες και αναπτυξιακές πολιτικές μπορεί να είναι χρήσιμη για τον προσδιορισμό του ρόλου των σχέσεων ελεύθερης αγοράς στην υπάρχουσα μορφή παραγωγικών σχέσεων, δηλαδή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η ανάλυση των εφαρμοσμένων ηθικών πτυχών των σχέσεων ελεύθερης αγοράς στην υπάρχουσα οικονομική πραγματικότητα ενσωματώνει την κυρίαρχη ιδεολογική και θεωρητική προσέγγιση της νεοκλασικής οικονομικής.

Βασισμένη κυρίως στη ριζοσπαστική εξέταση της οικονομικής θεωρίας και της ιδεολογίας των καπιταλιστικών σχέσεων και του μηχανισμού της ελεύθερης αγοράς, του Fine

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

(1980), διερευνώνται μερικές ρητές επιπτώσεις στην εφαρμοσμένη ηθική ανάλυση των σχέσεων ελεύθερης αγοράς, κάτω από την πεποίθηση ότι η ιδεολογία και η θεωρία είναι συνυφασμένες με πραγματικές πολιτικές υλοποιήσεις στη διεθνή ανάπτυξη.

Στο νεοκλασικό μοντέλο, ο εφαρμοσμένος ηθικός χαρακτήρας των σχέσεων ελεύθερης αγοράς οδηγεί στις πολιτικές που εφαρμόζονται στην παραγωγή και τη διανομή. Στο επίπεδο της παραγωγής, οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς όπως αντικατοπτρίζονται στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής καθορίζουν τον εφαρμοστέο έλεγχο της παραγωγής. Για παράδειγμα, οι υπάλληλοι και οι εργαζόμενοι δεν μπορούν να ελέγξουν την παραγωγή λόγω της υπόθεσης της έλλειψης διαχειριστικών δεξιοτήτων. Σύμφωνα με αυτό, η νεοκλασική οικονομική συνήθως υποστηρίζει ότι «όσοι έχουν διευθυντικές ικανότητες ή δυνατότητες θα τοποθετηθούν μέσω της αγοράς στην κατάλληλη θέση και θα ανταμειφθούν ανάλογα με τις σπάνιες ικανότητές τους» (Fine, 1980, p. 5). Αυτή η υπόθεση λειτουργεί ως ηθική απάντηση στο εφαρμοσμένο ηθικό ζήτημα του γιατί ο έλεγχος της παραγωγής είναι κάτω από μια συγκεκριμένη τάξη στις ενοποιημένες σχέσεις παραγωγής. Επιπλέον, οι σχέσεις ανταλλαγής δεδομένου ότι εφαρμόζονται κυρίως στον μηχανισμό της ελεύθερης αγοράς που καθορίζεται από τις καμπύλες προσφοράς και ζήτησης εξετάζονται ως προς την αλληλεξάρτηση μεταξύ των τιμών των εισροών και των τιμών των εκροών. Από την άποψη αυτή, υποστηρίζεται ότι η νεοκλασική εφαρμοσμένη ηθική ανάλυση της ελεύθερης αγοράς ασχολείται με την ανάλυση των σχέσεων ανταλλαγής αγορών και τον σχηματισμό τιμών χρησιμοποιώντας αποκλειστικά τις καμπύλες προσφοράς και ζήτησης. Επιπλέον, οι σχέσεις της ελεύθερης αγοράς περιλαμβάνουν έναν ατομικό τρόπο προσέγγισης της λήψης αποφάσεων στην οικονομία, καθώς «κάθε άτομο ενσωματώνεται στην οικονομία μέσω ανταλλαγών μέσω της αγοράς, έτσι η οικονομία θεωρείται ως η συγκέντρωση της ατομοποιημένης συμπεριφοράς που συνδυάζεται και συντονίζεται μέσω της αγοράς» (Fine, 1980, p. 26). Ωστόσο, ο εφαρμοσμένος ηθικός ατομικισμός των νεοκλασικών οικονομικών αφήνει ανεξήγητες τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Εμφανίζει ότι η ελεύθερη αγορά ως ο επιτακτικός μηχανισμός ρυθμίζει τη χρήση των πόρων (κεφάλαιο και εργασία) στην οικονομία με ηθικά ουδέτερο τρόπο. Εξίσου σημαντική είναι η παραδοχή της μεγιστοποίησης της κατανάλωσης μέσω συνθηκών ισορροπίας ελεύθερης αγοράς μακροπρόθεσμα. Επιπλέον, ο νόμος του Say υποδηλώνει ότι η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση. Στο εφαρμοσμένο επίπεδο ανάλυσης, αυτό σημαίνει ότι η υπερβάλλουσα προσφορά θα ενισχύσει τη ζήτηση. Ωστόσο, ακόμη και αν αποδεχθούμε ότι η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι αυτό συμβαίνει στην αγορά σε εθνικό επίπεδο. Αντιθέτως, οι συνθήκες ανισορροπίας στις εθνικές οικονομίες προσφέρουν χώρο για το επιχείρημα ότι «η ισότητα της συνολικής εθνικής προσφοράς και ζήτησης μετατρέπεται σε

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ισότητα της συνολικής αποτελεσματικής προσφοράς και της πραγματικής ζήτησης» (Fine, 1980, pp. 33-34) στο αφηρημένο επίπεδο της παγκόσμιας οικονομίας. Διαφορετικά, η υπερβάλλουσα προσφορά σε ορισμένες αγορές θα μπορούσε υποθετικά να δημιουργήσει υπερβάλλουσα ζήτηση σε άλλες, χωρίς να καθορίζεται πότε, πού και για ποιον. Με βάση αυτό, οι εφαρμοσμένες αποφάσεις πολιτικής (βασιζόμενες στη νεοκλασική οικονομική) που διατυπώνονται σε σχέσεις ελεύθερης αγοράς εμφανίζονται ως ηθικά «σωστές», καθώς βελτιώνουν την αποτελεσματικότητα των οικονομικών πολιτικών και, κατά συνέπεια, την ατομική και κοινωνική ευημερία. Η επιτακτική εφαρμοσμένη ηθική στάση των νεοκλασικών οικονομικών μπορεί να φανεί στην κατάσταση ισορροπίας στον ηθικά ουδέτερο χώρο των σχέσεων ελεύθερης αγοράς, είτε σε εθνικό είτε σε διεθνές επίπεδο.

Πέρα από τα εφαρμοσμένα ηθικά ζητήματα των οικονομικών της ισορροπίας, οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς εγγυώνται την οικονομική ελευθερία και προάγουν την πολιτική ελευθερία. Η πολιτική ελευθερία εκλαμβάνεται ως καθρέφτης της οικονομικής ελευθερίας που απορρέει από τις καθιερωμένες σχέσεις ελεύθερης αγοράς. Ο Friedman (2002, p. 8), στο Καπιταλισμός και Ελευθερία, που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1962, υποστηρίζει:

«Από τη μία πλευρά, η ελευθερία στις οικονομικές ρυθμίσεις είναι η ίδια μια συνιστώσα της ελευθερίας που κατανοείται ευρέως, έτσι η οικονομική ελευθερία είναι αυτοσκοπός. Δεύτερον, η οικονομική ελευθερία είναι επίσης ένα απαραίτητο μέσο για την επίτευξη της πολιτικής ελευθερίας.»

Οι καθιερωμένες σχέσεις ελεύθερης αγοράς στον καπιταλιστικό ανταγωνισμό διαχωρίζουν την οικονομική ισχύ από την πολιτική εξουσία⁴. Οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς παρέχουν οικονομική ελευθερία. Με τη σειρά της, η οικονομική ελευθερία προωθεί και προστατεύει την πολιτική ελευθερία. Ο καπιταλισμός γενικά και οι καθιερωμένες σχέσεις ελεύθερης αγοράς γίνονται δεκτές ως προϋποθέσεις για την πολιτική ελευθερία (Friedman, 2002, σελ. 10).

Η συζήτηση για την ελευθερία, είτε πολιτική είτε οικονομική, βασίζεται κυρίως στο έδαφος των ατομικών επιλογών και ενεργειών. Ένα σύστημα ελεύθερης αγοράς μπορεί να περιγραφεί ως ένα σύστημα στο οποίο τα άτομα ασκούν τις δικές τους επιλογές και φέρουν τις συνέπειες των επιλογών τους με βάση τη γενική ατομικιστική ηθική υπόθεση ότι μια κοινωνία αποτελείται αποκλειστικά από το άθροισμα των ατόμων της, που ενεργούν υπό τις σχέσεις ελεύθερης αγοράς και ικανοποιούν τις δικές τους προτιμήσεις. Επιπλέον, οι σχέσεις

---

⁴ Οι ιδέες για την πολιτική δύναμη και την ισχύ της αγοράς, καθώς και την εφαρμοσμένη ηθική σχέση μεταξύ τους, συζητούνται επίσης στην επόμενη ενότητα.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ελεύθερης αγοράς και η συνεργασία στην αγορά λειτουργούν εθελοντικά από τα άτομα. Με βάση αυτές τις θεμελιώδεις αρχές, «τα άτομα συνεργάζονται με άλλους επειδή μπορούν με αυτόν τον τρόπο να ικανοποιήσουν τις δικές τους επιθυμίες πιο αποτελεσματικά» (Friedman, 2002, p. 166). Τέλος, η απόδειξη της αποδοχής των σχέσεων ελεύθερης αγοράς, όπως υποστηρίζουν οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι, είναι ότι αυτό το σύστημα έχει επικρατήσει για το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας (Friedman και Friedman, 1980, p. 138). Έχει επικρατήσει λόγω της ανωτερότητας του, ακόμη και με αποτυχίες της αγοράς, σε ένα άλλο οικονομικό σύστημα: την κεντρική οικονομία σχεδιασμού [(Roemer, 1994, p. 20), (Friedman και Friedman, 1980, p. 138), (Hayek, 1948, pp. 107 -108)].

Αυτές οι τοποθετήσεις συνδέονται όχι μόνο με τον φιλελευθερισμό αλλά και με τον νεοφιλελευθερισμό. «Η υπόθεση ότι οι ατομικές ελευθερίες εγγυούνται την ελευθερία της αγοράς ... είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό της νεοφιλελεύθερης σκέψης» (Harvey, 2005, σελ. 7). Οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς εδράζονται σε δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας και προστατευόμενες ιδιωτικές συμβάσεις. Τα δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο του εφαρμοσμένου οικονομικού συστήματος του ανταγωνιστικού καπιταλισμού. «Στην οικονομική του εκδήλωση, ο φιλελευθερισμός είναι η αναγνώριση του δικαιώματος της ελεύθερης οικονομικής δραστηριότητας και της οικονομικής ανταλλαγής που βασίζεται σε ιδιωτικές ιδιοκτησίες και αγορές» (Fukuyama, 1992, p. 44). Εκτός από αυτό, τα άτομα είναι οι απόλυτοι ιδιοκτήτες στην κοινωνία (Friedman, 2002, p. 135). Ωστόσο, λόγω των νομικών και κοινωνικών ζητημάτων των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, η κρατική πολιτική εγγυάται τα δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας, καθώς ο ορισμός και η επιβολή τους είναι μία από τις πρωταρχικές λειτουργίες της εφαρμοσμένης κρατικής πολιτικής. Η κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου είναι θέμα σχέσεων με δικαιώματα ιδιοκτησίας. Η ηθική αρχή που θα απόδιδε δίκαια την κατανομή του εισοδήματος σε μια κοινωνία της ελεύθερης αγοράς είναι:

«Σε καθένα σύμφωνα με το τι παράγει αυτός και τα μέσα που διαθέτει». Έτσι, «[η] τελική κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου υπό την πλήρη εφαρμογή αυτής της αρχής μπορεί να εξαρτάται σημαντικά από τους κανόνες ιδιοκτησίας που υιοθετήθηκαν» (Friedman, 2002, pp. 161-162).

Στη καπιταλιστική οικονομία, οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς ενισχύονται από ισχυρά ιδιωτικά δικαιώματα ιδιοκτησίας ως επιτακτική ανάγκη που εγγυάται την αποτελεσματική χρήση των πόρων και την αποτελεσματική λειτουργία της αγοράς. Οι περισσότεροι νεοκλασικοί οικονομολόγοι συνδέουν την τελική κατάσταση της ανάπτυξης («μια καλή κοινωνία») με τη δημιουργία ελεύθερων σχέσεων αγοράς, στις οποίες η πλειοψηφία των

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων είναι ιδιωτική. Η ιδιωτική ιδιοκτησία βασίζεται στις σχέσεις ελεύθερης αγοράς και το αντίστροφο. Σε αυτήν την υπόθεση, τα αποτελεσματικά δικαιώματα ιδιοκτησίας γίνονται σεβαστά και επιβάλλονται από τις σχέσεις ελεύθερης αγοράς (Marangos, 2004, p. 105). Τα δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας και οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς προστατεύονται ισχυρά από το νόμο. Επιπλέον, ως απάντηση στο ηθικό ερώτημα του τι συνιστά «μια καλή ζωή», οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι απαντούν ότι τα άτομα αντλούν ικανοποίηση από την κατοχή ιδιωτικής ιδιοκτησίας όχι μόνο για τις ανάγκες που ικανοποιεί μια τέτοια ιδιοκτησία αλλά και επειδή το αναγνωρίζουν τα άλλα άτομα. Ο Fukuyama (1992, p. 195) δέχεται τα δικαιώματα ιδιοκτησίας ως στάδιο ή πτυχή του ιστορικού αγώνα για αναγνώριση, ως κάτι που ικανοποιεί όχι μόνο τις ανάγκες αλλά και τις επιθυμίες. Τα δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας και η ισχυρή προστασία τους, αποτελούν νόμιμο σκοπό για την κοινωνία των πολιτών. Κατά συνέπεια, οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς μπορούν να λειτουργήσουν ως οδηγός για όλες τις ανθρώπινες ενέργειες, αντικαθιστώντας όλες τις προηγούμενες ηθικές πεποιθήσεις. Όσο οι σχέσεις αγοράς αξιολογούνται ως «μια ηθική από μόνη της», με αυτόν το τρόπο, η σπουδαιότητα το συμβολαϊκών σχέσεων στην αγορά τονίζεται (Harvey, 2005, p. 3), τόσο στο εθνικό όσο και το διεθνές επίπεδο.

Σύμφωνα με εμπειρικές μελέτες στη νεοκλασική οικονομική, οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς (με τη στήριξη ισχυρών ιδιωτικών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και πολιτικής ελευθερίας) έχουν ως αποτέλεσμα την οικονομική ευημερία και την ανάπτυξη σε αναδυόμενες, μεταβατικές και αναπτυσσόμενες οικονομίες. Για παράδειγμα, ο Goldsmith (1995) συνδέει ανεπιφύλακτα τα στοιχεία της πολιτικής ελευθερίας και των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας με την οικονομική μεγέθυνση της διεθνούς ανάπτυξης. Δοκιμάζοντας ένα ευρύ φάσμα αναδυόμενων, μεταβατικών και αναπτυσσόμενων οικονομιών, χρησιμοποιώντας δεδομένα από τη δεκαετία του 1980 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η εμπειρική μελέτη του Goldsmith δείχνει ότι η θεσμική αναγκαστική πολιτική ελευθερία μαζί με τα καθιερωμένα δικαιώματα ιδιοκτησίας ως εξαρτημένη μεταβλητή, «υποδηλώνει ότι το εθνικό εισόδημα σε φτωχές χώρες κερδίζει από τις πρόσφατες προσπάθειες εμφύτευσης αυτών των θεσμών» (Goldsmith, 1995, p. 157). Παρόμοια εμπειρικά αποτελέσματα για την υποστήριξη της θετικής σύνδεσης των σχέσεων ελεύθερης αγοράς, της πολιτικής ελευθερίας και των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας με την οικονομική ανάπτυξη και την ευημερία στη διεθνή ανάπτυξη έχουν αναφερθεί στις μελέτες των Bilson (1982), Vorhies και Glahe (1988), και Pourgerami και Assane (1992), μεταξύ άλλων.

Συνοψίζοντας, για τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, η θεμελιώδης εφαρμοσμένη ηθική πολιτική είναι η καθιέρωση σχέσεων ελεύθερης αγοράς και ιδιωτικών δικαιωμάτων

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ιδιοκτησίας. Ως εκ τούτου, ο δρόμος προς την οικονομική ανάπτυξη και την ευημερία («μια καλή κοινωνία») περνάει μέσα από αυτά.

Στην οικονομική ιστορία της διεθνούς ανάπτυξης, ο ρόλος της κυβερνητικής και εθνικής πολιτικής έχει εκτιμηθεί με αυτόν τον τρόπο σε μια ποικιλία εθνικών τροχιών. Η επόμενη ενότητα αναλύει αυτόν τον ρόλο στις διαστάσεις της εφαρμοσμένης ηθικής πολιτικής.

4. Εφαρμοσμένη ηθική και πολιτική έθνους -κράτους

Ο ρόλος της πολιτικής του έθνους-κράτους παραμένει σημαντικός στο παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο αγοράς της διεθνούς ανάπτυξης. Η πολιτική του έθνους-κράτους αναφέρεται σε κρατικές ή δημόσιες πολιτικές λαμβάνοντας υπόψη όλο το φάσμα των πολιτικών αυτών σε εθνικό επίπεδο και σε επίπεδο διεθνών σχέσεων. Παρόλο που η οικονομική παγκοσμιοποίηση μετατοπίζει τη χάραξη πολιτικής στο επίπεδο της παγκόσμιας αγοράς και των διεθνών θεσμών, τα εθνικά κράτη εξακολουθούν να είναι οι βασικοί παράγοντες στη διεθνή ανάπτυξη. «Αυτός είναι ακόμα ένας κόσμος όπου οι εθνικές πολιτικές και οι εγχώριες οικονομίες είναι οι βασικοί καθοριστικοί παράγοντες των οικονομικών υποθέσεων» (Girplin, 2001, p. 3). Τα εθνικά κράτη καθορίζουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τις πολιτικές τους σχετικά με τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές δράσεις και επιλογές. Παρά την κλίμακα της χάραξης πολιτικής του έθνους-κράτους στο παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο της αγοράς, οι πολιτικές επιβάλλονται εντός των εθνικών συνόρων από τις κρατικές αρχές. Υπό το πρίσμα αυτό, το εφαρμοσμένο ηθικό πλαίσιο της καλής ζωής των ανθρώπων και της καλής κοινωνίας με την έννοια του κοινού συμφέροντος (common good) για μια χώρα ή κοινωνία βασίζεται στην πολιτική του έθνους-κράτους. Η πολιτική του έθνους-κράτους εγγυάται τα ατομικά ή επιχειρηματικά συμβόλαια που είναι απαραίτητα για την κοινωνία των πολιτών. Για αυτό, η πολιτική του έθνους-κράτους διερευνάται ως ένας από τους εφαρμοσμένους ηθικούς πυλώνες της διεθνούς ανάπτυξης.

Πώς σχετίζεται όμως ένα έθνος- κράτος με την εφαρμοσμένη ηθική της νεοκλασικής οικονομικής αναφορικά με την εφαρμοσμένη πολιτική;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό απαιτεί το άνοιγμα της συζήτησης των εφαρμοσμένων οικονομικών και πολιτικών θεμάτων, καθώς και τη σχέση μεταξύ μεθοδολογικού ατομικισμού και πολιτικού ατομικισμού. Η ηθική έννοια του ελεύθερου ατόμου είναι κεντρική και στα δύο. Ακριβέστερα, ο πολιτικός ατομικισμός, η ιδέα μιας πολιτικής δομής στην οποία η διαφύλαξη της ατομικής ελευθερίας γίνεται ο ακρογωνιαίος λίθος της πολιτικής του έθνους-κράτους, είναι μια κατοπτρική εικόνα ή η έκφραση του μεθοδολογικού

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ατομικισμού εξεφρασμένος στην πολιτική δομή [(Blaug, 1992 [1980], p. 45), (Machlup, 1978, p. 472)]. Σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτική του έθνους- κράτους προσεγγίζεται από την ατομικιστική ηθική ιδέα του ελεύθερου ατόμου, στην οποία οι ατομικές προτιμήσεις βρίσκονται στον πυρήνα της συζήτησης. «[Η] χώρα είναι η συλλογή ατόμων που τη συνθέτουν, όχι κάτι πέρα από αυτό» (Friedman, 2002, pp. 1-2). Το πεδίο της πολιτικής του έθνους-κράτους πρέπει να είναι περιορισμένο λόγω της ηθικής πεποίθησης ότι η ατομική ελευθερία είναι πάντα προσανατολισμένη προς τη μείωση της κυβερνητικής ή της κρατικής εξουσίας. Η πολιτική παρέμβαση του έθνους- κράτους αντιμετωπίζεται κριτικά, ακόμη και στους τομείς των κοινωνικών δραστηριοτήτων (όπως η εκπαίδευση και η υγεία) ακόμα και στις περιπτώσεις της αποτυχίας των θεσμών της αγοράς. Για αυτό, «η διατήρηση της ελευθερίας είναι ο προστατευτικός λόγος για τον περιορισμό και την αποκέντρωση της κυβερνητικής εξουσίας» (Friedman, 2002, p. 3). Η εθελοντική ατομική συνεργασία και η ιδιωτική επιχείρηση, τόσο σε οικονομικές όσο και σε πολιτικές δραστηριότητες, διασφαλίζουν ότι «ο ιδιωτικός τομέας είναι ένας έλεγχος πάνω στις εξουσίες του κυβερνητικού τομέα και μια αποτελεσματική προστασία της ελευθερίας του λόγου, της θρησκείας και της σκέψης» (Friedman, 2002, p. 3).

Η πολιτική του έθνους-κράτους στηρίζεται στο πολιτικό καθεστώς και στην επικρατούσα ιδεολογία. Όσον αφορά το εφαρμοσμένο πολιτικό καθεστώς ενός έθνους-κράτους, η νεοκλασική θεωρία επισημαίνει ότι ο ιδανικός τύπος της φιλελεύθερης δημοκρατίας οδηγεί σε καλύτερα κοινωνικά και πολιτικά αποτελέσματα:

«Καθώς η ανθρωπότητα πλησιάζει στο τέλος της χιλιετίας, οι δίδυμες κρίσεις του αυταρχισμού και του σοσιαλιστικού κεντρικού σχεδιασμού έχουν αφήσει μόνο έναν ανταγωνιστή να στέκεται στο επίκεντρο ως ιδεολογία δυναμικά καθολικής ισχύος: η φιλελεύθερη δημοκρατία, το δόγμα της ατομικής ελευθερίας και της λαϊκής κυριαρχίας (Fukuyama, 1992, p. 42).

Όσον αφορά την ιδεολογία, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν μια φιλελεύθερη ιδεολογία που δίνει έμφαση και ενθαρρύνει το συμφέρον βάσει της προοπτικής του Άνταμ Σμιθ. Σύμφωνα με την ιδεολογική προοπτική του προσωπικού συμφέροντος, τα άτομα επιτρέπεται (εντός καθορισμένων ορίων, συμπεριλαμβανομένων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων) να ακολουθούν τις δικές τους αξίες και πεποιθήσεις (Smith, 1986 [1776], p. 119). Ως εκ τούτου, τα άτομα δεν υπόκεινται σε εξαναγκασμό. Ο συντονισμός μεταξύ ατόμων είναι αυθόρμητος. Τα άτομα συμμετέχουν στην αγορά καθοδηγούμενα από το «αόρατο χέρι» και το ατομικό συμφέρον.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Στο εφαρμοσμένο ηθικό επίπεδο της χάραξης πολιτικής, τα άτομα ως εκλογικοί ψηφοφόροι συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σε μια φιλελεύθερη δημοκρατική πολιτική δομή. Οι αντανakλάσεις των πολιτικών απόψεων των ατόμων για τα διαφορετικά πολιτικά κόμματα συνθέτουν την πολιτική και φιλελεύθερη ιδεολογική δομή της κοινωνίας και επηρεάζουν τις πολιτικές αποφάσεις και δράσεις του έθνους-κράτους. Με τη σειρά του, το στοιχείο της ισχύος, ιδίως της ισχύος της αγοράς έναντι της πολιτικής εξουσίας και των ατόμων, είναι περιορισμένο, σύμφωνα με τις παραδοχές της θεωρίας της δημόσιας επιλογής. Από την άποψη αυτή, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι θεωρούν ότι τα ίδια δικαιώματα ψήφου των ατόμων διασφαλίζουν ίση συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων. Επιπλέον, υπάρχει η υπόθεση ότι ο ατομικός ορθολογισμός που πάντα ή σχεδόν πάντα οδηγεί σε καλύτερες οικονομικές επιλογές οδηγεί επίσης σε καλύτερες πολιτικές επιλογές. Το νομικό σύστημα ως πυλώνας της φιλελεύθερης δημοκρατίας διατηρεί την απόδοση των ίσων δικαιωμάτων των ατόμων στους τομείς της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Κατά συνέπεια, συνολικά, οι νεοκλασικές εφαρμοσμένες ηθικές προϋποθέσεις οδηγούν στην φιλελευθεροποίηση της πολιτικής δομής και της πολιτικής του έθνους-κράτους: «η φιλελευθεροποίηση της πολιτικής “αγοράς” είναι συχνά τόσο σημαντική όσο και η φιλελευθεροποίηση των οικονομικών αγορών» (Parish και Michelson, 1996, p. 1043).

Επιπλέον, η συζήτηση για την πολιτική του έθνους-κράτους περιλαμβάνει κυρίως την συζήτηση ανάμεσα στο «δημόσιο» και το «ιδιωτικό» στον εφαρμοζόμενο πολιτικό διάλογο. Η ιδιωτική ερώτηση αντιμετωπίζεται σε σχέση με τα αποτελέσματα της ελεύθερης αγοράς, ενώ η δημόσια ερώτηση αφορά την κρατική ή κυβερνητική παρέμβαση. Όσον αφορά τη συζήτηση ιδιωτικών και δημόσιων εφαρμοσμένων πολιτικών, αποφάσεων και δράσεων, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι, ακόμη και στην περίπτωση αποτυχιών πολιτικής που βασίζονται στην αγορά⁵, «οι ιδιωτικές λύσεις πρέπει να αναζητηθούν πρώτα» (Marangos, 2004, p. 35). Συνειδητοποιώντας τις διαστάσεις της νεοκλασικής οικονομικής υπέρ του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, περισσότερα από τριάντα χρόνια μετά την οικονομική κρίση του 1929, ο Friedman (2002 [1962], p. 38) συνέχιζε να υποστηρίζει ότι «το γεγονός είναι ότι η παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1929, όπως και άλλες περίοδοι σοβαρής ανεργίας, προκλήθηκαν από κακοδιαχείριση της κυβέρνησης και όχι από εγγενή αστάθεια της ιδιωτικής

---

⁵ Στη νεοκλασική οικονομική, οι αποτυχίες της αγοράς συμβαίνουν όταν ο μηχανισμός της αγοράς δεν παράγει ή κατανέμει το προϊόν αποτελεσματικά. Οι λόγοι για τέτοιες αποτυχίες συχνά αναζητούνται στις εξωτερικότητες, στα δημόσια αγαθά και στο πρόβλημα του «ελεύθερου αναβάτη».

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

οικονομίας». Αυτό συμβαίνει επειδή, εξ ορισμού στη εφαρμοσμένη ηθική στάση⁶, όπως υποστηρίζεται σε αυτή τη μελέτη, η αποτυχία της κυβέρνησης έχει χειρότερα αποτελέσματα από την αποτυχία της αγοράς. Με αυτόν τον τρόπο, τα ιδιωτικά χέρια είναι πάντα προτιμότερα. Ακόμη και με βάση την αναδιανομή του οικονομικού αποτελέσματος, του εισοδήματος και του πλούτου, η πολιτική του έθνους-κράτους είναι προτιμότερο να μη συμμετέχει λόγω του εφαρμοσμένου ηθικού επιχειρήματος ότι το αποτέλεσμα της αγοράς οδηγεί στη δίκαιη διανομή. Επομένως, δεν υπάρχει ανάγκη για πολιτικές αναδιανομής εισοδήματος και πλούτου που προέρχεται από την παρέμβαση της πολιτικής του έθνους-κράτους στις λειτουργίες της ελεύθερης αγοράς. Σύμφωνα με τις νεοκλασικές οικονομικές θεωρήσεις, η παρέμβαση του έθνους-κράτους πρέπει να είναι περιορισμένη πάνω στις εφαρμοσμένες οικονομικές αποφάσεις και δράσεις. Οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς και ο μηχανισμός αγοράς οδηγούν στην αποτελεσματική παραγωγή και κατανομή του προϊόντος. Εάν αυτό ισχύει, ωστόσο, ποια είναι η αναγκαιότητα της παρέμβασης του έθνους-κράτους;

Προκειμένου να απαντηθεί η παραπάνω ερώτηση, είναι απαραίτητο να αναθεωρηθεί η τρέχουσα ιδεολογική και εφαρμοσμένη ηθική διάσταση του οικονομικού δόγματος του νεοφιλελευθερισμού⁷. «Το δόγμα είναι ότι όλα, ή σχεδόν όλα, τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα έχουν λύση στην αγορά, με το συμπέρασμα ότι η αποτυχία του κράτους είναι συνήθως χειρότερη από την αποτυχία της αγοράς» [(Howard και King, 2004, p. 40), βλ. επίσης (Harvey, 2005, p. 2), (DeMartino, 2000, p. 4), και (Chang, 2002), μεταξύ άλλων]. Η κύρια ιδέα των υποστηρικτών της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς είναι ότι κάθε πολιτική απόφαση και δράση, είτε σε κοινωνικό είτε σε ατομικό επίπεδο, πρέπει να προωθεί το οικονομικό αποτέλεσμα μέσω των σχέσεων της αγοράς. Η πολιτική του έθνους-κράτους συμπεριλαμβάνεται σε αυτήν την άποψη. Συγκεκριμένα, ο ρόλος της πολιτικής του έθνους-κράτους είναι η δημιουργία και η προστασία του θεσμικού πλαισίου στο οποίο λειτουργούν οι σχέσεις ελεύθερης αγοράς. Για παράδειγμα, σε ένα περιβάλλον παγκοσμιοποιημένης αγοράς, ένας από τους κύριους σκοπούς της πολιτικής του έθνους-κράτους δεν είναι να περιορίζει ή να φορολογεί το εμπόριο, αλλά να χρησιμοποιεί όλη την ισχύς του για να επεκτείνει την ελευθερία του εμπορίου εντός και πέραν των εθνικών του συνόρων. Επομένως, «στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο, η ιδανική αγορά εξισώνεται με την 'απόλυτα

---

⁶ Το επιχείρημα για την αποτελεσματικότητα της ιδιωτικής αγοράς θεωρείται ως εφαρμοσμένη ηθική στάση, καθώς η νεοκλασική οικονομία διατρέχεται από συγκεκριμένες παραδοχές και εμπειρικά αποτελέσματα που υποστηρίζουν αυτό το επιχείρημα.

⁷ Ο νεοφιλελευθερισμός, ως ιδεολογία και εφαρμοσμένο ηθικό δόγμα στη διεθνή ανάπτυξη, υποστηρίζεται επιστημονικά από τη νεοκλασική οικονομική θεωρία.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ανταγωνιστική αγορά' των νεοκλασικών οικονομικών» (Chang, 2002, p. 544). Για το σκοπό αυτό, η πολιτική του έθνους-κράτους αναπτύσσει και ελέγχει τους μηχανισμούς παρακολούθησης και καταστολής, όπως η στρατιωτική άμυνα, η αστυνομία και άλλες νομικές λειτουργίες και δομές των κρατικών θεσμών. Με τον έλεγχο των μηχανισμών και των θεσμών παρακολούθησης και καταστολής, η πολιτική του έθνους-κράτους αναγκάζει τη «σωστή» λειτουργία της οικονομίας και της πολιτικής προς την κατεύθυνση των σχέσεων ελεύθερης αγοράς και των λειτουργιών της καπιταλιστικής αστικής δημοκρατίας. Φιλελεύθεροι στοχαστές όπως ο Nozick (1974) και ο Buchanan (1986) υποστήριξαν ότι «το κράτος αναδεικνύεται ως «συμβατική» (“contractual”) λύση στο πρόβλημα συλλογικής δράσης της παροχής των δημόσιων αγαθών της νομοθεσίας και της τάξης, ιδίως της ασφάλειας της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, η οποία θεωρείται αναγκαία (και συχνά επαρκής) για τη λειτουργία των αγορών», (Chang, 2002, p. 547). Σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτική του έθνους-κράτους διασφαλίζει τα δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας και τις καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις. Επιπλέον, η πολιτική του έθνους-κράτους διευρύνει (κυρίως μέσω της ιδιωτικοποίησης της δημόσιας ιδιοκτησίας) τις σχέσεις ελεύθερης αγοράς σε τομείς όπου οι συνθήκες ελεύθερης αγοράς δεν χρησιμοποιούνταν παραδοσιακά, όπως η εκπαίδευση, η υγεία, η κοινωνική πρόνοια και η παροχή νερού. Έτσι, για τους Howard και King (2004, p. 40):

«Η πρακτική είναι η συνεχιζόμενη και ολοένα και πιο εντατική εφαρμογή αυτού του δόγματος [οικονομία της ελεύθερης αγοράς] σε μια συνεχώς διευρυμένη περιοχή ζωής στον πραγματικό κόσμο, μέσω της ιδιωτικοποίησης των κρατικών βιομηχανιών και των δημόσιων υπηρεσιών, της εξάλειψης των ‘πολιτικών εξάρτησης’ και την εισαγωγή ρυθμίσεων που μιμούνται την αγορά σε εκείνους τους τομείς της κυβερνητικής δραστηριότητας που παραμένουν μη ιδιωτικοποιημένοι.»

Επιπλέον, η πολιτική του έθνους-κράτους μειώνει το ρόλο των εργατικών συνδικάτων και των κοινωνικών κινημάτων προσπαθώντας να εξαλείψει οποιαδήποτε μορφή ταξικής πάλης. Τέτοιες πρακτικές ενεργοποιήθηκαν από την Thatcher στο Ηνωμένο Βασίλειο και από τον Reagan στις Ηνωμένες Πολιτείες στη δεκαετία του 1980 και έχουν εφαρμοστεί γενικά σε σχεδόν όλα τα αναπτυσσόμενα προγράμματα στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Ωστόσο, η πολιτική του έθνους-κράτους κατά των συλλογικών θεσμών, όπως τα συνδικάτα και άλλες μορφές συντονισμού στο επίπεδο της κοινωνίας, δημιουργεί μια αντίφαση «μεταξύ ενός σαγηνευτικού αλλά αποξενωτικού κτητικού ατομικισμού από τη μία πλευρά και της επιθυμίας για μια ουσιαστική συλλογική ζωή από την άλλη» (Harvey, 2005, p. 69). Αυτό, επίσης, δημιουργεί το παράδοξο της παρεμβατικής πολιτικής του έθνους-κράτους σχετικά με τις επιλογές των ατόμων μεταξύ συλλογικής δράσης και πολιτικής ελευθερίας. Η πρόθεση παρεμβατισμού προς την κατεύθυνση που συζητήθηκε προέρχεται από ελίτ και πολιτικές

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

αρχές σε έναν κόσμο στον οποίο υποτίθεται ότι το κράτος δεν πρέπει να είναι παρεμβατικό. Η πολιτική του έθνους-κράτους λαμβάνει μέρος στη διασφάλιση της φερεγγυότητας των θεσμών της αγοράς, την ακεραιότητα του χρηματοοικονομικού συστήματος και τα αποτελέσματα της οικονομικής πολιτικής όπως την μείωση του δημόσιου ελλείμματος, για παράδειγμα.

Επίσης, σε αυτό το πλαίσιο, το έθνος κράτος εφαρμόζει τις πολιτικές, χρηματοοικονομικές, νομισματικές και δημόσιες οικονομικές προσταγές, ακολουθώντας τις προοπτικές που κυριαρχούν μεταξύ των διεθνών θεσμών, των διακυβερνητικών οργανισμών και των διαπεριφερειακών πολιτικών δομών. Ο ρόλος της πολιτικής των διεθνών θεσμών στην εφαρμοσμένη ηθική σύνθεση της διεθνούς ανάπτυξης διερευνάται στην επόμενη ενότητα.

5. Εφαρμοσμένη ηθική και νεοφιλελεύθερος θεσμισμός

Η παγκοσμιοποίηση και ο ρόλος των διεθνών παραμέτρων δεν είναι νέο φαινόμενο στην παγκόσμια οικονομική ιστορία, στις διεθνείς σχέσεις και στη διεθνή ανάπτυξη. Ωστόσο, ο ρόλος των πολιτικών των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών, όπως συζητείται εδώ, είναι σχετικά νέος στο παγκόσμιο γίγνεσθαι.

Πιο αναλυτικά, πριν από τη Μεγάλη Ύφεση του 1929, τη Νέα Συμφωνία (New deal) του Προέδρου των ΗΠΑ Ρούσβελτ το 1933 και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο [1939-1945], τα διεθνή πολιτικά και οικονομικά προτάγματα βασιζόνταν αποκλειστικά στις σχέσεις που είχαν δομηθεί ως η σαφής πολιτική και στρατιωτική ισχύς των εθνών-κρατών, σύμφωνα με τον Morgenthau (1948) στο *Πολιτική μεταξύ των Εθνών*, ακολουθώντας τον παραδοσιακό πολιτικό ρεαλισμό στην ερμηνεία της διεθνούς πολιτικής. Υπό αυτό το πρίσμα, η πολιτική ισχύς αναφέρεται κυρίως στη διεθνή πολιτική και στρατιωτική ισχύς κάθε έθνους-κράτους και στην αλληλεπίδραση μεταξύ των εθνών σε διεθνές επίπεδο. Τα επόμενα χρόνια, οι εξηγήσεις του πολιτικού ρεαλισμού παραμένουν ανθεκτικές στη θεωρία των διεθνών σχέσεων και στις μελέτες της διεθνούς πολιτικής οικονομίας [(Waltz, 1979), (Gilpin, 2001), (Cohen, 2008)].

Ωστόσο, από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου μέχρι τώρα (1990 και μετά), μπορούμε να υποστηρίξουμε την εμφάνιση ενός διαφορετικού προσώπου του πολιτικού ρεαλισμού, μεταφέροντας εξουσία από την πολιτική των εθνών στις πολιτικές των διεθνών θεσμών, που συνήθως αναφέρεται ως νεοφιλελεύθερος θεσμισμός. Σύμφωνα με τον Gilpin (2001, p. 379), ο νεοφιλελεύθερος θεσμισμός υποστηρίζει ότι τα επίσημα διεθνή καθεστώτα όπως τα διεθνή αναπτυξιακά ιδρύματα είναι απαραίτητα και έχουν γίνει αρκετά αποτελεσματικά για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της αγοράς για τις

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

αναπτυσσόμενες οικονομίες. Όπως επισημαίνουν οι θεωρητικοί της πολιτικής οικονομίας και των διεθνών σχέσεων, μολονότι τα έθνη-κράτη εξακολουθούν να βρίσκονται στο κέντρο της ανάλυσης, δεν είναι με κανέναν τρόπο οι μοναδικοί παράγοντες στη διεθνή ανάπτυξη. Τα εθνικά κράτη και η αλληλεπίδραση τους παραμένουν ίσως οι κυριότεροι δρώντες στις διεθνείς σχέσεις, ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι ο παραδοσιακός πολιτικός ρεαλισμός είναι «το μοντέλο της μπάλας του μπιλιάρδου (billiard ball model) των ορθολογικών, μοναδιαίων κρατών, σχεδιασμένα ως κλειστά 'μαύρα κουτιά' που βασίζονται αποκλειστικά σε υπολογισμούς εθνικού ενδιαφέροντος και ισχύος » (Cohen, 2008, p. 14).

Μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, από την πλευρά των οικονομιών της ελεύθερης αγοράς, οι διεθνείς θεσμοί ανάπτυξης [π.χ η Παγκόσμια Τράπεζα, το ΔΝΤ και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (ΠΟΕ)] ενισχύθηκαν για να επεκτείνουν και να προστατεύσουν το παγκόσμιο σύστημα σχέσεων ελεύθερης αγοράς και να προωθήσουν την ευημερία (οικονομική ανάπτυξη) στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Όπως αναφέρει ο Gilpin (2001, p. 42), «κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, το δυτικό διεθνές οικονομικό σύστημα, υπό την αμερικανική ηγεσία, είχε σκοπό να ενισχύσει τους δεσμούς ασφαλείας ενάντια στη Σοβιετική Ένωση». Μετά την οικονομική ύφεση της δεκαετίας του 1970, την έντονη επιρροή των οικονομικών της ελεύθερης αγοράς στην εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική τη δεκαετία του 1980 και το τελείωμα του Ψυχρού Πολέμου στο τέλος της δεκαετίας του 1980, οι διεθνείς αναπτυξιακοί θεσμοί έχουν μετατοπίσει τις πολιτικές τους προς την κατεύθυνση των εφαρμοσμένων νεοφιλελεύθερων πολιτικών στη διεθνή ανάπτυξη.

Αυτό περιγράφει ως ένα βαθμό επίσης τη μετάβαση από τον κλασικό φιλελευθερισμό στον νεοφιλελεύθερο θεσμισμό. Ενώ ο κλασικός φιλελευθερισμός εντοπίζει την έμφαση της δράσης πολιτικής για να επιταχύνει και να εξασφαλίσει την πρόοδο της φιλελευθεροποίησης σε εθνικό επίπεδο, «ο φιλελεύθερος θεσμισμός δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους μηχανισμούς της διακυβερνητικής πολιτικής συνεργασίας για την επίτευξη φιλελεύθερων αποτελεσμάτων σύμφωνα με τη διατήρηση της τάξης στο διεθνές σύστημα » (Sally, 1998, p. 177). Στην περίπτωση του κλασικού φιλελευθερισμού, μπορούμε να το εκφράσουμε εν συντομία ως «φιλελευθερισμός από κάτω», όπου «κάτω» είναι η λήψη αποφάσεων και η εφαρμοσμένη πολιτική στο επίπεδο του έθνους-κράτους. Ο νεοφιλελεύθερος θεσμισμός μπορεί να περιγραφεί σύντομα ως «φιλελευθερισμός από τα πάνω», όπου το «πάνω» εκφράζει τις επιβαλλόμενες πολιτικές των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών για τα έθνη-κράτη και διεθνώς.

Εντούτοις, σε οποιοδήποτε από τα δύο επίπεδα, στη σύγχρονη διεθνή ανάπτυξη, η βασική εφαρμοσμένη ηθική ιδέα της πολιτικής στην κυρίαρχη ανάπτυξη παραμένει πιστή στις βασικές αρχές και το φιλελεύθερο υπόβαθρο της νεοκλασικής οικονομικής. Αυτό που έχει

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

αλλάξει είναι η ιστορική στιγμή. Ο όρος «νεοφιλελεύθερος θεσμισμός» περιγράφει καλύτερα την πρόθεση και το μέγεθος της φιλελευθεροποίησης των πολιτικών των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών σε όλο τον κόσμο, ελλείπει εναλλακτικών μορφών εφαρμοσμένης πολιτικής στη διεθνή ανάπτυξη. Με παρόμοιο τρόπο, οι Craig και Porter (2006, p. 13) ερμηνεύουν τον νεοφιλελεύθερο θεσμισμό ως το «ιστορικά υψηλό σημείο της φιλελεύθερης ηγεμονίας στην ανάπτυξη». Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι η φιλελευθεροποίηση των εφαρμοσμένων πολιτικών των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών είναι ζήτημα ισχύς (πολιτικό και οικονομικό) και ζήτημα κυρίαρχης οικονομικής και διεθνούς πολιτικής.

Τώρα, ας παρουσιάσουμε ορισμένα σημεία σχετικά με το ηθικό πεδίο εφαρμογής των πολιτικών των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών τα τελευταία χρόνια. Σύμφωνα με τις επίσημες δηλώσεις τους, ο εφαρμοσμένος ηθικός ρόλος των πολιτικών των διεθνών θεσμών είναι να επιφέρει και να εξασφαλίσει ευημερία στη διεθνή ανάπτυξη. Οι νομισματικές και χρηματοοικονομικές πολιτικές του ΔΝΤ, καθώς και η βοήθεια των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων που παρέχει στις αναπτυσσόμενες χώρες, είχαν ηγετική θέση μεταξύ των πολιτικών των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών. Λαμβάνοντας ως κατάλληλο παράδειγμα τις επίσημες ανακοινώσεις του ΔΝΤ στον διαδικτυακό ιστότοπο του «αναφορικά με εμάς (about us)»⁸ : το ΔΝΤ, στο επίπεδο του σκοπού, «εργάζεται για την προώθηση της παγκόσμιας νομισματικής συνεργασίας, την εξασφάλιση χρηματοπιστωτικής σταθερότητας, τη διευκόλυνση του διεθνούς εμπορίου, την προώθηση της υψηλής απασχόλησης και τη βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη και τη μείωση της φτώχειας σε όλο τον κόσμο». Παρόμοιες ανακοινώσεις μπορούν να βρεθούν στους σκοπούς και στις στοχεύσεις άλλων διεθνών οργανισμών (π.χ την Παγκόσμια Τράπεζα, και τον ΠΟΕ). Οι επίσημες δηλώσεις τους καθορίζουν τα ιδανικά ηθικά μέσα και τους σκοπούς της ανάπτυξης και το πλαίσιο για την επίτευξη «μιας καλής κοινωνίας». Στην πράξη, ωστόσο, οι εφαρμοσμένες πολιτικές των κυρίαρχων διεθνών αναπτυξιακών θεσμών έχουν αμφισβητηθεί. Τα αποτελέσματα των εφαρμοσμένων πολιτικών για τις οικονομίες, τις κοινωνικές πτυχές και (σε ορισμένες περιπτώσεις) τις πολιτικές δομές δεν συνάδουν με την επιδεικνυόμενη ηθική εικόνα «μιας καλής κοινωνίας».

5. Επίλογος

Όπως έχει ήδη παρουσιαστεί, η εφαρμοσμένη ηθική σύνθεση της διεθνούς ανάπτυξης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και του νεοφιλελευθερισμού αποτελείται από ένα πλαίσιο σχέσεων ελεύθερης αγοράς, τις πολιτικές του έθνους-κράτους, και των εντολών των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών. Σε αυτό το πλαίσιο, η νεοκλασική οικονομική διατείνεται

---

⁸ <https://www.imf.org/en/About>

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ότι οι αρχές που διέπουν την αναπτυξιακή πολιτική είναι καθολικού χαρακτήρα. Επομένως, οι πολιτικές που εφαρμόζονται στη διεθνή ανάπτυξη είναι ουσιαστικά παρόμοιες παντού. Στην πραγματικότητα, η θεώρηση ότι οι πολιτικές ελεύθερης αγοράς μπορούν να προωθήσουν την παγκόσμια ευημερία, την καλή ζωή για τα άτομα και μια καλή παγκόσμια κοινωνία είναι μια εφαρμοσμένη ηθική θεώρηση της νεοκλασικής οικονομικής. Συνολικά, η εφαρμοσμένη διεθνής αναπτυξιακή πολιτική μπορεί να εξηγηθεί ως ηθική από μόνη της: ως μια παγκόσμια ηθική που προέρχεται από τον μέτα-ηθικό προσανατολισμό και την κανονιστική ηθική αξιολόγηση της παρούσας μορφής της διεθνούς ανάπτυξης ως παγκοσμιοποιημένη οικονομία της αγοράς. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης αποκαλύπτουν ότι η υπάρχουσα πραγματικότητα στη διεθνή ανάπτυξη κυριαρχείται από την αναπτυξιακή πολιτική των οικονομικών συστημάτων της ελεύθερης αγοράς υπό τις οπτικές πολιτικής της νεοκλασικής οικονομικής. Σε αυτό το άρθρο και αλλού (Astroulakis, 2013), υποστήριξα ότι η εφαρμοσμένη πολιτική δεν μπορεί να αποσπαστεί από το μέτα-ηθικό περιεχόμενο της –τον σκοπό– και την κανονιστική ηθική της αξιολόγησης – τη σχέση μεταξύ των σκοπών και των μέσων. Επομένως, η αναπτυξιακή πολιτική στη διεθνή ανάπτυξη εφαρμόζεται στο πλαίσιο των διαμορφωμένων σχέσεων της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς. Εν ολίγοις, οι σχέσεις ελεύθερης οικονομίας της αγοράς μπορούν να ερμηνευθούν ως η φιλελευθεροποίηση του οικονομικού και πολιτικού περιβάλλοντος σε όλες σχεδόν τις λειτουργίες του. Σύμφωνα με τον Harvey (2005), τον DeMartino (2000), και άλλους, η παρούσα ανάλυση διατείνεται ότι ο νεοφιλελευθερισμός είναι ένα δόγμα πολιτικής που υποστηρίζεται από πολλούς νεοκλασικούς οικονομολόγους και τα επιστημονικά και αναλυτικά εργαλεία του νεοκλασικού οικονομικού θετικισμού. Ακόμα και αν υπάρχουν αντιφάσεις στη θεωρία και την πρακτική, οι θεωρητικοί στόχοι της νεοκλασικής οικονομικής και η εφαρμοσμένη νεοφιλελεύθερη πολιτική, όπως στην περίπτωση της κυβερνητικής παρέμβασης σε ζητήματα εντός και εκτός της αγοράς, η παρούσα ανάλυση είναι πολύ κοντά στην θέση των Albo et al. (2010, p. 28) ότι ο νεοφιλελευθερισμός δεν αφορά την έκταση της απορρύθμισης σε αντίθεση με τη ρύθμιση. Οι νεοφιλελεύθεροι χρησιμοποιούν την ισχύς του έθνους-κράτους και των διεθνών αναπτυξιακών θεσμών για τους δικούς τους σκοπούς. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι οι εσωτερικές πολιτικές των εθνών-κρατών και οι προσταγές πολιτικής των διεθνών οργανισμών ανάπτυξης ακολουθούν μια παρόμοια εφαρμοσμένη ηθική που είναι συμβατή με τα οικονομικά της ελεύθερης αγοράς και την εικόνα της διεθνούς ανάπτυξης ως μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία της αγοράς.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Abbott, A. (1983). Professional Ethics. *American Journal of Sociology*, vol. 88, no. 5.
- Albo, G., Gindin, S. and Panitch, L. (2010). *In and Out of Crisis: The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*. Oakland, CA: PM Press.
- Astroulakis, N. (2013). Challenging Conventional Economics: An Ethical Development Paradigm. *Revista Problemas del Desarrollo, Revista Latinoamericana de Economía*, vol. 44, no. 175, México, UNAM.
- Bilson, J.F. (1982). Civil Liberty-An Econometric Investigation. *Kyklos*, 35.
- Blaug, M. (1992 [1980]). *The Methodology of Economics or How Economics Explain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bowles, S., Franzini, M. and Pagano, U. (1999). Introduction: Trespassing the Boundaries of Politics and Economics". In S. Bowles, M. Franzini and U. Pagano (eds.), *The Politics and Economics of Power*, London: Routledge.
- Bowles, S. and Gintis, H. (1986). *Democracy and Capitalism*. New York: Basic Books.
- Buchanan, J.M. (1986). "Contractarianism and Democracy". In J. Buchanan (ed.), *Liberty, Market and State*. Brighton: Wheatsheat Books.
- Buller, P. F., Kohls, J. J. and Anderson, K. S. (1991). "The Challenge of Global Ethics". *Journal of Business Ethics*, vol. 10, no. 10.
- Chadwick, R. (ed.) (2012). *Encyclopedia of Applied Ethics* (second ed.). London: Academic Press-Elsevier.
- Chang, H-J. (2002). Breaking the Mould: An Institutionalist Political Economy Alternative to the Neoliberal Theory of the Market and the State. *Cambridge Journal of Economics*, vol. 26, no. 5.
- Clark, D.A. (2002). Development Ethics: A Research Agenda. *International Journal of Social Economics*, vol. 29, no. 11.
- Cohen, A. I. and Wellman, C. H. (eds.) (2005). *Contemporary Debates in Applied Ethics*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Cohen, B. J. (2008). *International Political Economy: An Intellectual History*. Princeton: Princeton University Press.
- Cohen, S. I. (2009). *Economic Systems Analysis and Policies: Explaining Global Differences, Transitions and Developments*. New York: Palgrave Macmillan.
- Craig, D. and Porter, D. (2006). *Development beyond Neoliberalism? Governance, Poverty Reduction, and Political Economy*. Abingdon, Oxon: Routledge.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

- Davidson, G. and Davidson, P. (1988). *Economics for a Civilized Society*. New York and London: W. W. Norton & Company.
- DeMartino, G. (2000). *Global Economy, Global Justice: Theoretical and Policy Alternatives to Neoliberalism*. London and New York: Routledge.
- Fine, B. (1980). *Economic Theory and Ideology*. London: Edward Arnold.
- Foucault, M. (1984). Politics and Ethics: An Interview. In P. Rabinow (ed.), *The Foucault Reader*. New York: Pantheon Books.
- Frankena, W. (1951). Main Trends in Recent Philosophy: Moral Philosophy at Mid-Century. *The Philosophical Review*, 60(1), pp. 44-55.
- Friedman, M. (2002 [1962]). *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- Friedman, M. and Friedman, R. (1980). *Free to Choose: A Personal Statement*. New York and London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and The Last Man*, New York: The Free Press - A Division of Macmillan, Inc.
- Gilpin, R. (2001). *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Goldsmith, A. (1995). Democracy, Property Rights and Economic Growth. *Journal of Development Studies*, vol. 32, no. 2.
- Graafland, J. (2007). *Economics, Ethics and the Market*. London: Routledge.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Hausman, D.M. and McPherson, M.S. (2006). *Economic Analysis, Moral Philosophy, and Public Policy* (second ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hayek, F. A. (1948). *Individualism and Economic Order*. Chicago: University of Chicago.
- Häyry, M. (1994). *Liberal Utilitarianism and Applied Ethics*. London: Routledge.
- Howard, M.C. and King, J.E. (2004). The Rise of Neo-liberalism in Advanced Capitalist Economies: Towards a Materialist Explanation. In P. Arestis and M. Sawyer (eds.), *The Rise of the Market: Critical Essays on the Political Economy of Neo-Liberalism*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Kagan, S. (1998). *Normative Ethics*. Boulder, CO: Westview Press.
- LaFollette, H. (2002). *Ethics in Practice: An Anthology* (second ed.). Oxford: Blackwell Publishing.
- Machlup, F. (1978). *Methodology of Economics and Other Social Sciences*. New York: Academic Press.
- Marangos, J. (2004). *Alternative Economic Models of Transition*. England and USA: Ashgate.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

- Milonakis, D. and Fine, B. (2009). *From Political Economy to Economics: Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory*. London and New York: Routledge.
- Moore, G.E. (1960 [1903]). *Principia Ethica (1903)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morgenthau, H. (1948). *Politics among Nations*. New York: Alfred A. Knopf.
- North, D. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 5, no. 1.
- Nozick, R. (1974). *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford: Blackwell.
- Owens, J. (1983). Business Ethics in the College Classroom. *Journal of Business Education*, vol. 58, no. 7.
- Parish, W. L. and Michelson, E. (1996). Politics and Markets: Dual Transformations. *American Journal of Sociology*, vol. 101, no. 4.
- Pourgerami, A. and Assane, D. (1992). Macroeconomic Determinants of Growth: New Measurement and Evidence on the Effect of Political Freedom. *Applied Economics*, vol. 24, no. 1.
- Roemer, J.E. (1994). *A Future for Socialism*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Sally, R. (1998). *Classical Liberalism and International Economic Order: Studies in Theory and Intellectual History*. London: Routledge.
- Sen, A. (1987). *On Ethics and Economics*. Oxford: Blackwell.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Singer, P. (2011). *Practical Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, A. (1986 [1776]). *The Wealth of Nations*. London: Penguin.
- van Staveren, I. (2001). *The Values of Economics: An Aristotelian Perspective*. London and New York: Routledge.
- van Staveren, I. (2009). Efficiency. In J. Peil and I. van Staveren (eds.), *Handbook of Economics and Ethics*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Vickers, D. (1997). *Economics and Ethics: An Introduction to Theory, Institutions, and Policy*. London: Greenwood Publishing Group.
- Vorhies, F. and Glahe, F. (1988). Political Liberty and Development: An Empirical Investigation. *Public Choice*, vol. 58, no. 1.
- Waltz, K.N. (1979). *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.
- Wilber, C. K. (2004). Ethics and Social Economics: ASE Presidential Address, January 2004, San Diego, California. *Review of Social Economy*, 62(4), pp. 425-439.
- Williams, B. (2006). *Ethics and the Limits of Philosophy*. London and New York: Routledge.

Κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια μαθητών με και χωρίς ΔΕΠ/Υ που εμπλέκονται σε περιστατικά εκφοβισμού

Κωνσταντίνος Γάκης #, Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου *

Περίληψη

Ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί ένα φαινόμενο με σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις για την ψυχοκοινωνική επάρκεια των εμπλεκόμενων μαθητών. Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση της κοινωνικής και συναισθηματικής επάρκειας και των επιμέρους διαστάσεών τους σε μαθητές με και χωρίς ΔΕΠ/Υ σε σχέση με φαινόμενα εκφοβισμού. Το δείγμα της έρευνας αποτελείτο από 302 μαθητές Δημοτικού και Γυμνασίου, εκ των οποίων οι 43 είχαν διάγνωση ΔΕΠ/Υ από Ιατροπαιδαγωγικό κέντρο ή Κ.Ε.Σ.Υ. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ εμφανίζουν χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής και συναισθηματικής επάρκειας και εμπλέκονται σε μεγαλύτερο βαθμό σε περιστατικά εκφοβισμού και θυματοποίησης συγκριτικά με την ομάδα ελέγχου. Ομοίως, χαμηλά επίπεδα κοινωνικής και συναισθηματικής επάρκειας εκδήλωσαν οι μαθητές του δείγματος που ασκούσαν ή υφίσταντο εκφοβισμό, είτε ως θύτες είτε ως θύματα ή θύτες-θύματα. Τέλος, προέκυψε ότι όλες οι μορφές εκφοβισμού και θυματοποίησης συνδέονται αρνητικά με την κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια τόσο για τους μαθητές με ΔΕΠ/Υ όσο και για τους μαθητές με την ομάδα ελέγχου. Συμπερασματικά, τα ευρήματα της έρευνας καταδεικνύουν την ανάγκη για έγκαιρη πρόληψη των εκφοβιστικών φαινομένων και υπογραμμίζουν τη σημασία ενίσχυσης της κοινωνικής και συναισθηματικής επάρκειας όλων των μαθητών και ιδιαίτερα των ομάδων υψηλού κινδύνου εμπλοκής στο φαινόμενο.

Λέξεις κλειδιά: Σχολικός εκφοβισμός, θυματοποίηση, κοινωνική επάρκεια, συναισθηματική επάρκεια, ΔΕΠ/Υ

Εκπαιδευτικός, Υποψ. Διδάκτωρ Π.Τ.Δ.Ε., ΕΚΠΑ.

* Αναπλ. Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε., ΕΚΠΑ.

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια ο σχολικός εκφοβισμός και οι ποικίλες εκφάνσεις του έχουν αποτελέσει αντικείμενο διεθνούς επιστημονικής διερεύνησης (Brewer & Kerlake, 2015. Hicks, Jennings, Jennings, Berry, & Green, 2018. Swearer & Hymel, 2015). Οι δυσμενείς επιπτώσεις του στη σχολική ζωή των μαθητών και οι συνακόλουθες επιδράσεις του στο σχολικό κλίμα έχουν εγείρει το συστηματικό ενδιαφέρον μεγάλου αριθμού πρόσφατων ερευνών (Jutengren, & Stattin, 2012. Hicks, Jennings, Jennings, Berry, & Green, 2018. Holfeld & Leadbeater, 2017. Wolke, Copeland, Angold, & Costello, 2013. Zych, Farrington, & Ttofi, 2019).

Ο εκφοβισμός αποτελεί ένα πολυπαραγοντικό φαινόμενο, το οποίο εμπλέκει μεγάλο αριθμό προσώπων και αφορά σε επιθετικές πράξεις που αποσκοπούν στην καθυπόταξη ενός παιδιού-στόχου. Ειδικότερα, ο μαθητής που εκφοβίζεται, υφίσταται επανειλημμένα και με ένταση αρνητικές ενέργειες από έναν ή περισσότερους συμμαθητές του με σκοπό την πρόκληση σωματικού ή και ψυχικού πόνου (Olweus, 1993, 2000). Ο εκφοβισμός, ανάλογα με τους τρόπους που εκδηλώνεται, ενδέχεται να λάβει διάφορες μορφές, με τον Olweus (1993) να προβαίνει σε διάκριση μεταξύ άμεσου και έμμεσου εκφοβισμού. Ο άμεσος χαρακτηρίζεται από φανερές επιθετικές ενέργειες και περιλαμβάνει την άσκηση σωματικής βίας, λεκτικές επιθέσεις ή/και την καταστροφή προσωπικών αντικειμένων, ενώ ο έμμεσος αναφέρεται σε χρήση υπονομευτικών τεχνικών, όπως η δυσφήμιση του ατόμου με σκοπό την κοινωνική του απομόνωση, τον αποκλεισμό και τη γενικότερη αποδιοργάνωση των διαπροσωπικών του σχέσεων (Smith, 2004).

Παράλληλα, ο εκφοβισμός ενδέχεται να ασκείται και μέσω της χρήσης ηλεκτρονικών συσκευών, όπως το κινητό τηλέφωνο ή ο ηλεκτρονικός υπολογιστής. Ειδικότερα, πρόκειται για μια σύγχρονη μορφή εκφοβισμού που βασίζεται στη χρήση της τεχνολογίας πληροφοριών και επικοινωνίας, προκειμένου κάποιο πρόσωπο να διαπομπεύει ή να παρενοχλεί σε επαναλαμβανόμενη βάση άλλο πρόσωπο το οποίο βρίσκεται σε προφανή αδυναμία υπεράσπισης του εαυτού του (Patchin & Hinduja, 2012. Smith & Monks, 2008). Η σύγχρονη επιστημονική έρευνα, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, κατηγοριοποιεί τους μαθητές που εμπλέκονται στο φαινόμενο σε τέσσερις βασικές ομάδες. Πιο αναλυτικά, οι ομάδες αυτές περιλαμβάνουν:

α. τους θύτες,

β. τα θύματα,

γ. τους θύτες-θύματα και

δ. τους παρατηρητές/μη εμπλεκόμενους

(Olweus, 2001. Rose, Espelage & Monda-Amaya, 2009).

Σχετικές μελέτες στο διεθνή χώρο συσχετίζουν τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση με συγκεκριμένα ψυχοκοινωνικά ελλείμματα (Jankauskiene, Kardelis, Sukys, & Kardeliene, 2008. Swearer & Hymel, 2015). Ειδικότερα, οι ομάδες των θυμάτων, των θυτών αλλά και των θυτών-θυμάτων χαρακτηρίζονται από ελλείμματα στην κοινωνική και συναισθηματική τους προσαρμογή. Συγκεκριμένα, τα θύματα παρουσιάζουν αρνητική αυτοεικόνα, χαμηλή αυτοεκτίμηση, άγχος και ανασφάλεια ενώ οι επιδόσεις τους σε κλίμακες που αξιολογούν την εξωστρέφεια είναι χαμηλές (Taani, Greenman, Schneider, & Fregoso, 2003). Επιπλέον, το δίκτυο της κοινωνικής τους στήριξης αποδεικνύεται ιδιαίτερος περιορισμένο καθώς εμφανίζουν ανεπαρκείς επικοινωνιακές δεξιότητες και τάσεις απομόνωσης (Olweus, 2009).

Έρευνες (π.χ. Kendrick, Jutengren, & Stattin, 2012) έχουν δείξει ότι οι σταθερές φιλίες λειτουργούν προστατευτικά στα βιωμένα περιστατικά θυματοποίησης, ενώ οι μαθητές εκείνοι που δεν διατηρούν φιλίες ή και έχουν ακόμη αρνητικές σχέσεις με τους συμμαθητές τους συγκεντρώνουν περισσότερες πιθανότητες τόσο να εκφοβίσουν όσο και να υποστούν εκφοβισμό (Bacchini, Esposito, & Affuso, 2009). Όσοι μαθητές θυματοποιούνται, συχνά, είναι πιθανό να εμφανίζουν τα προαναφερθέντα ελλείμματα στην ψυχοκοινωνική τους επάρκεια, χαρακτηριστικό που ενδεχομένως τους εμπλέκει σε περιστατικά εκφοβισμού με τον συγκεκριμένο ρόλο. Ωστόσο, η άσκηση εκφοβιστικών συμπεριφορών σε βάρος των μαθητών τους επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό σε κοινωνικό και συναισθηματικό επίπεδο, είτε ως αποτέλεσμα του εκφοβισμού είτε ως συνακόλουθο των υφιστάμενων ελλειμμάτων που επιτείνονται με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός φαύλου κύκλου (Sweeting, Young, West, & Der, 2006).

Από την άλλη πλευρά, οι θύτες παρουσιάζουν περισσότερα προβλήματα εξωτερίκευσης, καθώς λαμβάνουν θετική στάση έναντι της βίας, είναι παρορμητικοί και χαρακτηρίζονται από χαμηλό αυτοέλεγχο. Όσοι υιοθετούν αυτή τη στάση επιδιώκουν να επιβληθούν στην ομάδα των συνομηλίκων τους αντλώντας ισχύ και αναγνώριση (Andreou, 2004). Ενδεχομένως, η συμπεριφορά αυτή να αποδίδεται σε άγχη και εσωτερικές συγκρούσεις που με αυτόν τον τρόπο αναζητούν πεδία

διοχέτευσής τους (Κουρκούτας, 2011). Τα ευρήματα των μελετών που αφορούν στην αυτοεκτίμηση των θυτών είναι σχετικώς αντικρουόμενα καθώς ορισμένες έρευνες εντοπίζουν υψηλά επίπεδα αυτοεκτίμησης (O'Moore & Kirkham, 2001), ενώ ορισμένες άλλες χαμηλά σε σχέση με τους μη εμπλεκόμενους συνομηλικούς τους (Karatzias, Power, & Swanson, 2002. Frisén, Jonsson, & Persson, 2007). Επιπλέον, αρκετοί ερευνητές (π.χ. Stavrinides, Georgiou, & Theofanous, 2010. Swearer & Hymel, 2015) έχουν αναφέρει ότι οι θύτες εμφανίζουν χαμηλή συναισθηματική ενσυναίσθηση, μειωμένο αίσθημα ντροπής, συναισθηματική ανωριμότητα και λανθασμένες κρίσεις.

Οι μαθητές θύτες-θύματα αποτελούν την ομάδα υψηλότερου κινδύνου σε σύγκριση με τις άλλες δύο όσον αφορά τα προβλήματα συμπεριφοράς, την έλλειψη αυτοελέγχου, τις ανεπαρκείς κοινωνικές δεξιότητες και την καταθλιπτική συμπτωματολογία (Cook, Williams, Guerra, Kim, & Sadek, 2010. Holt et al., 2015). Συνήθως, οι μαθητές αυτοί συναναστρέφονται με συνομήλικους με αποκλίνουσα συμπεριφορά, αδυνατούν να ρυθμίσουν τη δική τους συμπεριφορά και δεν καταφέρνουν να συνάπτουν θετικές φιλίες (Haynie, Nansel, Eitel, Crump, Saylor, Yu, & Simons-Morton, 2001). Συνολικά, η συγκεκριμένη ομάδα εκδηλώνει έντονα ψυχοκοινωνικά ελλείμματα, βιώνει υψηλότερα επίπεδα κοινωνικής απομόνωσης και παρουσιάζει υψηλότερο κίνδυνο εμφάνισης ψυχικών διαταραχών σε σχέση με τους υπόλοιπους εμπλεκόμενους (Rigby, 2005).

Έρευνες έχουν εντοπίσει ότι η εκδήλωση και η βίωση εκφοβιστικών συμπεριφορών συνδέονται με συγκεκριμένα ψυχοκοινωνικά ελλείμματα (Brewer & Kerslake, 2015. Ross & Horner, 2014). Ειδικότερα, σύγχρονα εμπειρικά δεδομένα, συνηγορούν στο γεγονός ότι τόσο οι θύτες όσο και τα θύματα εκφοβισμού αντιμετωπίζουν συναισθηματικές δυσκολίες (Gomez-Ortiz, Romera, & Ortega-Ruiz, 2017) αλλά και ελλείμματα σε διαστάσεις της κοινωνικής επάρκειας (Mavrouli & Sanchez-Ruiz, 2011). Καταληκτικά, τα αποτελέσματα της εμπλοκής σε εκφοβιστικά φαινόμενα δύνανται να επιδρούν καταλυτικά ακόμη και στην ενήλικη ζωή του ατόμου καθώς εντοπίστηκε ότι συμβάλλουν στη μείωση του αισθήματος ικανοποίησης από τη ζωή και της υποστήριξης από το κοινωνικό δίκτυο (Flaspohler, Elfstrom, Vanderzee, Sink, & Birchmeier 2009).

Η Διαταραχή Ελλειμματικής Προσοχής/Υπερκινητικότητα (ΔΕΠ/Υ) συνιστά μια αναπτυξιακή διαταραχή, η οποία συνδέεται με κοινωνικά, συμπεριφορικά και

συναισθηματικά ελλείμματα των παιδιών (Gardner & Gerdes, 2015. Kawabata, Tseng, & Gau, 2012). Ειδικότερα, οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ αντιμετωπίζουν συναισθηματικές δυσκολίες, όπως αρνητικά συναισθήματα, μειωμένη ανοχή στην ματαίωση, βίωση έντονων συναισθημάτων και χαμηλά επίπεδα ενσυναίσθησης (Normand, Schneider, Lee, Maisonneuve, Kuehn, & Robaey, 2011). Επιπροσθέτως, αντιμετωπίζουν ελλείμματα όσον αφορά τις δεξιότητες επίλυσης κοινωνικών προβλημάτων (Sibley, Evans, & Serpell, 2010) και συγκεκριμένα εμφανίζουν δυσκολίες στις διαπροσωπικές τους αλληλεπιδράσεις (Γάκης & Αντωνίου, 2015), καθώς δεν είναι σε θέση να αξιολογήσουν επαρκώς τα αίτια και τα αποτελέσματα μιας συμπεριφοράς (King et al., 2009).

Οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ, λόγω των προαναφερθέντων ελλειμμάτων αντιμετωπίζουν προβλήματα στην κοινωνική τους αλληλεπίδραση καθώς αρκετές φορές παρερμηνεύουν συμπεριφορές αξιολογώντας αυτές ως κατάλληλες και επιτυχείς για την εκάστοτε κοινωνική περίσταση. Συχνά, αυτοχαρακτηρίζονται ως κοινωνικά επαρκείς, ενώ στην πραγματικότητα χρησιμοποιούν λανθασμένες και αναποτελεσματικές προσεγγίσεις στη διαπροσωπική τους επικοινωνία (Gardner & Gerdes, 2015) και εμφανίζουν δυσκολίες στο να αξιολογήσουν κατάλληλα την συμπεριφορική και την κοινωνική τους επάρκεια (Heiman, 2005). Επίσης, η υπερεκτίμηση των κοινωνικών τους δεξιοτήτων έχει φανεί ότι συνδέεται με εξωτερικευμένα προβλήματα και ευρύτερα με χαμηλά επίπεδα ψυχοκοινωνικής επάρκειας (Ohan & Johnston, 2011). Γενικότερα, τα παιδιά με αναπτυξιακές διαταραχές αντιμετωπίζουν δυσκολίες στις σχέσεις με τους συνομηλικούς τους, βιώνουν σε υψηλότερα ποσοστά τον κοινωνικό αποκλεισμό καθώς και αυξημένη λεκτική και σωματική βία συγκρινόμενα με εκείνα που δεν παρουσιάζουν κάποια διαταραχή (Humphrey & Symes, 2010. Turner, Vanderminden, Finkelhor, Hamby, & Shattuck, 2011).

Καθώς το ψυχοκοινωνικό προφίλ των μαθητών με ΔΕΠ/Υ χαρακτηρίζεται και συνήθως συνοδεύεται από τα ανωτέρω συμπτώματα και ελλείμματα (Barkley, 2006), οι μαθητές αυτοί καθίστανται ομάδα υψηλού κινδύνου ως προς την εμπλοκή τους σε περιστατικά εκφοβισμού (Unnever & Cornell, 2003). Ειδικότερα, οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ έχει φανεί ότι εμπλέκονται με μεγαλύτερη συχνότητα σε περιστατικά εκφοβισμού σε σύγκριση με τυπικούς συνομηλικούς τους (Van Cleave & Davis, 2006) και συγκεντρώνουν υψηλότερες πιθανότητες τόσο να εκφοβίζουν όσο και να

εκφοβίζονται αλλά και να έχουν διπλό ρόλο (Bacchini, Affuso, & Trotta, 2008. Holmberg & Hjern, 2008. Twyman, Saylor, Saia, Macias, Taylor, & Spratt, 2010).

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση της κοινωνικής και συναισθηματικής επάρκειας και των επιμέρους διαστάσεών τους σε μαθητές με και χωρίς ΔΕΠ/Υ, όπως επίσης η εξέταση της συμμετοχής των ομάδων αυτών στις μορφές σχολικού εκφοβισμού και θυματοποίησης. Ακόμη, ο έλεγχος των ομάδων εμπλοκής (θύτες, θύματα, θύτες-θύματα, μη εμπλεκόμενοι) ως προς τις διαστάσεις της κοινωνικής και συναισθηματικής τους επάρκειας.

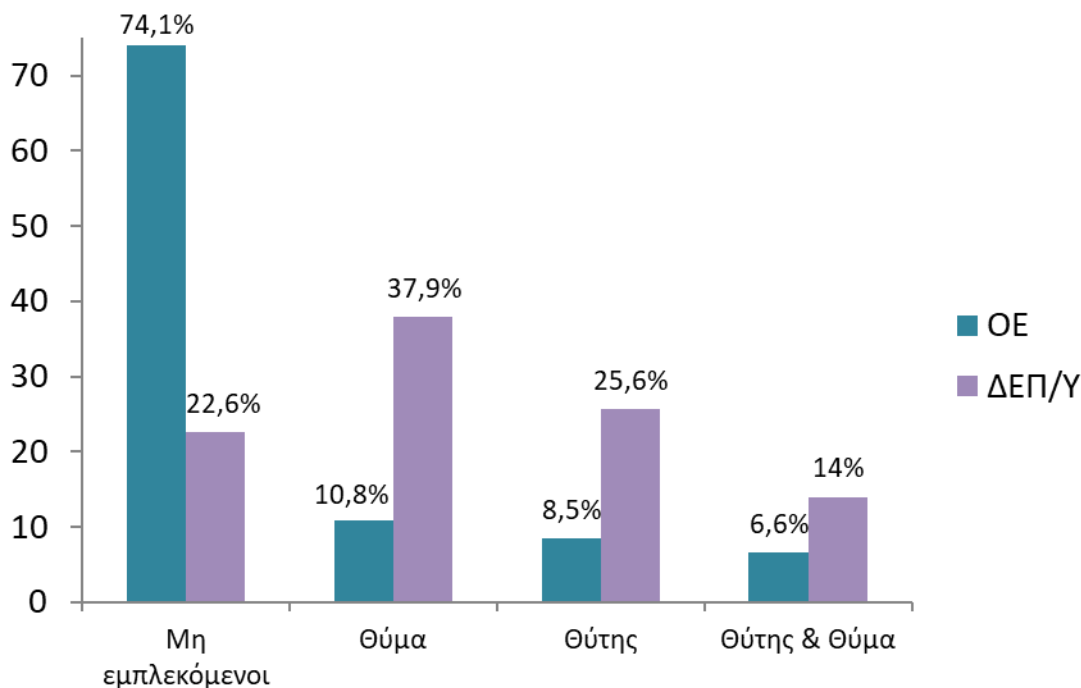
Πιο συγκεκριμένα, αναμένεται ότι α. οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ να εμπλέκονται περισσότερο σε φαινόμενα εκφοβισμού και θυματοποίησης από την ΟΕ και β. να εμφανίζουν χαμηλότερη κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια. Επίσης, αναμένεται γ. οι ομάδες που εμπλέκονται ενεργά στο φαινόμενο (θύτες, θύματα, θύτες-θύματα) να παρουσιάζουν χαμηλότερη κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια από τους μη εμπλεκόμενους, δ. οι θύτες-θύματα να παρουσιάζουν τη χαμηλότερη κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ομάδες και ε. ο εκφοβισμός και η θυματοποίηση να εμφανίζουν αρνητική συσχέτιση με την κοινωνική και τη συναισθηματική επάρκεια και τις επιμέρους διαστάσεις τους τόσο στην ΟΕ όσο και στους μαθητές με ΔΕΠ/Υ.

Μέθοδος

Δείγμα

Οι συμμετέχοντες της έρευνας ήταν 302 μαθητές με μέσο όρο ηλικίας τα 13 έτη και 9 μήνες. Το 50,7% ήταν αγόρια (N=153) και το 49,3% κορίτσια (N=149) που φοιτούσαν σε Δημοτικά και Γυμνάσια της ευρύτερης περιοχής της Αττικής. Πιο συγκεκριμένα, στην έρευνα συμμετείχαν 121 μαθητές Δημοτικού και 181 μαθητές Γυμνασίου. Το 20,2% (N=61) φοιτούσε στην Ε΄ Δημοτικού και το 19,9% (N=60) στη ΣΤ΄. Όσον αφορά στο Γυμνάσιο, στην Α΄ τάξη φοιτούσε το 19,5% (N=59), στη Β΄ το 20,9% (N=63), ενώ στη Γ΄ το 19,5% (N=59). Από το σύνολο του δείγματος, οι 43 μαθητές είχαν διάγνωση ΔΕΠ/Υ από αναγνωρισμένο Δημόσιο Φορέα, Κ.Ε.Σ.Υ. ή Ιατροπαιδαγωγικό Κέντρο ενώ οι υπόλοιποι 259 αποτέλεσαν την ομάδα ελέγχου (ΟΕ). Από τους 43 μαθητές που έφεραν διάγνωση, οι 19 φοιτούσαν στο Δημοτικό και οι 24 στο Γυμνάσιο.

Από τις αυτοαναφερόμενες δηλώσεις των μαθητών για τις συμπεριφορές θυματοποίησης ή εκφοβισμού που δέχονταν ή ασκούσαν αντίστοιχα, βρέθηκε ότι το 66,2% των μαθητών του δείγματος ήταν μη εμπλεκόμενοι, το 15,2% ήταν θύματα, το 10,3% θύτες και το 7,6% θύτες και θύματα. Στο Σχήμα 1 παρουσιάζεται αναλυτικά σε ποσοστά η στάση των μαθητών έναντι περιστατικών εκφοβισμού για τους μαθητές με ΔΕΠ/Υ και για την ΟΕ.

Σχήμα 1. Κατηγοριοποίηση των συμμετεχόντων με βάση τη θέση τους σε περιστατικά εκφοβισμού/θυματοποίησης

Διαδικασία Συλλογής Δεδομένων

Για τη διεξαγωγή της έρευνας στα σχολεία χορηγήθηκε άδεια από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, έπειτα από τη σχετική γνωμοδότηση του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.). Τα ερωτηματολόγια της έρευνας χορηγήθηκαν σε μαθητές της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης Δημοτικού και της Α΄, Β΄ και Γ΄ τάξης Γυμνασίου. Για τη διεξαγωγή της έρευνας στα σχολεία, υπήρξε επικοινωνία με τους διευθυντές/τριες και ζητήθηκε η συγκατάθεσή τους. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στα εν λόγω σχολεία, όπου με αποστολή ενημερωτικής επιστολή προς τους γονείς, ζητήθηκε η ενυπόγραφη έγκρισή τους, για τη συμμετοχή των μαθητών στην έρευνα. Η ενημερωτική επιστολή περιελάμβανε τον σκοπό της έρευνας, τον τρόπο συλλογής

δεδομένων με τη χρήση ερωτηματολογίων αυτοαναφοράς και τους αριθμούς της χορηγηθείσας άδειας του Υ.ΠΑΙ.Θ. Επιπλέον, υπογραμμίστηκε η τήρηση της ανωνυμίας των συμμετεχόντων και το δικαίωμα απόσυρσής τους από την έρευνα σε οποιοδήποτε σημείο της διεξαγωγής της. Η χορήγηση των ερωτηματολογίων ήταν ομαδική και πραγματοποιήθηκε στην τάξη κατά τις πρωινές ώρες λειτουργίας των σχολείων σύμφωνα με το ωρολόγιο πρόγραμμά τους.

Μέσα Συλλογής Δεδομένων

1. Ερωτηματολόγιο Εκφοβισμού/ Θυματοποίησης (The Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire, [OBVQ], (Olweus, 1996. Solberg & Olweus, 2003). Η ελληνική του μετάφραση και προσαρμογή έχει χρησιμοποιηθεί και σε άλλες έρευνες στην Ελλάδα (π.χ. Plexousakis, Kourkoutas, Giouvazolias, Chatira, & Nikolopoulos, 2019. Politis, Bellou, Belbasis, & Skaripnakis, 2014). Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει 39 ερωτήσεις διαβαθμισμένης κλίμακας τύπου Likert από το 1 (καθόλου) έως το 5 (πολύ) και διαρθρώνεται σε δύο υποκλίμακες. Οι κλίμακες αυτές εξετάζουν: α) την τάση για θυματοποίηση και β) την τάση για εκφοβισμό, εξετάζοντας διάφορες όψεις των παραπάνω φαινομένων όπως: σωματικός, λεκτικός, φυλετικός/ρατσιστικός, έμμεσος, σεξουαλικός, ηλεκτρονικός, αποκλεισμός από δραστηριότητες και παρέες, κλοπή/καταστροφή πραγμάτων και διάδοση ψεμάτων και φημών. Οι ανωτέρω μορφές θυματοποίησης και εκφοβισμού ομαδοποιήθηκαν σε τέσσερις βασικές κατηγορίες όπως έχει προταθεί και σε άλλες συναφείς έρευνες (Wang, Tonja, & Iannoti, 2011). Ενδεικτικά παραδείγματα για τη θυματοποίηση αποτελούν οι προτάσεις: «Οι άλλοι μαθητές έλεγαν ψέματα ή διέδιδαν ψεύτικες φήμες για εμένα και προσπαθούσαν να κάνουν τους άλλους να με αντιπαθήσουν», «Με ενοχλούσαν με άσχημους χαρακτηρισμούς, σχόλια ή χειρονομίες». Αντιστοίχως, αντιπροσωπευτικές προτάσεις που αξιολογούν τον εκφοβισμό είναι: «Τον/την χτύπησα, κλότσησα, έσπρωξα, τον/την τραβολόγησα ή τον/την κλείδωσα μέσα», «Διέδωσα ψεύτικες φήμες γι' αυτόν/αυτήν και προσπάθησα να κάνω τους άλλους να τον/την αντιπαθήσουν». Η κατηγοριοποίηση των μαθητών σε ομάδες α) Ούτε Θύτης ούτε Θύμα, β) Θύμα, γ) Θύτης, δ) Θύτης και Θύμα, προκύπτει ανάλογα με την απάντησή τους σε δύο ερωτήσεις-κλειδιά. Οι μαθητές επιλέγουν να απαντήσουν στις δύο αυτές ερωτήσεις σε μια πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert από το 1 (δεν έχει συμβεί τους τελευταίους μήνες) έως το 5 (αρκετές φορές την εβδομάδα). Για την

κατηγοριοποίηση στις αντίστοιχες ομάδες χρησιμοποιήθηκε το προτεινόμενο κριτήριο προηγούμενων ερευνών (2 ή 3 φορές τον μήνα=3) (Solberg & Olweus, 2003. Sarouna, 2008. Wang et al., 2011). Οι παράγοντες της θυματοποίησης και του εκφοβισμού εμφάνισαν ικανοποιητική αξιοπιστία με τον δείκτη Cronbach's α της ελληνικής προσαρμογής του ερωτηματολογίου για τη θυματοποίηση να είναι και για τις δύο ομάδες του δείγματος 0,88 και για τον παράγοντα του εκφοβισμού να είναι για την ΟΕ 0,91, ενώ για τους μαθητές με ΔΕΠ/Υ 0,92.

2. Εργαλείο Ψυχοκοινωνικής Προσαρμογής παιδιών σχολικής ηλικίας ή Τεστ Ψυχοκοινωνικής Προσαρμογής (Χατζηχρήστου και συν., 2008). Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από πέντε υποκλίμακες: την κοινωνική, τη σχολική και τη συναισθηματική επάρκεια, τα προβλήματα συμπεριφοράς και την αυτοαντίληψη. Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας αξιοποιήθηκαν οι υποκλίμακες που αξιολογούν την κοινωνική και τη συναισθηματική επάρκεια. Συγκεκριμένα, η υποκλίμακα της κοινωνικής επάρκειας αποτελείται από 25 προτάσεις και ελέγχει τρεις διαστάσεις. Ειδικότερα: α) τις δεξιότητες διεκδίκησης/ηγετικές ικανότητες, β) τη διαπροσωπική επικοινωνία και γ) τη συνεργασία με συνομήλικους. Ενδεικτικό παράδειγμα για την αξιολόγηση της κοινωνικής επάρκειας αποτελεί η πρόταση «Έχω δική μου άποψη σε πολλά θέματα και την εκφράζω». Ο δείκτης εσωτερικής συνέπειας Cronbach α για τον παράγοντα της κοινωνικής επάρκειας για τους μαθητές της ΟΕ ήταν 0,84 και για τους μαθητές με ΔΕΠ/Υ 0,91. Η υποκλίμακα της συναισθηματικής επάρκειας περιλαμβάνει 18 προτάσεις και ελέγχει τρεις διαστάσεις: α) τον αυτοέλεγχο, β) τη διαχείριση συναισθημάτων και γ) την ενσυναίσθηση. Η πρόταση «Μπορώ να ελέγξω το θυμό μου» αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα. Ο παράγοντας της συναισθηματικής επάρκειας εμφάνισε ικανοποιητική αξιοπιστία με τον δείκτη Cronbach's α να είναι για τους μαθητές της ΟΕ 0,79, ενώ για τους μαθητές με ΔΕΠ/Υ 0,83.

Αποτελέσματα

Αρχικά, πραγματοποιήθηκε στατιστικός έλεγχος των διαφορών των μέσων όρων των δυο ομάδων, σύμφωνα με το κριτήριο t για ανεξάρτητα δείγματα, ως προς τη θυματοποίηση, τον εκφοβισμό και τις μορφές τους. Πιο συγκεκριμένα, αρχικά παρατηρήθηκε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στην ΟΕ (Μ.Ο.=1,30,

T.A.=0,45) και τους μαθητές με ΔΕΠ/Υ (M.O.=1,65, T.A.=0,66) ως προς τη θυματοποίηση, με τους μαθητές που φέρουν τη διάγνωση να θυματοποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό, $t(48,87) = -3,39$, $p=0,001$. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται αναλυτικά οι διαφορές των μέσων όρων των δύο ομάδων ως προς τις μορφές θυματοποίησης.

Πίνακας 1

Συγκρίσεις M.O. ως προς τις μορφές θυματοποίησης βάσει της διάγνωσης ΔΕΠ/Υ

Θυματοποίηση	Διάγνωση ΔΕΠ/Υ	M.O. (T.A.)	t	Df	p
Σωματική	Όχι	1,15 (0,34)	-1,80	50,32	0,029*
	Ναι	1,28 (0,45)			
Λεκτική	Όχι	1,31 (0,54)	-1,09	49,04	0,280
	Ναι	1,44 (0,77)			
Έμμεση	Όχι	1,44 (0,70)	-4,96	46,08	0,000***
	Ναι	2,45 (1,30)			
Ηλεκτρονική	Όχι	1,24 (0,62)	-2,48	48,44	0,017*
	Ναι	1,60 (0,93)			

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Ειδικότερα, βρέθηκε ότι οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ θυματοποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό από την ΟΕ σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο ($p < 0,05$), μέσω όλων των μορφών, εκτός της λεκτικής θυματοποίησης. Ακόμη, παρατηρήθηκε ότι η συνηθέστερη μορφή με την οποία θυματοποιούνταν τόσο οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ όσο και η ΟΕ ήταν η έμμεση.

Αναφορικά με τον εκφοβισμό που ασκούσαν οι μαθητές του δείγματος σε άλλους μαθητές, παρατηρήθηκε ότι οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ (M.O.=1,68, T.A.=0,78) ασκούν σε μεγαλύτερο βαθμό εκφοβιστικές συμπεριφορές σε σύγκριση με τους μαθητές της ΟΕ (M.O.=1,20, T.A.=0,44) σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο, $t(46,6) = -3,93$, $p < 0,001$. Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται οι μέσοι όροι των δύο ομάδων και οι διαφορές τους ως προς τις μορφές εκφοβισμού (Πίνακας 2). Στατιστικώς σημαντικές διαφορές εντοπίστηκαν μεταξύ των δύο ομάδων και στις τέσσερις μορφές εκφοβισμού ($p < 0,05$).

Πίνακας 2

Συγκρίσεις Μ.Ο. ως προς ως προς τις μορφές εκφοβισμού βάσει της διάγνωσης ΔΕΠ/Υ

Εκφοβισμός	Διάγνωση ΔΕΠ/Υ	Μ.Ο.(Τ.Α.)	t	Df	p
Σωματικός	Όχι	1,09 (0,33)	-3,50	47, 15	0,001***
	Ναι	1,40 (0,55)			
Λεκτικός	Όχι	1,24 (0,54)	-4,62	45,99	0,000***
	Ναι	1,98 (1,02)			
Έμμεσος	Όχι	1,25 (0,56)	-2,17	51,44	0,035*
	Ναι	1,49 (0,69)			
Ηλεκτρονικός	Όχι	1,17 (0,58)	-1,96	47,20	0,006**
	Ναι	1,47 (0,96)			

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Επίσης, πραγματοποιήθηκε στατιστικός έλεγχος των διαφορών των μέσων όρων των δυο ομάδων, σύμφωνα με το κριτήριο t για ανεξάρτητα δείγματα ως προς την κοινωνική και τη συναισθηματική επάρκεια. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε ότι οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ εμφάνισαν στατιστικώς σημαντικά χαμηλότερη κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια σε σχέση με τους μαθητές της ΟΕ ($p < 0,05$). Οι αναλυτικές τιμές παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί (Πίνακας 3).

Πίνακας 3

Συγκρίσεις Μ.Ο. ως προς την κοινωνική και τη συναισθηματική επάρκεια βάσει της διάγνωσης ΔΕΠ/Υ

	Διάγνωση ΔΕΠ/Υ	Μ.Ο. (Τ.Α.)	t	Df	p
Κοινωνική επάρκεια	Όχι	3,58 (0,51)	9,93	300	0,000***
	Ναι	2,69 (0,73)			
Δεξιότητες διεκδίκησης/ Ηγετικές ικανότητες	Όχι	3,22 (0,54)	5,49	46,88	0,000***
	Ναι	2,43 (0,93)			
Διαπροσωπική επικοινωνία	Όχι	3,82 (0,57)	9,73	300	0,000***
	Ναι	2,89 (0,62)			
Συνεργασία με	Όχι	3,70 (0,62)	8,80	300	0,000***

συνομηλίκους	Ναι	2,75 (0,85)			
Συναισθηματική επάρκεια	Όχι	3,53 (0,56)	4,92	51,68	0,000***
	Ναι	2,98 (0,69)			
Αυτοέλεγχος	Όχι	3,39 (0,97)	2,31	300	0,021***
	Ναι	3,01 (1,03)			
Διαχείριση συναισθημάτων	Όχι	3,37 (0,61)	8,02	300	0,000***
	Ναι	2,53 (0,70)			
Ενσυναίσθηση	Όχι	3,84 (0,71)	3,64	300	0,000***
	Ναι	3,40 (0,85)			

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Στη συνέχεια, προκειμένου να ελεγχθεί η ερευνητική υπόθεση της ύπαρξης σημαντικά στατιστικών διαφορών μεταξύ των ομάδων εμπλοκής σε φαινόμενα εκφοβισμού ως προς τη κοινωνική και την συναισθηματική επάρκεια και τις επιμέρους διαστάσεις τους σχεδιάστηκαν δύο μονοπαραγοντικά μοντέλα ανάλυσης διακύμανσης με εξαρτημένες μεταβλητές την κοινωνική και τη συναισθηματική επάρκεια και τις διαστάσεις τους και ανεξάρτητη μεταβλητή τη στάση των μαθητών σε φαινόμενα εκφοβισμού. Έπειτα από τον έλεγχο των προϋποθέσεων για την εφαρμογή της ανάλυσης διακύμανσης, πραγματοποιήθηκαν οι μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης, τα αποτελέσματα των οποίων παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.

Πίνακας 4

Συγκρίσεις Μ.Ο. ως προς την κοινωνική και τη συναισθηματική επάρκεια & τις διαστάσεις τους βάσει της στάσης των μαθητών σε φαινόμενα εκφοβισμού στο σύνολο του δείγματος

	Ούτε θύτης ούτε θύμα		Θύμα		Θύτης		Θύτης & θύμα		F (df=3, 298)	η_p^2
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.		
Κοιν/κή Επ/κεια	3,71α	0,46	2,98βγ	0,66	3,11β	0,52	2,72γ	0,63	49,73***	0,33

Δ.Δ./Η.Ι.	3,30α	0,56	2,54β	0,79	3,12α	0,50	2,50β	0,53	29,41***	0,29
Δ.Ε.	3,95α	0,47	3,35β	0,62	3,08βγ	0,65	2,94γ	0,76	49,66***	0,33
Σ.Σ.	3,86α	0,55	3,04β	0,70	3,13β	0,59	2,71β	0,77	48,73***	0,30
Συν/κή Επ/κεια	3,66α	0,48	3,46α	0,35	2,72β	0,56	2,60β	0,61	61,76***	0,34
Α.Χ.	3,63α	0,85	3,39α	0,92	2,30β	0,54	2,03β	0,58	46,15***	0,32
Δ.Σ.	3,48α	0,54	2,90β	0,78	2,80β	0,52	2,54β	0,75	31,54***	0,24
Ε.Σ.	3,88α	0,63	4,09α	0,47	3,07β	0,90	3,24β	0,96	21,50**	0,18

Σημείωση 1. Κοιν/κή Επ/κεια= Κοινωνική Επάρκεια, Δ.Δ./Η.Ι.= Δεξιότητες διεκδίκησης/Ηγετικές ικανότητες, Δ.Ε.= Δεξιότητες επικοινωνίας, Σ.Σ.= Συνεργασία με συνομηλίκους, Συν/κή Επ/κεια= Συναισθηματική Επάρκεια, Α.Χ.= Αυτοέλεγχος, Δ.Σ.= Διαχείριση Συναισθημάτων, Ε.Σ.= Ενσυναίσθηση

Σημείωση 2. Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post-hoc κριτήριο του Scheffé για $\alpha=0,05$.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Αναλυτικότερα, βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των μέσων όρων των τεσσάρων ομάδων, τόσο ως προς τη διάσταση της κοινωνικής επάρκειας, $F(3, 298)=49,73$, $p<0,001$, $\eta^2=0,33$ όσο και της συναισθηματικής επάρκειας, $F(3, 298)=61,76$, $p<0,001$, $\eta^2=0,34$. Παρατηρήθηκε ότι οι θύτες-θύματα εμφάνισαν τη χαμηλότερη τιμή σε όλες σχεδόν τις υποκλίμακες της κοινωνικής και της συναισθηματικής επάρκειας συγκριτικά με τις άλλες τρεις ομάδες. Αντιθέτως, οι μαθητές που δήλωσαν ότι δεν συμμετείχαν σε εκφοβιστικές συμπεριφορές, ούτε ως θύτες ούτε ως θύματα, παρουσίασαν την υψηλότερη κοινωνικοσυναισθηματική επάρκεια. Επίσης, οι θύτες και τα θύματα βρέθηκε να εμφανίζουν στατιστικώς σημαντικά χαμηλότερη επάρκεια στις περισσότερες υπό εξέταση μεταβλητές σε σχέση με τους μη εμπλεκόμενους μαθητές. Ωστόσο, οι θύτες εμφάνισαν ικανοποιητικές δεξιότητες διεκδίκησης-ηγετικές ικανότητες με αποτέλεσμα να μην εντοπιστεί στατιστικώς σημαντική διαφορά στους μέσους όρους σε σχέση με τους μαθητές που απείχαν από τις εκφοβιστικές συμπεριφορές. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσίασε το γεγονός ότι τα θύματα εμφάνισαν την υψηλότερη ενσυναίσθηση συγκριτικά με τις άλλες τρεις ομάδες, όμως στατιστικά σημαντική διαφορά

εντοπίστηκε μόνο μεταξύ των μέσων όρων των θυμάτων και των θυτών όπως και με την ομάδα των θυτών-θυμάτων.

Επιπλέον, ελέγχθηκαν οι δείκτες συνάφειας της θυματοποίησης, του εκφοβισμού και των μορφών τους με την κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια. Οι τιμές τους παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.

Πίνακας 5

Δείκτες συνάφειας μεταξύ των μορφών θυματοποίησης & εκφοβισμού με την κοινωνική & συναισθηματική επάρκεια στις ομάδες του δείγματος

	Κοινωνική επάρκεια		Συναισθηματική επάρκεια	
	ΟΕ	ΔΕΠ/Υ	ΟΕ	ΔΕΠ/Υ
Θυματοποίηση	-0,37***	-0,59***	-0,25***	-0,30***
Σωματική θυματοποίηση	-0,28***	-0,43***	-0,26**	-0,27**
Λεκτική θυματοποίηση	-0,30***	-0,51***	-0,18*	-0,28***
Έμμεση θυματοποίηση	-0,31***	-0,43***	-0,22**	-0,39***
Ηλεκτρονική θυματοποίηση	-0,39***	-0,47***	-0,23***	-0,28***
Εκφοβισμός	-0,40***	-0,39***	-0,57***	-0,87***
Σωματικός εκφοβισμός	-0,28***	-0,30***	-0,46***	-0,85***
Λεκτικός εκφοβισμός	-0,40***	-0,42***	-0,57***	-0,88***
Έμμεσος εκφοβισμός	-0,35***	-0,36***	-0,46***	-0,79***
Ηλεκτρονικός εκφοβισμός	-0,24***	-0,24***	-0,36***	-0,46***

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Αρχικά, βρέθηκαν αρνητικές συσχετίσεις ως προς τη θυματοποίηση και τον εκφοβισμό με την κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια τόσο στην ΟΕ όσο και στους μαθητές με ΔΕΠ/Υ. Επίσης, παρατηρήθηκαν αρνητικές συσχετίσεις μεταξύ όλων των μορφών θυματοποίησης και των δύο ψυχοκοινωνικών διαστάσεων που εξετάστηκαν και στις δύο ομάδες του δείγματος. Αντίστοιχες συσχετίσεις εντοπίστηκαν ανάμεσα στις μορφές του εκφοβισμού και τις προαναφερθείσες διαστάσεις. Υψηλότερου βαθμού συνάφειες εντοπίστηκαν στην ομάδα των μαθητών με ΔΕΠ/Υ, ενώ ο εκφοβισμός, και κυρίως ο λεκτικός, εμφάνισε υψηλή αρνητική συσχέτιση με τη συναισθηματική επάρκεια στους μαθητές αυτούς.

Συζήτηση

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση της κοινωνικής και συναισθηματικής επάρκειας και των επιμέρους διαστάσεών τους σε μαθητές με και χωρίς ΔΕΠ/Υ σε σχέση με φαινόμενα εκφοβισμού. Σε μια γενική αποτίμηση των αποτελεσμάτων βρέθηκε ότι οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ εμπλέκονται σε μεγαλύτερο ποσοστό από την ΟΕ σε εκφοβιστικές συμπεριφορές τόσο ως θύματα, όσο και ως θύτες και θύτες-θύματα. Επιπλέον, η κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια των μαθητών με ΔΕΠ/Υ εντοπίστηκε σε χαμηλότερα επίπεδα σε σχέση με την ΟΕ, συνολικά αλλά και στις επιμέρους εξεταζόμενες διαστάσεις. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν τα ευρήματα προηγούμενων ερευνών που εξετάζουν τις εν λόγω μεταβλητές σε μαθητές με ΔΕΠ/Υ (Gardner & Gerdes, 2015. Twyman, Saylor, Saia, Macias, Taylor, & Spratt, 2010).

Ειδικότερα, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ συμμετέχουν σε μεγαλύτερο ποσοστό στην ομάδα των θυμάτων σε σχέση με την ΟΕ, όπως και στις ομάδες των θυτών και των θυτών-θυμάτων. Οι πιθανότητες συμμετοχής των μαθητών με διάγνωση ΔΕΠ/Υ στις αντίστοιχες ομάδες εμπλοκής σε εκφοβιστικές συμπεριφορές (θύμα, θύτης, θύτης-θύμα) είναι από δύο έως και τέσσερις περίπου φορές μεγαλύτερη συγκριτικά με τους μαθητές χωρίς διάγνωση. Το συγκεκριμένο εύρημα συμφωνεί με τα αποτελέσματα προηγούμενων ερευνών, οι οποίες αναφέρουν ότι οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ αποτελούν ομάδα υψηλού κινδύνου για εμπλοκή σε φαινόμενα εκφοβισμού είτε ως θύματα, είτε ως θύτες ή και με τους δύο ρόλους (Holmberg & Hjern, 2008. Unnever & Cornell, 2003).

Παράλληλα, η συμμετοχή των μαθητών με ΔΕΠ/Υ σε φαινόμενα εκφοβισμού επιβεβαιώθηκε και από το επόμενο εύρημα, σύμφωνα με το οποίο οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ υφίστανται αλλά και ασκούν σε μεγαλύτερο βαθμό εκφοβισμό από τους μαθητές της ΟΕ σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο. Αναλυτικότερα, παρατηρήθηκε ότι οι μαθητές με διάγνωση θυματοποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό από την ΟΕ σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο, με όλες τις μορφές, εκτός από τη λεκτική θυματοποίηση. Επιπλέον, ο έμμεσος εκφοβισμός βρέθηκε ότι αποτελεί τη συνηθέστερη μορφή θυματοποίησης τόσο της ΟΕ όσο και των μαθητών με ΔΕΠ/Υ, εύρημα το οποίο αναδεικνύει τη σημασία που είναι απαραίτητο να δοθεί σε λιγότερο εμφανείς μορφές θυματοποίησης, όπως ο αποκλεισμός από τις παρέες και η διάδοση ψεύτικων φημών. Οι φανερές επιθέσεις, όπως η σωματική θυματοποίηση είναι ευκολότερο να εντοπιστούν και να κινητοποιήσουν τη σχολική κοινότητα στην αντιμετώπισή τους, ενώ οι έμμεσες μορφές απαιτούν μεγαλύτερη εγρήγορση και ουσιαστική εμπάθυνση των σχέσεων της σχολικής κοινότητας.

Όσον αφορά τη διάσταση του εκφοβισμού, βρέθηκε ότι οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ υιοθετούν εκφοβιστικές συμπεριφορές σε στατιστικώς σημαντικά υψηλότερο βαθμό από τους μαθητές χωρίς διάγνωση, σε όλες τις μορφές. Το εύρημα αυτό είναι πιθανό να ερμηνεύεται από το γεγονός ότι οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ συχνά εμφανίζουν ελλείμματα στις κοινωνικές τους δεξιότητες και συγκεκριμένα στη διαπροσωπική επικοινωνία, γεγονός που τους ωθεί να παρερμηνεύουν στάσεις και μηνύματα των συμμαθητών τους και να αντιδρούν με υπερβολικό τρόπο (Gardner & Gerdes, 2015. King et al., 2009). Παράλληλα, τα ελλείμματα που εντοπίζονται σε διαστάσεις της συναισθηματικής τους επάρκειας, όπως η ενσυναίσθηση, πιθανόν συμβάλλουν στην απενοχοποίηση των επιθετικών συμπεριφορών και τη διαιώνισή τους (Braaten & Rosén, 2000).

Αναλυτικότερα, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η συνηθέστερη μορφή εκφοβισμού που υιοθετούν οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ είναι ο λεκτικός εκφοβισμός, ενώ για την ΟΕ είναι η έμμεση μορφή του. Η προτίμηση των μαθητών με ΔΕΠ/Υ στην άσκηση λεκτικού εκφοβισμού, όπως επίσης και σε άλλες άμεσες μορφές του, ενδεχομένως εξηγείται από την ανάγκη τους να αντιδράσουν γρήγορα σε εξωτερικά ερεθίσματα που τα εκλαμβάνουν εσφαλμένα ως απειλητικά ή από εσωτερικευμένα άγχη σε συνάρτηση με τις παρορμητικές τους τάσεις (Sciberras, Ohan, & Anderson, 2012).

Τα ελλείμματα των μαθητών με ΔΕΠ/Υ στον ψυχοκοινωνικό τομέα τα οποία προκύπτουν από τις προαναφερθείσες διεθνείς έρευνες (Barkley, 2006. Timmermanis & Wiener, 2011) επιβεβαιώνονται και από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε ότι οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ εμφανίζουν χαμηλότερη κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο συγκριτικά με την ΟΕ, όπως επίσης στις επιμέρους διαστάσεις τους. Αρχικά, όσον αφορά στην κοινωνική επάρκεια βρέθηκε ότι οι μαθητές που είχαν διάγνωση παρουσιάζουν τις χαμηλότερες τιμές στις δεξιότητες διεκδίκησης, ενώ αναφορικά με τη συναισθηματική επάρκεια, το μεγαλύτερο έλλειμμα παρατηρήθηκε στη διαχείριση των συναισθημάτων.

Επίσης, σημαντικές δυσκολίες εντοπίστηκαν στη διαπροσωπική επικοινωνία, τη συνεργασία με τους συνομηλίκους, τον αυτοέλεγχο και τη διαχείριση συναισθημάτων. Τα ψυχοκοινωνικά ελλείμματα των μαθητών με ΔΕΠ/Υ στις διαστάσεις αυτές ερμηνεύονται πιθανώς στη βάση των συμπτωμάτων της ίδιας της διαταραχής και ενισχύονται από τη χρόνια έλλειψη αντιμετώπισής τους (Barkley, 1997. Friedman et al., 2003). Η παρορμητικότητα, η επιθετικότητα, η έλλειψη ενσυναίσθησης, η πλημμελής συγκέντρωση και εν γένει η δυσκολία αυτορρύθμισης αποτελούν συνήθη χαρακτηριστικά των μαθητών με ΔΕΠ/Υ (Wehmeier, Schacht, & Barkley, 2010).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια των ομάδων εμπλοκής σε περιστατικά εκφοβισμού. Πιο συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι οι μαθητές που εμπλέκονται σε εκφοβιστικές συμπεριφορές, μέσω όλων των πιθανών ρόλων, εμφανίζουν ελλείμματα ως προς την κοινωνική και συναισθηματική τους επάρκεια, συγκριτικά με τους συνομηλίκους τους που δεν έχουν εμπλακεί σε αντίστοιχα περιστατικά. Το εύρημα αυτό έρχεται σε συμφωνία με τα αποτελέσματα προηγούμενων ερευνών, σύμφωνα με τα οποία οι μη εμπλεκόμενοι συνιστούν την ομάδα με τις υψηλότερες τιμές στις ψυχοκοινωνικές διαστάσεις (Veenstra, Lindenberg, Oldehinkel, De Winter, Verhulst, & Ormel, 2005). Ακόμη, παρατηρήθηκε ότι οι θύτες-θύματα αποτελούν την ομάδα με τη χαμηλότερη κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια, τόσο στο σύνολο όσο και στις επιμέρους διαστάσεις. Τα σημαντικότερα ελλείμματα των θυτών-θυμάτων εντοπίζονται στις δεξιότητες αυτοελέγχου και στις δεξιότητες διεκδίκησης. Πράγματι, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία οι μαθητές με διπλό ρόλο -ως εκφοβίζοντες και εκφοβιζόμενοι- δεν διαθέτουν επαρκείς ικανότητες αυτοελέγχου και διαχείρισης των συναισθημάτων τους

και συνιστούν την ομάδα με τα περισσότερα ψυχοκοινωνικά ελλείμματα (Rigby, 2005).

Αντιστοίχως, παρατηρήθηκε ότι τόσο τα θύματα όσο και οι θύτες εμφανίζουν ελλείμματα στις περισσότερες υπό εξέταση διαστάσεις συγκριτικά με τους μη εμπλεκόμενους μαθητές. Πρόκειται για ένα αναμενόμενο εύρημα, καθώς η εμπλοκή σε φαινόμενα εκφοβισμού με οποιοδήποτε ρόλο επηρεάζει σημαντικά την κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια του παιδιού (Kokkinos & Kipritsi, 2012). Επιπροσθέτως, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι οι θύτες βρέθηκε να εμφανίζουν ικανοποιητικές δεξιότητες διεκδίκησης/ηγητικές ικανότητες, γεγονός το οποίο ενδεχομένως να εξηγεί και τον ρόλο τους ως προς τα περιστατικά εκφοβισμού. Παράλληλα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, τα θύματα εμφανίζουν υψηλή ενσυναίσθηση, εύρημα το οποίο είναι πιθανό να οφείλεται στη θυματοποίηση που έχουν δεχθεί με αποτέλεσμα να μπορούν εύκολα να κατανοήσουν τα συναισθήματα των άλλων.

Εν γένει, οι αρνητικές συνέπειες της θυματοποίησης και του εκφοβισμού στην ψυχοκοινωνική επάρκεια των μαθητών υπογραμμίζεται σε πολλές μελέτες (Ortega et al., 2012). Προς την κατεύθυνση αυτή συνηγορούν και τα ευρήματα της παρούσας έρευνας σύμφωνα με τα οποία εντοπίστηκε αρνητική συσχέτιση της θυματοποίησης και του εκφοβισμού τόσο με την κοινωνική όσο και με τη συναισθηματική επάρκεια ανεξάρτητα από την ύπαρξη διάγνωσης ΔΕΠ/Υ. Ειδικότερα, βρέθηκε ότι όλες οι μορφές θυματοποίησης και εκφοβισμού συνδέονται αρνητικά με την κοινωνική και τη συναισθηματική επάρκεια και για τις δύο ομάδες του δείγματος. Τα ευρήματα αυτά καταδεικνύουν τη σοβαρότητα του φαινομένου του εκφοβισμού μέσω οποιασδήποτε μορφής, είτε άμεσης είτε έμμεσης, είτε δια ζώσης είτε μέσω των νέων τεχνολογιών (Grinshteyn & Yang, 2017. Wu, Hou, Zeng, Cai, & You, 2021).

Πιο συγκεκριμένα, η άσκηση εκφοβισμού βρέθηκε να συνδέεται αρνητικά με την επάρκεια στον συναισθηματικό τομέα σε μεγαλύτερο βαθμό από τη θυματοποίηση, κυρίως για τους μαθητές με ΔΕΠ/Υ. Ακόμη, ο λεκτικός εκφοβισμός αποτέλεσε τη μορφή εκφοβισμού που σχετίζεται αρνητικά σε μεγαλύτερο βαθμό από τις υπόλοιπες με την κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια και για τις δύο ομάδες. Ωστόσο, αναφορικά με τη θυματοποίηση, η μορφή που εντοπίστηκε να συνδέεται αρνητικά σε μεγαλύτερο βαθμό με την κοινωνική επάρκεια είναι για την ΟΕ, η ηλεκτρονική και για τους μαθητές με ΔΕΠ/Υ, η λεκτική. Παράλληλα, στην ΟΕ παρατηρήθηκε ότι η φυσική

θυματοποίηση συνδέεται αρνητικά σε μεγαλύτερο βαθμό από τις υπόλοιπες με τη συναισθηματική επάρκεια, ενώ στους μαθητές με ΔΕΠ/Υ την πιο ισχυρή συσχέτιση εμφάνισε η έμμεση θυματοποίηση.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις εξεταζόμενες ψυχοκοινωνικές μεταβλητές, τα αποτελέσματα της έρευνας καθιστούν εμφανές ότι ο εκφοβισμός σε όλες του τις μορφές, είτε ασκείται είτε βιώνεται, συσχετίζεται με ψυχοκοινωνικές παραμέτρους των μαθητών. Ιδιαίτερα, οι συνέπειες του για τα άτομα, τόσο κατά τη φοίτησή τους στο σχολείο όσο και κατά την ενήλική τους ζωή, αποδεικνύονται σημαντικές. Έρευνα των Copeland, Wolke, Angold και Costello (2013) έδειξε ότι τα βιώματα εκφοβιστικών συμπεριφορών κατά την παιδική και εφηβική ηλικία συνδέονται με σοβαρά προβλήματα στην ενήλικη ζωή, όπως κατάθλιψη, άγχος, κοινωνική απόσυρση, χρήση ουσιών, ακόμη και αυτοκτονικές τάσεις.

Περιορισμοί και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

Όπως σε όλες τις εμπειρικές μελέτες, τα ευρήματα της εν λόγω έρευνας υπόκεινται και σε ορισμένους περιορισμούς. Αρχικά, ο πρώτος περιορισμός της έρευνας αφορά στη διαδικασία συλλογής των δεδομένων, η οποία έγινε με τη χρήση ερωτηματολογίων αυτοαναφοράς. Ειδικότερα, ο σχολικός εκφοβισμός και η θυματοποίηση συνιστούν φαινόμενα με αρνητική φόρτιση, γεγονός που ενδεχομένως οδήγησε στην επιλογή των κοινωνικά επιθυμητών απαντήσεων ωθώντας ορισμένους από τους συμμετέχοντες να δώσουν απολύτως αντιπροσωπευτικές απαντήσεις ως προς τις μεταβλητές αυτές. Σε επόμενες έρευνες συνιστάται η πολύπλευρη συλλογή δεδομένων συνδυάζοντας τη χρήση εργαλείων αυτοαναφοράς, ετεροαναφοράς και παρατήρησης (Casper, Meter, & Card, 2015) προκειμένου να διεξαχθούν συγκρίσεις μεταξύ των αποτελεσμάτων από διάφορες πηγές.

Ακόμη, σε μελλοντική έρευνα συστήνεται η διαμόρφωση και τρίτης ομάδας μαθητών, οι οποίοι, εκτιμάται ότι εμφανίζουν προβλήματα συμπεριφοράς, έπειτα από συστηματική παρατήρηση ή με τη σύμφωνη γνώμη των εκπαιδευτικών, χωρίς να υφίσταται γνωμάτευση από φορέα. Τα αποτελέσματα αναμένεται να είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, αφού θα ελεγχθεί η ομάδα αυτή ως προς τις εξεταζόμενες μεταβλητές και σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ομάδες, προκειμένου να συναχθούν συμπεράσματα και να αναδειχθεί η σημασία της έγκαιρης ανίχνευσης των μαθητών

υψηλού ρίσκου εμπλοκής στο φαινόμενο από την πρώτη γραμμή «άμυνας» που την αποτελούν οι εκπαιδευτικοί του σχολικού πλαισίου.

Προτάσεις για πρακτικές εφαρμογές

Η συγκεκριμένη μελέτη εμπλουτίζει την υφιστάμενη βιβλιογραφία εστιάζοντας στη διερεύνηση του εκφοβισμού και της θυματοποίησης, όπως επίσης της κοινωνικής και συναισθηματικής επάρκειας σε μαθητές με και χωρίς ΔΕΠ/Υ. Ιδιαίτερα όσον αφορά τους μαθητές με ΔΕΠ/Υ, η βιβλιογραφία σε σχέση με τις ως άνω μεταβλητές είναι σχετικά περιορισμένη. Κατά αυτόν τον τρόπο, επισημαίνεται η παρουσία του φαινομένου στη σχολική κοινότητα και κυρίως στην ομάδα των μαθητών με τη διάγνωση και αναδεικνύεται η ανάγκη αξιοποίησης των ευρημάτων προς την κατεύθυνση συγκεκριμένων πρακτικών εφαρμογών στο χώρο της εκπαίδευσης και της σχολικής ψυχολογίας .

Ειδικότερα, πολλές σύγχρονες έρευνες έχουν εντοπίσει ισχυρή συσχέτιση μεταξύ θυματοποίησης και ψυχοκοινωνικών διαστάσεων (Fogleman, Slaughter, Rosen, Leaberry, & Walerius, 2018. Hamilton et al., 2016. Wu, Zhang, Su, & Hu, 2015). Η παρούσα έρευνα επιβεβαιώνει τα ευρήματα αυτά καθώς βρέθηκε ότι ο εκφοβισμός και η θυματοποίηση είτε στο σχολικό περιβάλλον είτε μέσω των νέων τεχνολογιών σχετίζεται αρνητικά με την κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια και με όλες τους τις διαστάσεις. Στο πλαίσιο αυτό, κρίνεται απαραίτητη η εισαγωγή προγραμμάτων πρόληψης και παρέμβασης στις σχολικές μονάδες όλων των βαθμίδων. Τα προγράμματα αυτά θα πρέπει να στοχεύουν στην ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των μαθητών απέναντι σε εκφοβιστικά φαινόμενα και κατ' επέκταση στον περιορισμό αυτών των συμπεριφορών και την αποτελεσματική αντιμετώπισή τους (Γάκης, Αντωνίου, & Καλούρη, 2016). Συγκεκριμένα, τα τελευταία χρόνια έχει παρατηρηθεί αύξηση των περιστατικών εκφοβισμού στα σχολεία και έχουν εφαρμοστεί σε αρκετές χώρες πολλά προγράμματα πρόληψης και παρέμβασης με θετικά αποτελέσματα (Ζαχαρίου & Αντωνίου, 2016). Αναλυτικότερα, τα προγράμματα σε επίπεδο πρωτογενούς πρόληψης του εκφοβισμού απευθύνονται σε όλους τους μαθητές και τη σχολική κοινότητα συνολικά. Από την άλλη πλευρά, τα προγράμματα παρέμβασης μπορούν να εφαρμοστούν ατομικά ή και ομαδικά τόσο σε μαθητές που έχουν εκδηλώσει ή βιώσει εκφοβιστικές συμπεριφορές, όσο και σε όλη τη σχολική κοινότητα

(Γάκης & Αντωνίου, 2018. Palladino, Nocentini, & Menesini, 2012). Λαμβάνοντας υπ' όψιν το χαρακτήρα, τη μορφή και τις διαστάσεις που δύναται να λάβει ο εκφοβισμός κρίνεται απαραίτητη και η ύπαρξη σχολικού ψυχολόγου σε κάθε σχολική μονάδα, τόσο για την ψυχοκοινωνική υποστήριξη των μαθητών όσο και την καθοδήγηση των εκπαιδευτικών (Αντωνίου & Θεοδωρίτση, 2019). Παράλληλα, όπως έδειξαν τα αποτελέσματα της έρευνας, θα πρέπει να υπάρξει επιπρόσθετη μέριμνα για τους μαθητές εκείνους οι οποίοι βρίσκονται σε μεγαλύτερο κίνδυνο εμπλοκής στο φαινόμενο. Οι μαθητές με ΔΕΠ/Υ εμπλέκονται σε μεγαλύτερο βαθμό σε φαινόμενα εκφοβισμού και παρουσιάζουν χαμηλότερες επιδόσεις σε ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά γεγονός το οποίο καθιστά σαφές ότι θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στους μαθητές που φέρουν τη συγκεκριμένη διάγνωση.

Συμπερασματικά, σε κάθε περίπτωση, κρίνεται απαραίτητη η ευαισθητοποίηση της σχολικής κοινότητας σε περιστατικά εκφοβισμού προκειμένου να υπάρξει έγκαιρη και αποτελεσματική παρέμβαση όλων των εμπλεκόμενων μερών. Πιο συγκεκριμένα, κρίνεται επιβεβλημένη η ανάγκη για υιοθέτηση προγραμμάτων πρόληψης και επιμόρφωσης των μαθητών, των εκπαιδευτικών και των γονέων, ούτως ώστε όλοι οι μαθητές να είναι σε θέση να φοιτούν σε ένα «υγιές» και φιλικό σχολικό περιβάλλον που θα τους παρέχει τη δυνατότητα απρόσκοπτης ανάπτυξης των ικανοτήτων και δεξιοτήτων τους, καθώς και διαμόρφωσης συγκροτημένου χαρακτήρα, διαθέτοντας ανά πάσα στιγμή ένα κοινωνικό δίκτυο υποστήριξης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Andreou, E. (2004). Bully/victim problems and their association with Machiavellianism and self-efficacy in Greek primary school children. *British Journal of Educational Psychology, 74*, 297-309.
- Αντωνίου, Α.-Σ., & Θεοδωρίτση, Ι.-Ι. (2019). Συμβουλευτική παρέμβαση προς τους εμπλεκόμενους σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού. Στο Ν. Καβαλά-Μυλωνά, Ο. Καλούρη, Φ. Κατσαμπούρη, Α. Μπότου, Ε. Κατσιγιάννη, Ι. Κοντζίνου, & Ν. Τσέργας (Επιμ.), *Σκέψεις, Απόψεις και Προβληματισμοί σε Θέματα Συμβουλευτικής και Επαγγελματικού Προσανατολισμού* (σελ. 11-41). Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Bacchini, E., Esposito, G., & Affuso, G. (2009). School experience and school bullying. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 19*, 17-32.
- Bacchini, D., Affuso, G., & Trotta, T. (2008). Temperament, ADHD and peer relations among schoolchildren: the mediating role of school bullying. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression, 34*(5), 447-459.
- Barkley, R. A. (2006). *Attention-deficit/hyperactivity disorder: A handbook for diagnosis and treatment*. New York, NY: Guilford Press.
- Barkley, R. A. (1997). Behavioral inhibition, sustained attention, and executive functions: Constructing a unifying theory of ADHD. *Psychological Bulletin, 121*(1), 65-94.
- Brewer, G., & Kerslake, J. (2015). Cyberbullying, self-esteem, empathy and loneliness. *Computers in Human Behavior, 48*, 255-260.
- Γάκης, Κ., & Αντωνίου, Α.-Σ. (2015) Εφαρμογή συνδυαστικού μοντέλου παρέμβασης στο πλαίσιο της συστημικής θεωρίας για ΔΕΠ/Υ. Στο Α. Μουταβελής (Επιμ.) *Εταιρεία Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος, Διλήμματα και Προοπτικές στην Ειδική Εκπαίδευση* (Τόμος Α΄, σελ. 232-244). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Γάκης, Κ., Αντωνίου, Α.-Σ., & Καλούρη, Ρ. (2016). Προβλήματα ενδοσχολικής συμπεριφοράς και σχολικός εκφοβισμός: Τρόποι συμβουλευτικής παρέμβασης στη σχολική μονάδα. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού, 108*, 37-49.
- Γάκης, Κ., & Αντωνίου, Α.-Σ. (2018). Σχολικός και ηλεκτρονικός εκφοβισμός: Ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά μαθητών με και χωρίς ΔΕΠ/Υ που σχετίζονται με το φαινόμενο. *Νέα Παιδεία, 168*, 70-87.
- Casper, D. M., Meter, D. J., & Card, N. A. (2015). Addressing measurement issues related to bullying involvement. *School Psychology Review, 44*(4), 353-371.

- Cook, C. R., Williams, K. R., Guerra, N. G., Kim, T. E., & Sadek, S. (2010). Predictors of bullying and victimization in childhood and adolescence: A meta-analytic investigation. *School Psychology Quarterly, 25*(2), 65-83.
- Copeland, W. E., Wolke, D., Angold, A., & Costello, E. J. (2013). Adult psychiatric outcomes of bullying and being bullied by peers in childhood and adolescence. *Journal of the American Medical Association Psychiatry, 70*(4), 419-426.
- Flaspohler, P. D., Elfstrom, J. L., Vanderzee, K. L., Sink, H. E., & Birchmeier, Z. (2009). Stand by me: The effects of peer and teacher support in mitigating the impact of bullying on quality of life. *Psychology in the Schools, 46*(7), 636-649.
- Fogleman, N. D., Slaughter, K. E., Rosen, P. J., Leaberry, K. D., & Walerius, D. M. (2018). Emotion regulation accounts for the relation between ADHD and peer victimization. *Journal of Child and Family Studies, 28*(9), 2429-2442.
- Friedman, S. R., Rapport, L. J., Lumley, M., Tzelepis, A., VanVoorhis, A., Stettner, L., & Kakaati, L. (2003). Aspects of social and emotional competence in adult attention-deficit/hyperactivity disorder. *Neuropsychology, 17*(1), 50-58.
- Frisén, A., Jonsson, A. K., & Persson, C. (2007). Adolescents' perception of bullying: Who is the victim? Who is the bully? What can be done to stop bullying? *Adolescence, 42*(168), 749-761.
- Gardner, D. M., & Gerdes, A. C. (2015). A review of peer relationships and friendships in youth with ADHD. *Journal of Attention Disorders, 19*(10), 844-855.
- Gomez-Ortiz, O., Romera, E. M., & Ortega-Ruiz, R. (2017). Multidimensionality of social competence: Measurement of the construct and its relationship with bullying roles. *Revista de Psicodidactica, 22*, 37-44.
- Grinshteyn, E., & Yang, Y. T. (2017). The association between electronic bullying and school absenteeism among high school students in the United States. *Journal of School Health, 87*(2), 142-149.
- Hamilton, J. L., Kleiman, E. M., Rubenstein, L. M., Stange, J. P., Flynn, M., Abramson, L. Y., & Alloy, L. B. (2016). Deficits in emotional clarity and vulnerability to peer victimization and internalizing symptoms among early adolescents. *Journal of Youth and Adolescence, 45*(1), 183-194.
- Haynie, D. L., Nansel, T., Eitel, P., Crump, A. D., Saylor, K., Yu, K., & Simons-Morton, B. (2001). Bullies, victims, and bully/victims: Distinct groups of at-risk youth. *The Journal of Early Adolescence, 21*(1), 29-49.
- Heiman, T. (2005). An examination of peer relationships of children with and without attention deficit hyperactivity disorder. *School Psychology International, 26*(3), 330-339.

- Hicks, J., Jennings, L., Jennings, S., Berry, S., & Green, D. A. (2018). Middle school bullying: Student reported perceptions and prevalence. *Journal of Child and Adolescent Counseling, 4*(2), 1-14.
- Holfeld, B., & Leadbeater, B. J. (2017). Concurrent and longitudinal associations between early adolescents' experiences of school climate and cyber victimization. *Computers in Human Behavior, 76*, 321-328.
- Holmberg, K., & Hjern, A. (2008). Bullying and attention-deficit–hyperactivity disorder in 10-year-olds in a Swedish community. *Developmental Medicine & Child Neurology, 50*(2), 134-138.
- Holt, M. K., Vivolo-Kantor, A. M., Polanin, J. R., Holland, K. M., DeGue, S., Matjasko, J. L., Wolfe, M., & Reid, G. (2015). Bullying and suicidal ideation and behaviors: A meta-analysis. *Pediatrics, 135*, 496-509.
- Humphrey, N., & Symes, W. (2010). Perceptions of social support and experience of bullying among pupils with autistic spectrum disorders in mainstream secondary schools. *European Journal of Special Needs Education, 25*(1), 77-91.
- Jankauskiene, R., Kardelis, K., Sukys, S., & Kardeliene, L. (2008). Associations between school bullying and psychosocial factors. *Social Behavior and Personality: An International Journal, 36*(2), 145-162.
- Karatzias, A., Power, K. G., & Swanson, V. (2002). Bullying and victimisation in Scottish secondary schools: Same or separate entities? *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression, 28*(1), 45-61.
- Kawabata, Y., Tseng, W. L., & Gau, S. S. F. (2012). Symptoms of attention-deficit/hyperactivity disorder and social and school adjustment: the moderating roles of age and parenting. *Journal of Abnormal Child Psychology, 40*(2), 177-188.
- Kendrick, K., Jutengren, G., & Stattin, H. (2012). The protective role of supportive friends against bullying perpetration and victimization. *Journal of Adolescence, 35*(4), 1069-1080.
- King, S., Waschbusch, D. A., Pelham Jr, W. E., Frankland, B. W., Andrade, B. F., Jacques, S., & Corkum, P. V. (2009). Social information processing in elementary-school aged children with ADHD: Medication effects and comparisons with typical children. *Journal of Abnormal Child Psychology, 37*(4), 579-589.
- Kokkinos, C. M., & Kipritsi, E. (2012). The relationship between bullying, victimization, trait emotional intelligence, self-efficacy and empathy among preadolescents. *Social Psychology of Education, 15*(1), 41-58.
- Κουρκούτσας, Η. Ε. (2011). *Προβλήματα συμπεριφοράς στα παιδιά. Παρεμβάσεις στο πλαίσιο της οικογένειας και του σχολείου*. Αθήνα: Τόπος.

- Kyriakides, L., Kaloyirou, C., & Lindsay, G. (2006). An analysis of the Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire using the Rasch measurement model. *British Journal of Educational Psychology*, 76(4), 781-801.
- Mavroveli, S., & Sánchez-Ruiz, M. J. (2011). Trait emotional intelligence influences on academic achievement and school behaviour. *British Journal of Educational Psychology*, 81(1), 112-134.
- Ohan, J. L., & Johnston, C. (2011). Positive illusions of social competence in girls with and without ADHD. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 39(4), 527-539.
- Olweus, D. (2009). *Εκφοβισμός και βία στο σχολείο*. Αθήνα: ΕΨΥΠΕ.
- Olweus, D. (1996). *The revised Olweus bully/victim questionnaire*. University of Bergen, Research Center for Health Promotion. Bergen, Norway.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford, UK: Blackwell.
- Olweus, D. (2001). Bullying at school: Tackling the problem. *Organisation for Economic Cooperation and Development. The OECD Observer*, 24.
- Olweus, D. (2000). Peer harassment: A critical analysis and some important issues. In J. Juvonen & S. Graham (Eds.), *Peer Harassment in School: The Plight of the Vulnerable and Victimized* (pp. 3-20). New York: Guilford Press.
- O'Moore, M., & Kirkham, C. (2001). Self-esteem and its relationship to bullying behaviour. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 27(4), 269-283.
- Ortega, R., Elipe, P., Mora-Merchán, J. A., Genta, M. L, Brighi, A., Guarini, A., Smith, P. K., Thompson, F., & Tippet, N. (2012). The emotional impact of bullying and cyberbullying on victims: A European cross-national study. *Aggressive Behavior*, 38(5), 342-356.
- Palladino, B. E., Nocentini, A., & Menesini, E. (2012). Online and offline peer led models against bullying and cyberbullying. *Psicothema*, 24(4), 634-639.
- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2012). *Cyberbullying prevention and response: Expert perspectives*. New York: Routledge.
- Plexousakis, S. S., Kourkoutas, E., Giovazolias, T., Chatira, K., & Nikolopoulos, D. (2019). School bullying and post-traumatic stress disorder symptoms: the role of parental bonding. *Frontiers in Public Health*, 7, 1-15.
- Politis, S., Bellou, V., Belbasis, L., & Skapinakis, P. (2014). The association between bullying-related behaviours and subjective health complaints in late adolescence: cross-sectional study in Greece. *Bio Med Central Research Notes*, 7(1), 1-9.

- Rigby, K. (2005). Why do some children bully at school?: The contributions of negative attitudes towards victims and the perceived expectations of friends, parents and teachers. *School Psychology International*, 26(2), 147-161.
- Rose, C. A., Espelage, D. L., & Monda-Amaya, L. E. (2009). Bullying and victimisation rates among students in general and special education: A comparative analysis. *Educational Psychology*, 29(7), 761-776.
- Ross, S. W., & Horner, R. H. (2014). Bully prevention in positive behavior support: Preliminary evaluation of third-, fourth-, and fifth-grade attitudes toward bullying. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 22(4), 225-236.
- Sapouna, M. (2008). Bullying in Greek primary and secondary schools. *School Psychology International*, 29(2), 199-213.
- Sciberras, E., Ohan, J., & Anderson, V. (2012). Bullying and peer victimisation in adolescent girls with attention-deficit/hyperactivity disorder. *Child Psychiatry & Human Development*, 43(2), 254-270.
- Sibley, M. H., Evans, S. W., & Serpell, Z. N. (2010). Social cognition and interpersonal impairment in young adolescents with ADHD. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 32(2), 193-202.
- Smith, P. K., & Monks, C. P. (2008). Concepts of bullying: Developmental and cultural aspects. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 20(2), 101-112.
- Smith, P. K. (2004). Bullying: Recent developments. *Child and Adolescent Mental Health*, 9(3), 98-103.
- Solberg, M. E., & Olweus, D. (2003). Prevalence estimation of school bullying with the Olweus Bully/Victim Questionnaire. *Aggressive Behavior*, 29(3), 239-268.
- Stavrinides, P., Georgiou, S., & Theofanous, V. (2010). Bullying and empathy: A short-term longitudinal investigation. *Educational Psychology*, 30(7), 793-802.
- Swearer, S. M., & Hymel, S. (2015). Understanding the psychology of bullying: Moving toward a social-ecological diathesis-stress model. *American Psychologist*, 70(4), 344.
- Sweeting, H., Young, R., West, P., & Der, G. (2006). Peer victimization and depression in early-mid adolescence: A longitudinal study. *British Journal of Educational Psychology*, 76(3), 577-594.
- Tani, F., Greenman, P. S., Schneider, B. H., & Fregoso, M. (2003). Bullying and the Big Five: A study of childhood personality and participant roles in bullying incidents. *School Psychology International*, 24(2), 131-146.

- Timmermanis, V., & Wiener, J. (2011). Social correlates of bullying in adolescents with attention-deficit/hyperactivity disorder. *Canadian Journal of School Psychology, 26*(4), 301-318.
- Turner, H. A., Vanderminden, J., Finkelhor, D., Hamby, S., & Shattuck, A. (2011). Disability and victimization in a national sample of children and youth. *Child Maltreatment, 16*(4), 275-286.
- Twyman, K. A., Saylor, C. F., Saia, D., Macias, M. M., Taylor, L. A., & Spratt, E. (2010). Bullying and ostracism experiences in children with special health care needs. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics, 31*(1), 1-8.
- Unnever, J. D., & Cornell, D. G. (2003). Bullying, self-control, and ADHD. *Journal of Interpersonal Violence, 18*(2), 129-147.
- Van Cleave, J., & Davis, M. M. (2006). Bullying and peer victimization among children with special health care needs. *Pediatrics, 118*(4), 1212-1219.
- Veenstra, R., Lindenberg, S., Oldehinkel, A. J., De Winter, A. F., Verhulst, F. C., & Ormel, J. (2005). Bullying and victimization in elementary schools: A comparison of bullies, victims, bully/victims, and uninvolved preadolescents. *Developmental Psychology, 41*(4), 672.
- Wang, J., Nansel, T. R., & Iannotti, R. J. (2011). Cyber and traditional bullying: Differential association with depression. *Journal of Adolescent Health, 48*(4), 415-417.
- Wehmeier, P. M., Schacht, A., & Barkley, R. A. (2010). Social and emotional impairment in children and adolescents with ADHD and the impact on quality of life. *Journal of Adolescent Health, 46*(3), 209-217.
- Wolke, D., Copeland, W. E., Angold, A., & Costello, E. J. (2013). Impact of bullying in childhood on adult health, wealth, crime, and social outcomes. *Psychological Science, 24*(10), 1958-1970.
- Wu, L., Zhang, D., Su, Z., & Hu, T. (2015). Peer victimization among children and adolescents: A meta-analytic review of links to emotional maladjustment. *Clinical Pediatrics, 54*(10), 941-955.
- Wu, N., Hou, Y., Zeng, Q., Cai, H., & You, J. (2021). Bullying experiences and nonsuicidal self-injury among Chinese adolescents: a longitudinal moderated mediation model. *Journal of youth and adolescence, 50*(4), 753-766.
- Χατζηχρήστου, Χ., Πολυχρόνη, Φ., Μπεζεβέγκης, Η., & Μυλωνάς, Κ. (2008). *Εργαλείο Ψυχοκοινωνικής Προσαρμογής Παιδιών Προσχολικής και Σχολικής Ηλικίας ή Τεστ Ψυχοκοινωνικής Προσαρμογής: Κλίμακα αυτοαναφοράς*. ΥΠΕΠΘ: ΕΠΕΑΕΚ.

- Ζαχαρίου, Ε. Σ., & Αντωνίου, Α.-Σ. (2016). Ο ρόλος των παρατηρητών στα επεισόδια σχολικού εκφοβισμού – Προτάσεις παρέμβασης. Στο *Πρακτικά 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου Επιστημών Εκπαίδευσης*, 492-501. Αθήνα: Π.Τ.Δ.Ε. - ΕΚΠΑ.
- Zych, I., Farrington, D. P., & Ttofi, M. M. (2019). Protective factors against bullying and cyberbullying: A systematic review of meta-analyses. *Aggression and Violent Behavior*, 45, 4-19.

Πολιτική παιδεία και πολιτική συμπεριφορά: Εμπειρική έρευνα σε δείγμα μαθητών

Αντώνης Πατσαϊκονόμου*

Περίληψη

Η εργασία αυτή έχει ως στόχο τη διερεύνηση των στάσεων δείγματος μαθητών ανα-φορικά με το μάθημα της πολιτικής παιδείας και τη συνεισφορά του συγκεκριμένου μαθήματος στην πολιτική τους συμπεριφορά. Το δείγμα το αποτελούν μαθητές γυμνα-σίων της κεντρικής Μακεδονίας. Στα συμπεράσματα της έρευνας συγκαταλέγεται η διαφοροποίηση ανάμεσα στα φύλα αναφορικά με το περιεχόμενο και τον επιθυμητό τρόπο διδασκαλίας του μαθήματος αλλά και την έμφαση που πρέπει να δοθεί. Το ζη-τούμενο το οποίο διαφαίνεται από την έρευνα είναι η ανάγκη ριζικής αναμόρφωσης του μαθήματος εφόσον αυτό που διακυβεύεται είναι η ενεργή πολιτική συμμετοχή, ένας αδιαμφισβήτητος παράγοντας της δημοκρατίας.

Λέξεις κλειδιά: Πολιτική παιδεία, μαθητές γυμνασίου, πολιτική συμπεριφορά

---

* Ειδικό Διδακτικό Προσωπικό, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Εισαγωγή

Η πολιτική συμμετοχή ως στοιχείο του ενεργού πολίτη στις δημοκρατίες έχει προβληθεί σημαντικά στις εκπαιδευτικές πολιτικές (policy)¹ τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο. Η κύρια κατεύθυνση αυτών των πολιτικών έγκειται στην παροχή δεξιοτήτων συμμετοχής και γνώσεων σε όλους τους νέους. Για τους λήπτες των πολιτικών αποφάσεων η πολιτική (political) συμμετοχή αποτελεί πλέον θεμελιώδες συστατικό της δημοκρατικής τάξης (Battistoni, 1985. Council of Europe, 2010b. OJ, 2007, 2010). Οι δραστηριότητες για την συμμετοχική εκπαίδευση, όπως αυτές παρουσιάζονται από την ΕΕ, το Συμβούλιο της Ευρώπης και άλλους εθνικούς εκπαιδευτικούς οργανισμούς μπορούν να θεωρηθούν ως μία προσπάθεια συνδυασμού πρακτικής εφαρμογής και παροχής γνώσεων (Boyte, 2004. Birzea et al., 2005. Gollob, Krapf & Weidinger, 2010a, 2010b). Οι πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής πολιτικής σκιαγραφούν μια πολλά υποσχόμενη εικόνα απόψεων και πρακτικών: καθώς η δημοκρατία χρειάζεται ενεργούς πολίτες, πολιτικές οι οποίες στηρίζονται σε ερευνητικά δεδομένα διασφαλίζουν το γεγονός ότι τα σχολεία πρέπει να διδάσκουν την πολιτική συμμετοχή αποτελεσματικά σε όλους τους μαθητές, οι οποίοι ως πολίτες, θα κάνουν χρήση των δεξιοτήτων που θα αποκτήσουν, θα είναι ενεργοί και συνεπώς θα

---

¹ Η ελληνική γλώσσα δεν έχει ξεχωριστούς όρους για τις έννοιες policy και politics. Με το γενικό όρο πολιτική (politics) εννοείται το σύνολο των μέτρων που λαμβάνονται και των μεθόδων και διαδικασιών που ακολουθούνται, μέσω των οποίων, ομάδες ανθρώπων οργανώνονται και λειτουργούν, προκειμένου να πετύχουν με τον αποτελεσματικότερο τρόπο και με το μικρότερο δυνατό κόστος τους σκοπούς που επιδιώκουν σε διάφορους τομείς δραστηριοτήτων. Ο όρος εφαρμόζεται τόσο σε κοινωνικές ομάδες ανθρώπων (κόμματα, οργανώσεις, συνδικάτα, συνελύσεις κατοίκων κλπ), όσο και σε κυβερνήσεις κρατών για τον τρόπο διακυβέρνησης και χειρισμού των διαφόρων υποθέσεων. Η πολιτική είναι συνυφασμένη με την εξουσία και τη δύναμη που πηγάζει από αυτή. Επίσης ο όρος πολιτική (policy) με διαφορετική έννοια αφορά σύνολο αρχών και κατευθύνσεων για την εφαρμογή συγκεκριμένων λειτουργιών σε οργανισμούς, εταιρείες και άλλες οργανώσεις, λαμβάνοντας ανάλογα ιδιαίτερο χαρακτηρισμό π.χ. Ναυτιλιακή Πολιτική, Αγροτική πολιτική, βιομηχανική πολιτική, αμυντική πολιτική, εξωτερική πολιτική, κ.λ.π. (<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE>. Προσπελάστηκε στις 24/4/2020)

συνεισφέρουν στην διαιώνιση της δημοκρατίας (Boyte & Kari, 1996. Council of Europe 2002. Schulz et al., 2010a, 2010b). Ταυτόχρονα, η ανατροφοδότηση εγγυάται την καλύτερη εφαρμογή των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και τη συνεχή βελτίωση τους. Σε αυτές τις εκπαιδευτικές πολιτικές και στο σχετικό διδακτικό υλικό όπως επίσης και σε σχετικές έρευνες αναφορικά με την πολιτική παιδεία, οι βασικές ιδέες της δημοκρατίας θεωρούνται δεδομένες ενώ στην ουσία χρειάζεται να κατανοηθούν και να εμπεδωθούν. Συνεπώς, πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις δομούνται σε ασταθές έδαφος με τις βασικές έννοιες της πολιτικής παιδείας, της δημοκρατίας και της συμμετοχής να είναι αμφίσημες και όχι καλά ορισμένες. Αντίθετα, συχνά αναφέρονται στη δημοκρατία εμφατικά ως ένα καλό, δίκαιο και αρμονικό χαρακτηριστικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών το οποίο όμως πρέπει να υποστηριχθεί και να εμπεδωθεί βιωματικά με την εκπαίδευση των πολιτών με στόχο την ενεργό συμμετοχή τους (Callan, 1999. Eurydice, 2005. Hoskins, 2006). Η επιδίωξη αυτή ενδυνάμωσης της συμμετοχής τείνει να προβάλλει μια διαφορά στις πολιτικές και στις πρακτικές της συμμετοχικής δημοκρατίας και μία εξιδανικευμένη εικόνα της δημοκρατίας.

Η αντιπαράθεση και η ανταλλαγή απόψεων, όμως, είναι ένα ενσωματωμένο χαρακτηριστικό του δημοκρατικού πολιτεύματος, των θεωριών συμμετοχής, των θεσμών και φυσικά των ίδιων των πρακτικών συμμετοχής. Παρόλη την πολυπλοκότητα της σύγχρονης κοινωνίας και των συνθηκών πολιτικής συμμετοχής, υπάρχει μια γενική ομοφωνία για το τι είναι ή πρέπει να είναι μια ενεργή πολιτική συμπεριφορά, τουλάχιστον στις δημοκρατίες του δυτικού κόσμου. Η παραπάνω διαπίστωση φαίνεται ότι πλέον θεωρείται δεδομένη: σε ευρωπαϊκό επίπεδο η πολιτική παιδεία και η σχετική έρευνα βασίζεται σε μια προσδοκώμενη κοινή κατανόηση της ενεργής πολιτικής συμπεριφοράς, της δημοκρατίας και της συμμετοχής (Conover & Searing, 2000. Hoskins & Mascherini, 2009. Torney - Purta et al., 2001). Πλέον, οι μελετητές θεωρούν ότι οι πολιτικές της συμμετοχής και της ενεργής πολιτικής συμπεριφοράς δεν απαιτούν περαιτέρω έρευνα και θεωρητική συγκρότηση. Διαφοροποιήσεις αναφορικά με πολιτισμικές διαφορές, το φύλο ή το κυρίαρχο πολιτικό και κοινωνικό αφήγημα θεωρούνται περιττές. Οι εκπαιδευτικές πολιτικές σε διεθνές επίπεδο βασίζονται σε μία ενιαία εικόνα της πολιτικής

παιδείας, η οποία πλέον έχει δεδομένες καλές και κακές πρακτικές. Η διαφορά έγκειται μόνο στην εμφανή κοινωνική και πολιτισμική διαφοροποίηση ανάμεσα στους ανθρώπους, στις κοινωνίες και στα κράτη τα οποία πρέπει να τις αναγνωρίσουν για να ζήσουν αρμονικά. Το ανθρώπινο υποκείμενο ουσιαστικά αντιμετωπίζεται ως ένα ενιαίο ον το οποίο δεν επηρεάζεται από το φύλο του ή τον πολιτισμό του αναφορικά με θέματα πολιτικής ενεργοποίησης (Mascherini, 2009). Οι καλές ή οι κακές πρακτικές σε θέματα πολιτικής παιδείας έχουν την ίδια απήχηση ανάλογα με το υπόβαθρο του δρώντα (Torney – Purta et al., 2001). Είναι πιθανόν οι δρώντες που πολιτικά δεσμεύονται να καθιερώσουν και να εφαρμόσουν ένα κοινό ευρωπαϊκό πρότυπο μέσω της εκπαίδευσης να πρέπει αναπόφευκτα να αγνοήσουν τις δομικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα κράτη στην Ευρώπη. Παρά όμως τη θεωρητική, την πολιτική (political) και την εκπαιδευτική διαφοροποίηση και αντιπαράθεση, η ενιαία κατασκευή εννοιών όπως δημοκρατία, η ενεργή πολιτική συμπεριφορά και συμμετοχή ως κοινά μοντέλα ευρωπαϊκής πολιτικής παραμένει μια πρόκληση. Αυτή η αδυναμία συγκαλύπτεται με τη χρήση των έμμεσων και εν μέρει αφαιρετικών εννοιών της ενεργούς πολιτικής συμπεριφοράς και της συμμετοχής, οι οποίες πολλές φορές στερούνται μιας ενιαίας ερμηνείας. Κριτικές αναλύσεις των πολιτικών συμμετοχής και των αντίστοιχων πρακτικών δείχνουν ότι αυτά τα προβλήματα είναι σημαντικά και δεν μπορούν να αγνοηθούν (Damon, 2001. Held, 2006. Norris, 2011). Για αυτό και η πολιτική εκπαίδευση στα σχολεία κινδυνεύει να πετύχει το τελείως αντίθετο αποτέλεσμα: αυτό της αποπολιτικοποίησης αν παραμείνει μια απλή παιδαγωγική πρακτική χωρίς τη δημιουργία προϋποθέσεων πολιτικής συμμετοχής και παρέμβασης. Με άλλους λόγους, η πολιτική εκπαίδευση δεν μπορεί να είναι ακόμη ένα μάθημα του ωρολογίου προγράμματος. Απαιτείται η αποσύνδεση του από την προσφορά μόνο γνώσεων και η αξιολόγηση των μαθητών μέσω των παραδοσιακών τρόπων του παρελθόντος. Απαιτείται η άμεση σύνδεση του μαθήματος με την πραγματικότητα και η ενθάρρυνση της ενεργούς πολιτικής συμμετοχής έτσι ώστε να ξεφύγει από το φαύλο κύκλο της στείρας αναπαραγωγής ανώφελων γνώσεων (Hoskins, 2006).

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο την παρουσίαση μιας έρευνας που εκπονήθηκε σε σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και συγκεκριμένα σε

μαθητές της Γ' γυμνασίου που διδάσκονται το μάθημα Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή αναφορικά με το ζήτημα της Πολιτικής Παιδείας. Θα διερευνηθεί η συνεισφορά των διάφορων μαθημάτων του αναλυτικού προγράμματος που έμμεσα ή άμεσα συμβάλλουν στην πολιτική εκπαίδευση, στην πολιτικοποίηση των μαθητών και στην προετοιμασία για την ενεργό πολιτική συμμετοχή η οποία θα ακολουθήσει. Ως υπόθεση εργασίας τίθεται το γεγονός της έλλειψης ενδιαφέροντος εκ μέρους των μαθητών για τα μαθήματα πολιτικής εκπαίδευσης εξαιτίας ποικίλων παραγόντων που σχετίζονται με την ανεπάρκεια του εκπαιδευτικού προσωπικού, την έλλειψη κατάρτισης και την προχειρότητα με την οποία σχεδιάζονται τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών. Για το λόγο αυτό συντάχθηκε ερωτηματολόγιο, το οποίο μοιράστηκε σε μαθητές γυμνασίου με στόχο την αποτύπωση των απόψεων τους για το μάθημα.

Μεθοδολογία έρευνας

Ως μέσο συλλογής των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο. Οι ερωτήσεις προσαρμόστηκαν στο μορφωτικό επίπεδο των ερωτώμενων. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στη μεγιστοποίηση της εγκυρότητας του ερευνητικού εργαλείου. Για την τελική διαμόρφωση του περιεχομένου του ερωτηματολογίου λήφθηκαν υπόψη οι κριτικές παρατηρήσεις Ελλήνων και ξένων ειδικών σε θέματα πολιτικής παιδείας και εκπαίδευσης (Hoskins & Mascherini, 2009. Ματσαγγούρας, 2007). Η δοκιμαστική εφαρμογή του ερωτηματολογίου σε μικρό δείγμα μαθητών (25 άτομα) είχε στόχο να εκτιμηθεί ο απαιτούμενος χρόνος για την ολοκλήρωση της διαδικασίας, να εντοπιστούν τυχόν δυσκολίες των νέων στην κατανόηση ερωτήσεων και να προσδιοριστούν τυχόν ελλείψεις του ερωτηματολογίου.

Περιγραφή του ερωτηματολογίου

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε χωρίζεται σε έξι ενότητες, οι οποίες αποτελούνται από κλειστές ερωτήσεις. Πέρα από αυτές τις ενότητες υπάρχουν ερωτήσεις σχετικές με κάποια δημογραφικά δεδομένα. Στην πρώτη ενότητα

(Α) ζητούνται οι απόψεις των ερωτώμενων αναφορικά με το μάθημα της πολιτικής παιδείας στο σχολείο, τις δυνατότητες του και τη θέση του στο ωρολόγιο πρόγραμμα. Στη δεύτερη ενότητα

(Β) οι ερωτήσεις αποσκοπούν στη λεπτομερή καταγραφή των λόγων ύπαρξης του μαθήματος πάντα σύμφωνα με την άποψη του ερωτώμενου. Έμφαση δόθηκε στα μειονεκτήματα και στα πλεονεκτήματα του, όπως επίσης και στο υπάρχον πλαίσιο διδασκαλίας του. Η τρίτη ενότητα

(Γ) αφορά τη σημασία του μαθήματος για την πολιτικοποίηση του ατόμου αλλά και τη στάση των εκπαιδευτικών, κατά την άποψη των μαθητών απέναντι σε αυτό το μάθημα. Οι ερωτήσεις της τέταρτης ενότητας

(Δ) αφορούν την έμφαση που δόθηκε στο σχολείο του ερωτώμενου σε σχέση με την πολιτική παιδεία. Ζητήθηκαν οι προσωπικές εμπειρίες του κάθε μαθητή και οι γενικές δεξιότητες που αποκόμισε. Οι ερωτήσεις της πέμπτης ενότητας

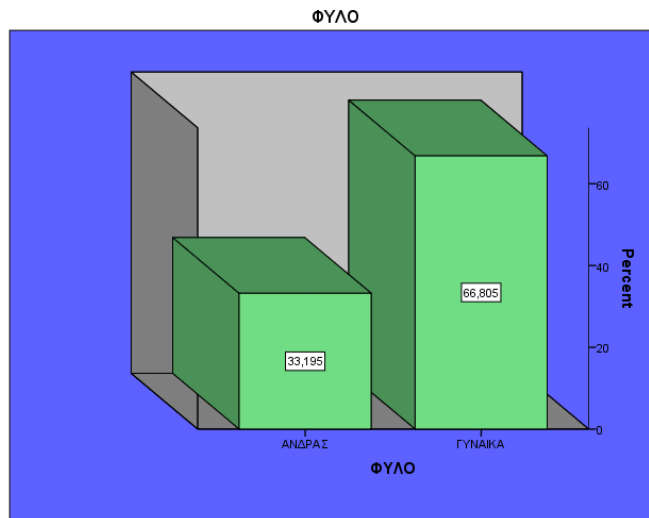
(Ε) αφορούσαν το δέον γενέσθαι, το τι θα πρέπει να μαθαίνουν οι μαθητές στο σχολείο και, τέλος, στην τελευταία έκτη

(Ζ) ενότητα ζητήθηκαν οι απόψεις των μαθητών σε σχέση με τον καλό πολίτη και την έμφαση που πρέπει να δοθεί.

Περιγραφικά δεδομένα δείγματος

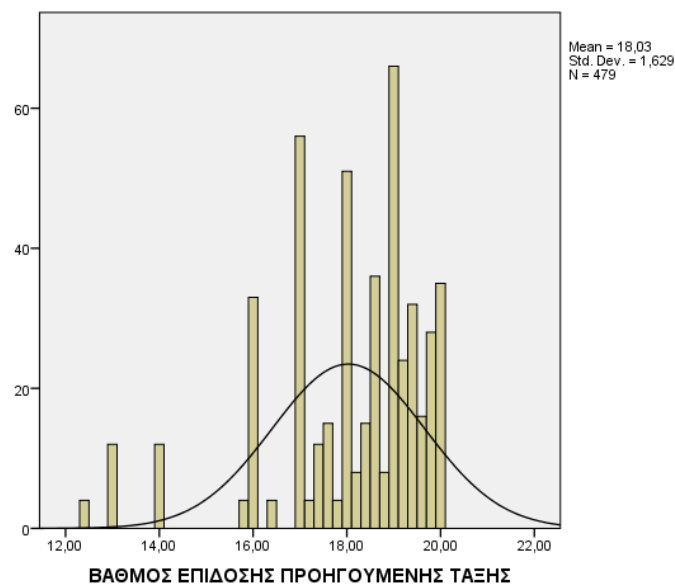
Ορισμένα από τα περιγραφικά δεδομένα του δείγματος παρουσιάζονται στη συνέχεια. Στην έρευνα πήραν μέρος 494 μαθητές της τρίτης τάξης γυμνασίου. Πρέπει να σημειωθεί ότι το δείγμα ανήκει στην κατηγορία των δειγμάτων «μη – πιθανότητας». Με άλλα λόγια η μέθοδος επιλογής βασίζεται στο κριτήριο της ευκολίας μη διεκδικώντας την αντιπροσωπευτικότητα. Η επιλογή των μαθητών του Γυμνασίου έγινε με στόχο την καταγραφή της άποψης υπό διαμόρφωσης πολιτών. Με άλλα λόγια, επιδιώκει την καταγραφή κάποιων τάσεων αναφορικά με την πολιτική παιδεία και την πρόταση γενίκευσης της έρευνας σε τυχαίο διαστρωματωμένο δείγμα σε μια μελλοντική έρευνα για το ίδιο θέμα. Το φύλο των συμμετεχόντων στην έρευνα παρουσιάζεται στο επόμενο γράφημα:

Γράφημα 1. Το φύλο των μαθητών του δείγματος

Στο δείγμα των μαθητών το 33,2% ήταν αγόρια και το 66,8 κορίτσια. Τα γυμνάσια από όπου συλλέχθηκαν τα δεδομένα ανήκαν στις περιφερειακές ενότητες του Κιλκίς και της Θεσσαλονίκης. Ο γενικός βαθμός των μαθητών της προηγούμενης τάξης παρουσιάζεται στο ακόλουθο ιστόγραμμα:

Γράφημα 2. Ο βαθμός της προηγούμενης τάξης.

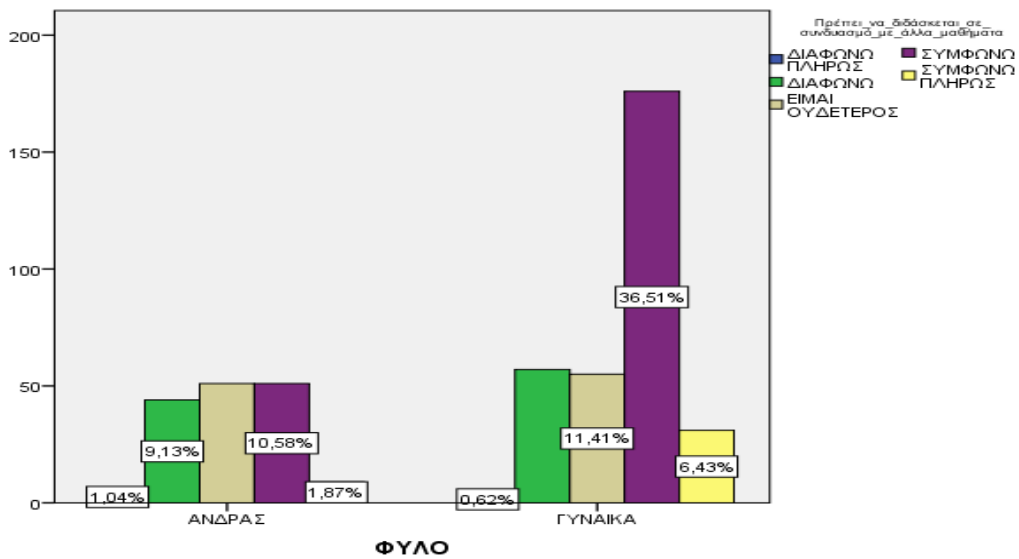

Έμφαση δόθηκε επίσης στο επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα και της μητέρας δεδομένου ότι η κοινωνικοποίηση και η πολιτικοποίηση των νέων ανθρώπων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την οικογένεια και τις παραστάσεις. Έτσι στο συγκεκριμένο δείγμα των μαθητών το 59,2% των πατέρων είχε απολυτήριο λυκείου, το 17,7% πτυχίο ανώτατης σχολής και ένα ποσοστό 10,1% είχε και μεταπτυχιακό. Αναφορικά με τη μητέρα το 36,4% είχε απολυτήριο λυκείου, και το 24,7% πτυχίο ανώτερης σχολής ενώ ένα ποσοστό 12,3% είχε και μεταπτυχιακό.

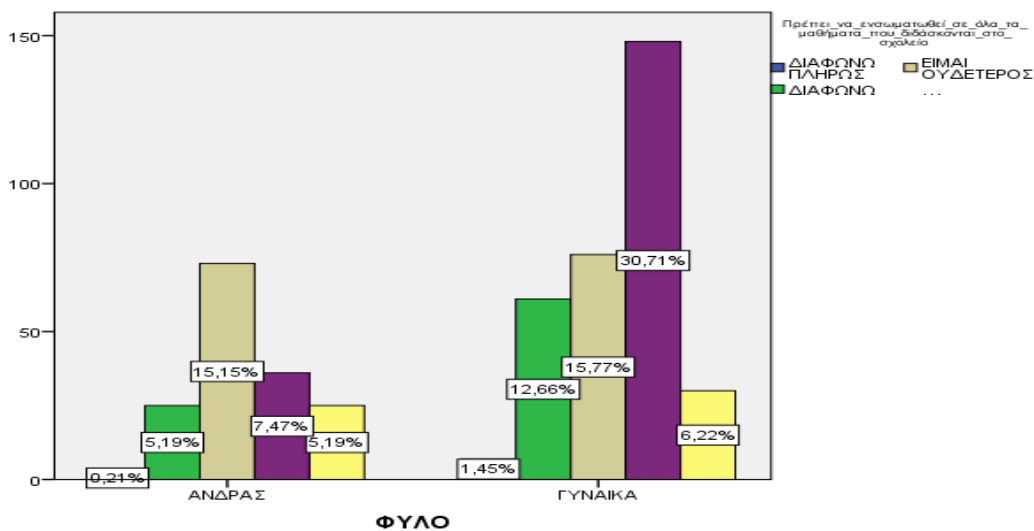
Αποτελέσματα έρευνας

Στην αρχή συσχετίστηκε το φύλο των ερωτώμενων μαθητών με το αν θα πρέπει να διδάσκεται ως αυτόνομο μάθημα ή σε συνδυασμό με άλλα. Τα αποτελέσματα ήταν στατιστικά σημαντικά ($\chi^2=32477$, $df=4$, $p=0,000$) με τα κορίτσια να συμφωνούν ή να συμφωνούν πλήρως κατά 42,9% σε σύγκριση με το αντίστοιχο 12,45% των αγοριών ότι πρέπει να διδάσκεται σε συνδυασμό με άλλα μαθήματα. Το παραπάνω εύρημα σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πάλι τα κορίτσια σε ποσοστό 36,93% σε σύγκριση με το αντίστοιχο 12,66% των αγοριών θα συμφωνούσαν ή θα συμφωνούσαν πλήρως με την ενσωμάτωση του μαθήματος σε όλα τα μαθήματα του σχολείου δείχνει μια διαφοροποίηση αναφορικά με τη σημασία που προσδίδουν στο μάθημα τα δύο φύλα. Τα κορίτσια δείχνουν να θεωρούν το μάθημα περισσότερο σημαντικό από ό,τι τα αγόρια δεδομένου ότι επιζητούν την διδασκαλία του και την εισαγωγή του διαθεματικά στο αναλυτικό πρόγραμμα. Πιθανώς, να είναι δείγμα μεγαλύτερης πολιτικής ωριμότητας αλλά κάτι τέτοιο αφήνεται προς διερεύνηση.

Γράφημα 3. Φύλο και διδασκαλία του μαθήματος σε συνδυασμό με άλλα μαθήματα

Γράφημα 4. Φύλο και ενσωμάτωση του μαθήματος σε όλα τα υπόλοιπα

Ένα επίσης ενδιαφέρον εύρημα της έρευνας αυτής ήταν η διαφοροποίηση των δύο φύλων αναφορικά με τη στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στο τι πρέπει να διδαχθεί. Τα κορίτσια έδειξαν να συμφωνούν ή να συμφωνούν πλήρως με τη διαπραγμάτευση ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και στους μαθητές για το τι πρέπει να διδαχθεί σε ποσοστό 42,3% συγκριτικά με το αντίστοιχο 15,35 % των αγοριών γεγονός που αναδεικνύει την αμφισβήτηση εκ μέρους των κοριτσιών της αποκλειστικής διαχείρισης του μαθήματος από τους εκπαιδευτικούς ($\chi^2=15970$, $df=4$, $p=0,003$).

Το παραπάνω εύρημα επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι τα κορίτσια του δείγματος αμφισβητούν τη σημασία που δίνουν οι εκπαιδευτικοί ιθύνοντες

στην πολιτική παιδεία· ένα ποσοστό της τάξης του 47,09% συμφωνεί ή συμφωνεί πλήρως με την παραπάνω πρόταση σε σύγκριση με το αντίστοιχο 15,97% των αγοριών. Ο συνδυασμός των δύο παραπάνω ευρημάτων δείχνει την τάση των αγοριών να συμφωνούν ή τουλάχιστον να υποστηρίζουν περισσότερο από τα κορίτσια τους θεσμούς στους οποίους στηρίζεται η εκπαιδευτική πολιτική της χώρας μας. Όμως μια τέτοια τακτική δίνει μικρά περιθώρια αυτενέργειας στους εκπαιδευτικούς τουλάχιστον για ένα μάθημα που είναι τόσο συμβατό με τη ρευστή πραγματικότητα της εποχής μας.

Η τάση των αγοριών για περισσότερη πολιτική συμμετοχή διαφαίνεται και από το επόμενο εύρημα σύμφωνα με το οποίο συμφωνούν ή συμφωνούν πλήρως σε ποσοστό 65% ότι η πολιτική παιδεία συμβάλλει στη συμμετοχή των μαθητών στην κοινότητα και στις πολιτικές δραστηριότητες σε σύγκριση με το αντίστοιχο 53,7% των γυναικών ($\chi^2=16383$, $df=4$, $p=0,000$). Το συγκεκριμένο συμπέρασμα σε σχέση με το γεγονός ότι πάλι τα αγόρια πιστεύουν σε ποσοστό 62% σε σύγκριση με το αντίστοιχο 35,9% των κοριτσιών ότι η πολιτική παιδεία συμβάλλει στον πατριωτισμό και στην ανάπτυξη της υπακοής των πολιτών μιας κοινωνίας αποτελεί ένδειξη μιας τάσης εργαλειακής χρήσης του συγκεκριμένου μαθήματος εκ μέρους των αγοριών. Με άλλους λόγους, δείχνουν να πιστεύουν σε μεγαλύτερο βαθμό από ό, τι τα κορίτσια ότι η σύνταξη με τα θεσμικά όργανα μπορεί να διαμορφώσει έναν ενεργό πολίτη.

Σε άλλο μήκος κύματος τα κορίτσια διαφαίνονται πιο συναισθηματικά δεδομένου ότι συμφωνούν ή συμφωνούν πλήρως σε ποσοστό 91,9% σε σύγκριση με το αντίστοιχο 56,2% των αγοριών ότι η πολιτική παιδεία συμβάλλει στην αύξηση της μέριμνας αναφορικά με ό, τι συμβαίνει σε άλλες χώρες. Το παραπάνω εύρημα συνδυάζεται και με το γεγονός ότι το 69,9% των κοριτσιών σε σύγκριση με το 49,4% των αγοριών πιστεύουν ότι το μάθημα της πολιτικής παιδείας προκρίνει τη συμμετοχή σε ειρηνικές διαδικασίες εναντίον νόμων που θεωρούνται άδικοι, με άλλα λόγια μιας ήπιας πολιτικής ανυπακοής. Επίσης και πάλι στο ίδιο πνεύμα, τα αγόρια συνδέουν το μάθημα με την προβολή της ανάγκης της στρατιωτικής θητείας με στόχο την υπεράσπιση της πατρίδας σε ποσοστό 33,1% σε σύγκριση με το αντίστοιχο 17,4% των κοριτσιών. Τα τελευταία συνδέουν από την πλευρά

τους την πολιτική παιδεία με την προαγωγή της συμμετοχής σε δραστηριότητες που προάγουν τα ανθρώπινα δικαιώματα σε ποσοστό 44,1% σε σύγκριση με το 27,6% των αγοριών.

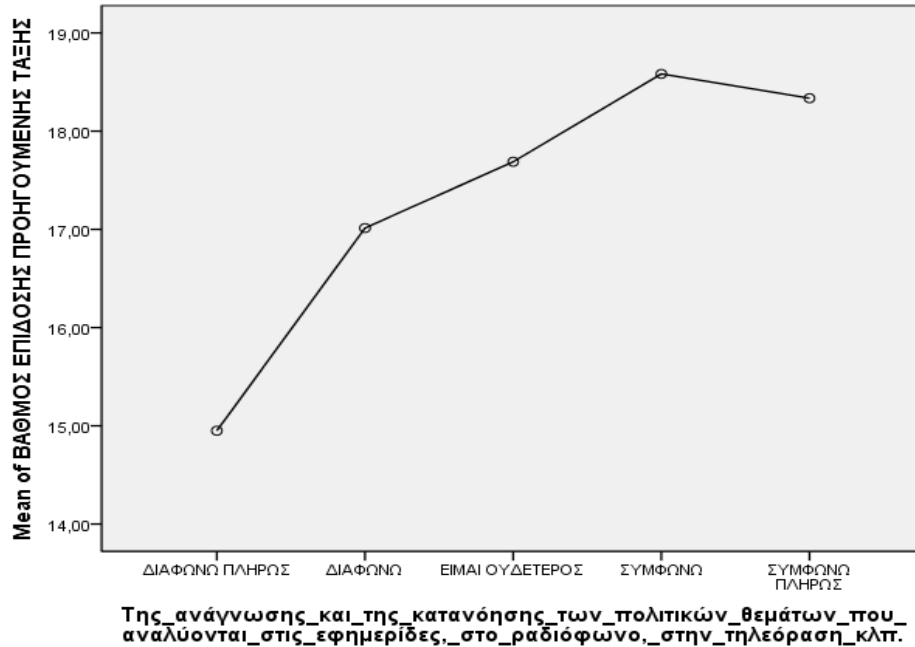
Η σχέση πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής εκπαίδευσης έχει συζητηθεί κατά καιρούς από πολλούς μελετητές και έχει προβληθεί η συνεισφορά της οικογένειας προσανατολισμού. Στην παρούσα εργασία εξετάστηκε η επίδραση του μορφωτικού επιπέδου των γονέων στις απόψεις των ερωτώμενων αναφορικά με τη σημασία της πολιτικής εκπαίδευσης που λαμβάνουν στο σχολείο. Παρατηρήθηκε το γεγονός ότι όσο πιο μορφωμένος είναι ο πατέρας τόσο περισσότερο πιστεύουν οι μαθητές ότι το μάθημα της πολιτικής παιδείας συμβάλλει στην πολιτική ανάπτυξη τους. Πιο συγκεκριμένα το 94,3% των μαθητών με πατέρα κάτοχο πτυχίου ανώτατης σχολής συμφωνούσε ή συμφωνούσε πλήρως με την άποψη παραπάνω ($\chi^2=174441$, $df=24$, $p=0,000$). Το ίδιο ισχύει και για τη σημασία της πολιτικής παιδείας για τη χώρα μας. Οι ερωτώμενοι των οποίων ο πατέρας είναι κάτοχος πτυχίου ανώτατης σχολής σε ποσοστό 88,6% συμφωνούν ή συμφωνούν πλήρως με τη μεγάλη σημασία της πολιτικής εκπαίδευσης και της προαγωγής με αυτόν τον τρόπο της συμμετοχής των μαθητών στην κοινότητα και στις πολιτικές διεργασίες ($\chi^2=107806$, $df=18$, $p=0,000$).

Στη συνέχεια μελετήθηκε η σχέση του βαθμού επίδοσης της προηγούμενης τάξης με την άποψη που έχουν οι μαθητές αναφορικά με το μάθημα της πολιτικής παιδείας. Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί το γεγονός ότι οι μαθητές με υψηλό απολυτήριο εξαίρουν τη σημασία του μαθήματος όχι για τις δεξιότητες που αυτό δίνει αναφορικά με τη γνώση του πολιτικού περιβάλλοντος και τη δυνατότητα έμπρακτης συμμετοχής στα κοινά αλλά για τον εργαλειακό του χαρακτήρα της παροχής δυνατότητας κατανόησης των ειδήσεων στην τηλεόραση, στο ραδιόφωνο ή στις εφημερίδες. Μπορεί φυσικά να ειπωθεί ότι αυτό είναι το πρώτο στάδιο πολιτικής συμμετοχής, όμως το γεγονός ότι το 38,5% είναι ουδέτερο και το 24,1% των ερωτώμενων διαφωνεί με τη διδασκαλία της πολιτικής παιδείας σε ένα πλαίσιο εκτός του αναλυτικού προγράμματος δείχνει μια έλλειψη κατανόησης της σημασίας του μαθήματος αυτού για τη διαμόρφωση της πολιτικής ταυτότητας των μαθητών. Η εμμονή στην εργαλειακή χρήση του μαθήματος αυτού, του στερεί την ουσιαστική

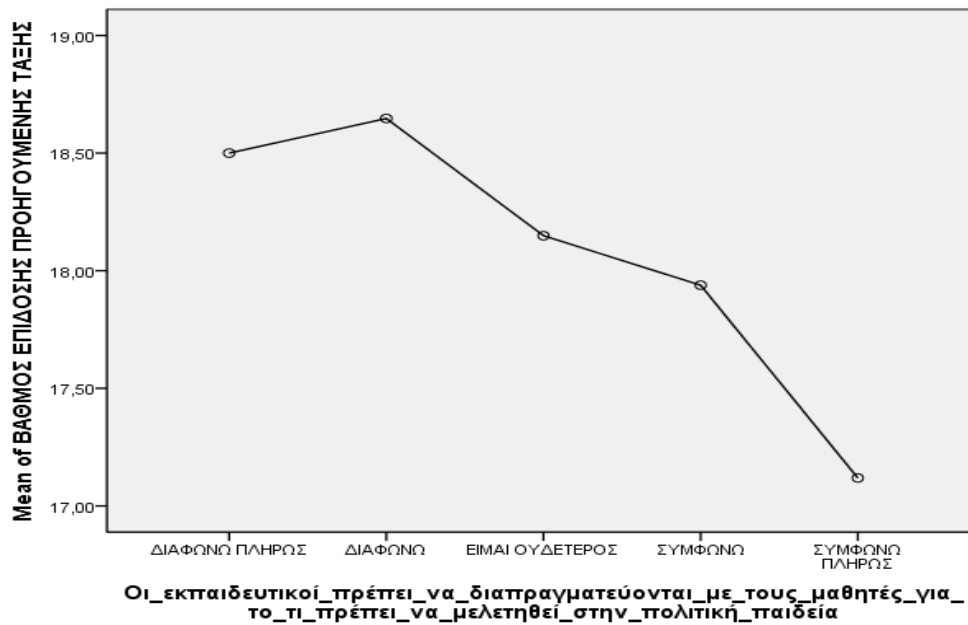
χρησιμότητα του που δεν είναι άλλη από την προαγωγή της ενεργούς πολιτικής συμμετοχής.

Γράφημα 5. Βαθμός επίδοσης και χρησιμότητα του μαθήματος της πολιτικής παιδείας

Στο ίδιο μήκος κύματος αναφέρεται και το ακόλουθο εύρημα σύμφωνα με το οποίο οι καλύτεροι μαθητές διαφωνούν με τη διαπραγμάτευση μαθητών και εκπαιδευτικών αναφορικά με το τι πρέπει να διδαχθεί στο μάθημα αυτό. Με άλλα λόγια, η άποψη των ερωτώμενων για το μάθημα είναι αυτή που ισχύει για όλα τα υπόλοιπα. Το ότι όμως δεν διαφοροποιείται υποβαθμίζει τη σημασία του, γεγονός που έχει συνέπειες για τη συμπεριφορά του ατόμου στη μετέπειτα ζωή του.

Γράφημα 6. Σχέση βαθμού απολυτηρίου και τρόπου διδασκαλίας της πολιτικής παιδείας.

Συζήτηση – Συμπεράσματα

Αναμφίβολα, η πολιτική συμμετοχή αποτελεί ίσως το σημαντικότερο παράγοντα της δημοκρατίας. Έχοντας αυτήν την αντίληψη ως βάση, το τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης έχει ξεκινήσει μια προσπάθεια για την προώθηση της πολιτικής εκπαίδευσης και παιδείας στα σχολεία με την εισαγωγή μαθημάτων σχετικών με τη διδασκαλία της Πολιτικής Παιδείας αλλά και με την εντρύφηση από πλευράς φοιτητών σε θέματα πολιτικής και σχολείου όπως για παράδειγμα οι καταλήψεις στα δημόσια σχολεία και οι εκπαιδευτικές πολιτικές.

Η έρευνα αυτή έδειξε σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους ερωτώμενους μαθητές. Οι μαθήτριες φάνηκαν να έχουν μια πιο προοδευτική οπτική για το μάθημα υποστηρίζοντας τη διαθεματικότητα και την αυτενέργεια των εκπαιδευτικών. Οι μαθητές αντίθετα φάνηκαν πιο προσκολλημένοι σε παραδοσιακές μεθόδους διδασκαλίας γεγονός που καθιστά το μάθημα αναποτελεσματικό στο να επιτύχει το στόχο του που δεν είναι άλλος από την ενεργό πολιτική συμμετοχή. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και η συσχέτιση του βαθμού απολυτηρίου με τις εξαρτημένες μεταβλητές.

Υπενθυμίζεται ότι το δείγμα της έρευνας αυτής δεν ήταν αντιπροσωπευτικό. Τα ευρήματα όμως παρόλα αυτά μπορούν να δώσουν μια εντύπωση για την πραγματικότητα στο εκπαιδευτικό σύστημα αναφορικά με την πολιτική εκπαίδευση. Λαμβάνοντας υπόψη όλες τις υπόλοιπες παραμέτρους που αφορούν το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (έμφαση στις πανελλαδικές εξετάσεις εισαγωγής στο Πανεπιστήμιο, χρόνια προβλήματα υλικοτεχνικής υποδομής, αλληπάλληλες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις κλπ.) αλλά και τη μειωμένη πολιτική συμμετοχή, η οποία φαίνεται από τα υψηλά ποσοστά πολιτικής αποχής στις εκλογές, κρίνεται απαραίτητη η αναδιαμόρφωση του συστήματος διδασκαλίας της πολιτικής παιδείας. Είναι άλλωστε αυτονόητη η σημασία του μαθήματος της πολιτικής παιδείας στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και η ανάγκη διαφοροποίησης του από τα υπόλοιπα. Πέρα από τις γνώσεις που παρέχει στους μαθητές αναφορικά με επίκαιρα θέματα της πραγματικότητας τους, καλλιεργεί επίσης και την ευαισθητοποίηση σε θέματα λήψης αποφάσεων και διοίκησης. Για να εμπεδωθεί όμως αυτή η γνώση δεν είναι αρκετή η αποστήθιση όρων και εννοιών χωρίς την άμεση εφαρμογή τους σε πραγματικές συνθήκες. Άρα απαραίτητη προϋπόθεση επιτυχίας του μαθήματος αυτού είναι η σύνδεση του με δραστηριότητες εντός και εκτός σχολικού χώρου. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται το νέο σχολικό εγχειρίδιο της Β' Λυκείου *Σύγχρονος Κόσμος και Πολίτης*.

Ειδικότερα, σχετική έρευνα², η οποία εκπονήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, έδειξε ότι οι δραστηριότητες του μαθήματος συμβάλλουν στην ανανέωση των διδακτικών πρακτικών του/της εκπαιδευτικού (86,9% των αποκρινόμενων εκπαιδευτικών συμφώνησαν) ενώ παρέχουν παράλληλα δυνατότητες καινοτόμων δράσεων (84,9%) αλλά και ευελιξίας με βάση τις ανάγκες των μαθητών και μαθητριών (78,8%). Επίσης, το μάθημα συμβάλλει στην ενίσχυση των «ήπιων δεξιοτήτων» (soft skills) των μαθητών/μαθητριών ως προς τη συνεργασία (82,9%), την επίλυση προβλημάτων (68,7%) και την επικοινωνία (83,8%), αλλά και στην ενίσχυση

---

² http://www.iep.edu.gr/images/IEP/EPISTIMONIKI_YPIRESIA/Epist_Grafeia/Diereynisis-apotimisis/2019/2019-09-23_apotimisi_syghronos_politis_dimokratia.pdf. Προσπελάστηκε στις 16/1/2020.

του ρόλου τους ως ενεργών πολιτών (78,3%). Κατά την άποψη των εκπαιδευτικών, το εκπαιδευτικό υλικό του μαθήματος ενέπλεξε τους μαθητές και τις μαθήτριες σε εναλλακτικούς τρόπους προσέγγισης της γνώσης (83,8%), δημιούργησε κίνητρα μάθησης (69,7%) και ενίσχυσε τον προβληματισμό τους ως προς τα σύγχρονα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά ζητήματα (85,8%).

Επιλογικά, κρίνεται απαραίτητη η ανανέωση του υπάρχοντος προσωπικού ή τουλάχιστον η κατάρτιση του ήδη υπάρχοντος σε θέματα πολιτικής εκπαίδευσης. Επειδή ο εκπαιδευτικός αποτελεί την αιχμή του δόρατος στην καθημερινή εκπαιδευτική και διδακτική πράξη, η ύπαρξη εξειδικευμένου προσωπικού μπορεί να σηματοδοτήσει την ευαισθητοποίηση των μαθητών και άρα των μετέπειτα πολιτών σε θέματα πολιτικών διαδικασιών, να αυξήσει την ενεργή πολιτική συμμετοχή μειώνοντας παράλληλα την πολιτική απάθεια η οποία αποτελεί τροχοπέδη στη δημοκρατία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Battistoni, R. M. (1985). *Public Schooling and the Education of Democratic Citizens*, Jackson: University Press of Mississippi.
- Bîrzea, C., Cecchini, M., Harrison, C., Krek, J., & Spajić-Vrkaš, V., (2005). *Tool for Quality Assurance of Education for Democratic Citizenship in Schools*. Paris: UNESCO, Council of Europe and CEPS. Προσπελάστηκε στις 11/9/2019
http://www.coe.int/t/dg4/education/edc/Source/Pdf/Documents/2006_4_Tool4_QA_EDC.pdf).
- Boyte, H. C., & N. N. Kari (1996). *Building America: The Democratic Promise of Public Work*, Philadelphia: Temple University Press
- Boyte, H. C. (2004). *Everyday Politics*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Callan, E. (1999). A Note on Patriotism and Utopianism, *Studies in Philosophy and Education*, 18: 197–201.

- Conover, P.J. & Searing, D. D. (2000). *A Political Socialization Perspective*, in L.M. McDonnell, P. M. Timpane, and R. Benjamin (eds.), *Rediscovering the Democratic Purposes of Education*, Lawrence, KS: University Press of Kansas, 91–124.
- Council of Europe, ed. (2002). *Stocktaking Research on Policies for Education for Democratic Citizenship and Management of Diversity in Southeast Europe. Regional Analysis and Intervention Proposals*. Strasbourg: Council of Europe.
- Council of Europe, (2010b). *Recommendation 1849 (2008) For the Promotion of a Culture of Democracy and Human Rights through Teacher Education*. Strasbourg: Council of Europe.
- Damon, W. (2001). *To Not Fade Away: Restoring Civic Identity Among the Young*, in Diane Ravitch and Joseph P. Viteritti (eds.), *Making Good Citizens*. New Haven: Yale University Press, 122–141.
- Eurydice. (2005). *Citizenship Education at School in Europe*. Brussels: European Commission.
- Gollob, R, Krapf, P., & Weidinger, W (2010a). *Educating for Democracy. Background Materials on Democratic Citizenship and Human Rights Education for Teachers*. EDC/HRE Volume I. Strasbourg: Council of Europe.
- Gollob, R, Krapf, P., & Weidinger, W (2010b). *Taking Part in Democracy. Lesson Plans for Upper Secondary Level on Democratic Citizenship and Human Rights Education*. EDC/HRE Volume IV. Strasbourg: Council of Europe.
- Held, D. (2006). *Models of Democracy*. Third Edition. Cambridge: Polity.
- Hoskins, B. & Mascherini, M. (2009). Measuring Active Citizenship through the Development of a Composite Indicator. *Social Indicators Research* 90(3):459–88.
- Hoskins, B. (2006). *Working towards Indicators for Active Citizenship*. Report from the Active Citizenship for Democracy Conference. Προσπελάστηκε στις 11/9/2019 (<http://crell.jrc.ec.europa.eu/download/Conferences/conference%20report%20final3.pdf>).
- Norris, P. (2011). *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. New York: Cambridge University Press.
- OJ, (2007) C 300/01. Council Resolution of 15 November 2007 on Education and Training as a Key Driver of the Lisbon Strategy. *Official Journal of the European Union*. Προσπελάστηκε στις 11/9/2019 <http://eur->

lex.europa.eu/LexUriServ/

LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:300:0001:0002:EN:PDF.

OJ, (2010). Joint Progress Report of the Council and the Commission on the Implementation of the 'Education and Training 2010 Work Programme. *Official Journal of the European Union*. Προσπελάστηκε στις 11/9/2019 <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:117:0001:0007:EN:PDF>.

Schulz, W, Ainley, J., & Fraillon, J., Kerr, D., & Losito, B. (2010a). *ICCS 2009 International Report. Civic Knowledge, Attitudes, and Engagement among Lower-Secondary Students in 38 Countries*. Amsterdam: IEA.

Schulz, W, Ainley, J., & Fraillon, J., Kerr, D., & Losito, B. (2010b). *Initial Findings from the IEA International Civic and Citizenship Education Study*. Amsterdam: IEA. Προσπελάστηκε στις 12/9/2019 (http://iccs.acer.edu.au/uploads/File/Reports/ICCS_10_Initial_Findings.pdf).

Torney-Purta, J, Lehmann, R., Oswald, H., & Schulz, W. (2001). *Citizenship and Education in Twenty-Eight Countries: Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen*. Amsterdam: IEA.

Ματσαγγούρας, Ηλ. (2007). *Σχολικός Εγγραμματισμός. Λειτουργικός, Κριτικός, Επιστημονικός*. Αθήνα: Γρηγόρη.

Παράρτημα

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

ΦΥΛΟ: Αγόρι 1   Κορίτσι 2

ΕΤΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ:.....

1. Το Γυμνάσιο από το οποίο φοιτάς είναι:

1 Δημόσιο

2 Ιδιωτικό

2. Ποιος ήταν ο γενικός βαθμός επίδοσης της προηγούμενης τάξης σου;.....

3. Ποιες απ' τις παρακάτω δραστηριότητες κάνεις στον ελεύθερο σου χρόνο και πόσο συχνά;

	Καθημερινά	2-3 φορές την εβδομάδα	1 φορά την εβδομάδα	2-3 φορές το μήνα	Σπανιότερα ως ποτέ
Συναντώ φίλους και φίλες					
Κάνω κάποιο σπορ					
Παρακολουθώ αθλητικά θεάματα					
Βλέπω τηλεόραση					
Πηγαίνω σε cafe/μπαράκια					
Ακούω μουσική					
Παίζω κάποιο μουσικό όργανο					
Διαβάζω λογοτεχνικά βιβλία					
Διαβάζω βιβλία σχετικά με την επιστήμη μου					
Πηγαίνω στο θέατρο					
Συμμετέχω σε κάποια θεατρική ομάδα					
Πηγαίνω στον κινηματογράφο					
Μαθαίνω ξένες γλώσσες					
Ασχολούμαι με ηλεκτρονικό υπολογιστή (H/Y)					
Διαβάζω περιοδικά.					
Ποια;.....					
Διαβάζω εφημερίδες					
Ποιες;.....					
Άλλο κάτι. Τι;					

A. Η πολιτική παιδεία...

	Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
Πρέπει να διδάσκεται ως ιδιαίτερο μάθημα					
Πρέπει να διδάσκεται σε συνδυασμό με άλλα μαθήματα σχετικά με τις ανθρωπιστικές επιστήμες, όπως ιστορία, γεωγραφία, θρησκευτικά, γλώσσες κλπ.					
Πρέπει να ενσωματωθεί σε όλα τα μαθήματα που διδάσκονται στο σχολείο					

Πρέπει να αποτελεί μια δραστηριότητα εκτός του αναλυτικού προγράμματος					
--	--	--	--	--	--

Β. Λόγοι ύπαρξης του μαθήματος της πολιτικής παιδείας

	Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
Υπάρχει ευρεία ομοφωνία στην κοινωνία μας αναφορικά με την αξία εκμάθησης της πολιτικής παιδείας					
Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να διαπραγματεύονται με τους μαθητές για το τι πρέπει να μελετηθεί στην πολιτική παιδεία					
Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να διδάσκουν την πολιτική παιδεία σύμφωνα με τις απαιτήσεις του αναλυτικού προγράμματος					
Αυτό που είναι σημαντικό στην πολιτική παιδεία δεν μπορεί να διδαχθεί στο σχολείο					
Λόγω των διαφωνιών και των συγκρούσεων στην κοινωνία αναφορικά με την πολιτική παιδεία, δεν μπορεί να υπάρξει συμφωνία για τι πρέπει να διδαχθεί					
Οι αλλαγές είναι τόσο μεγάλες τα τελευταία χρόνια, που οι εκπαιδευτικοί δεν ξέρουν τι να διδάξουν στο μάθημα της πολιτικής παιδείας					

Γ. Πόσο σημαντικό είναι το μάθημα της πολιτικής παιδείας

	Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
Η διδασκαλία της πολιτικής παιδείας μπορεί να κάνει τη διαφορά αναφορικά με την πολιτική ανάπτυξη των μαθητών					
Η διδασκαλία της πολιτικής παιδείας έχει μεγάλη σημασία για τη χώρα μας					
Τα σχολεία δεν σχετίζονται με την ανάπτυξη των στάσεων και των απόψεων των μαθητών αναφορικά με θέματα πολιτικοποίησης					
Οι εκπαιδευτικοί ιθύνοντες δίνουν λίγη σημασία στην πολιτική παιδεία					

Δ. Σε τι δόθηκε έμφαση στο δικό σου σχολείο αναφορικά με την πολιτική παιδεία

	Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
Γνώση για την κοινωνία					

Αυτόνομη (κριτική) σκέψη των μαθητών					
Συμμετοχή των μαθητών στην κοινότητα και στις πολιτικές δραστηριότητες					
Ανάπτυξη αξιών					

Ε. Τι πρέπει να μαθαίνουν οι μαθητές στο σχολείο

	Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
Ότι οι άνθρωποι έχουν διαφορετικές απόψεις					
Ότι οι μαθητές πρέπει να συνεργάζονται σε ομάδες μαζί με άλλους μαθητές					
Να συνεισφέρουν στην επίλυση προβλημάτων της κοινότητας					
Ότι πρέπει να είναι πατριώτες και υπάκουοι πολίτες της κοινωνίας					
Ότι πρέπει να προστατεύουν το περιβάλλον					
Ότι πρέπει να νοιάζονται για το τι συμβαίνει σε άλλες χώρες					
Ότι πρέπει να μάθουν για τη σημασία της ψήφου στις τοπικές και στις εθνικές εκλογές					

Ζ. Για να γίνουν καλοί πολίτες οι μαθητές πρέπει να αναγνωρίσουν τη σημασία

	Διαφωνώ πλήρως	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος	Συμφωνώ	Συμφωνώ πλήρως
Της υπακοής του νόμου					
Της ανάγκης ψηφοφορίας στις εκλογές					
Της εργατικότητας					
Της συμμετοχής σε ειρηνικές διαμαρτυρίες εναντίον νόμων που θεωρούνται άδικοι					
Της γνώσης της ιστορίας της χώρας					
Της ανάγκης της στρατιωτικής θητείας με στόχο την υπεράσπιση της πατρίδας					
Της ανάγνωσης και της κατανόησης των πολιτικών θεμάτων που αναλύονται στις εφημερίδες, στο ραδιόφωνο, στην τηλεόραση κλπ.					
Της συμμετοχής σε δραστηριότητες που βοηθούν αδύναμους ανθρώπους					

της κοινότητας					
Της επίδειξης σεβασμού σε κυβερνητικούς αξιωματούχους					
Της συμμετοχής σε δραστηριότητες που προάγουν τα ανθρώπινα δικαιώματα					
Της συμμετοχής σε πολιτικές συζητήσεις					
Της συμμετοχής σε δραστηριότητες που προστατεύουν το περιβάλλον					
Του να είναι πατριώτες και αφοσιωμένοι στην πατρίδα					

Τώρα θα θέλαμε μερικά συμπληρωματικά δημογραφικά δεδομένα:

Ποιο είναι ή ήταν το **επάγγελμα** του πατέρα σου;.....

(Αν άλλαξε περισσότερα από ένα επαγγέλματα, ανέφερε μόνο το κύριο επάγγελμα που ασκεί ή ασκούσε τελευταία. Περιγράψε όσο μπορείς ακριβέστερα το επάγγελμά του.

.....
 .....

Ποια είναι ή ήταν η **θέση** του πατέρα σου στο κύριο επάγγελμα του;

- 1 Αυτοαπασχολούμενος (δουλεύει για λογαριασμό του)
- 2 Ελεύθερος επαγγελματίας (γιατρός, δικηγόρος, μηχανικός Πολυτεχνείου κ.τ.λ.)
- 3 Εργοδότης (απασχολεί για δικό του λογαριασμό το πολύ 5 άτομα)
- 4 Εργοδότης (απασχολεί για δικό του λογαριασμό πάνω από 5 άτομα)
- 5 Δημόσιος υπάλληλος σε κατώτερη θέση
- 6 Ιδιωτικός υπάλληλος σε κατώτερη θέση
- 7 Δημόσιος υπάλληλος σε μεσαία θέση
- 8 Ιδιωτικός υπάλληλος σε μεσαία θέση
- 9 Δημόσιος υπάλληλος σε ανώτερη θέση
- 10 Ιδιωτικός υπάλληλος σε ανώτερη θέση

Σε τι είδους επιχείρηση, ίδρυμα ή οργανισμό απασχολείται (ή απασχολούνταν) ο πατέρας σου;

(Περίγραψε με δικά σου λόγια):

.....
Εργάζεται η μητέρα σου;

2 ΝΑΙ   1 ΟΧΙ

Αν εργάζεται ή εργαζόταν, περίγραψε, όσο μπορείς ακριβέστερα, το κύριο **επάγγελμα** που ασκεί ή ασκούσε τελευταία:.....

Ποια είναι ή ήταν η **θέση** της μητέρας σου στο κύριο επάγγελμα της;

- 1 Αυτοαπασχολούμενος (δουλεύει για λογαριασμό του)
- 2 Ελεύθερος επαγγελματίας (γιατρός, δικηγόρος, μηχανικός Πολυτεχνείου κ.τ.λ.)
- 3 Εργοδότης (απασχολεί για δικό του λογαριασμό το πολύ 5 άτομα)
- 4 Εργοδότης (απασχολεί για δικό του λογαριασμό πάνω από 5 άτομα)
- 5 Δημόσιος υπάλληλος σε κατώτερη θέση
- 6 Ιδιωτικός υπάλληλος σε κατώτερη θέση
- 7 Δημόσιος υπάλληλος σε μεσαία θέση
- 8 Ιδιωτικός υπάλληλος σε μεσαία θέση
- 9 Δημόσιος υπάλληλος σε ανώτερη θέση

10 Ιδιωτικός υπάλληλος σε ανώτερη θέση

Σε τι είδους επιχείρηση, ίδρυμα ή οργανισμό απασχολείται (ή απασχολούνταν) η μητέρα σου;
(Περίγραψε με δικά σου λόγια):

.....
.....

Τι επίπεδο εκπαίδευσης έχουν ή είχαν οι γονείς σου;

ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΠΑΤΕΡΑΣ	ΜΗΤΕΡΑ
• Απολυτήριο Δημοτικού	☐ 2	☐ 2
• Απολυτήριο Γυμνασίου	☐ 5	☐ 5
• Απολυτήριο Λυκείου	☐ 7	☐ 7
• Πτυχίο Ανώτερης Σχολής	☐ 9	☐ 9
• Πτυχίο Ανώτατης Σχολής	☐ 11	☐ 11
• Μεταπτυχιακό	☐ 12	☐ 12
• Διδακτορικό	☐ 13	☐ 13

Η σταδιακή παρακμή του Βυζαντίου και η σύγχρονη Ελλάδα

Εμμανουήλ-Μάριος Οικονόμου[#], Νικόλαος Κυριαζής *

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό εστιάζουμε στο ζήτημα των αρνητικών διενθοπολιτικών επιπτώσεων που είναι δυνατόν να προκύψουν για μια χώρα όταν αυτή επιλέξει να αθετήσει τις δανειακές οφειλές της έναντι τρίτων, που μπορεί να είναι είτε άλλες χώρες, είτε ιδιώτες πλούσιοι δανειστές, ή όπως θα αναλυθεί εδώ, πολυεθνικές συγκεντρώσεις στρατιωτικών δυνάμεων (σταυροφόροι) και ιδιωτικές εταιρείες μισθοφόρων. Εστιάζουμε σε δυο κομβικές περιόδους της τελευταίας φάσης της Βυζαντινής Περιόδου, την Δ΄ Σταυροφορία (1203-1204) και την δράση της Καταλανικής Εταιρίας (για την περίοδο 1303-1305) και έχοντας υπόψη μας την πρόσφατη σύγχρονη δημοσιονομική αστοχία των ελληνικών κυβερνήσεων έναντι των διεθνών δανειστών (που συνετέλεσε στην υπαγωγή της χώρας στα μνημόνια και την διεθνή επιτήρηση), προβαίνουμε σε μια συνολική κριτική αποτίμηση καταλήγοντας σε κοινά διαχρονικά συμπεράσματα.

Λέξεις κλειδιά: Κρατικές δανειακές οφειλές, Διεθνοπολιτικές επιπτώσεις, Δ΄ Σταυροφορία, Καταλανική Εταιρεία, Ελληνική οικονομία των μνημονίων

[#] Δρ Οικονομικών Επιστημών, Διδάσκων Τμήματος Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

* Ομότιμος Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλίας .

1. Εισαγωγή

Ίσως φαίνεται παράξενο να συσχετίζεται το Βυζάντιο από τον 11^ο αιώνα και έπειτα, που κυρίως εστιάζουμε εδώ, με την σύγχρονη Ελλάδα. Θα επιχειρήσουμε όμως να δείξουμε ότι υπάρχουν κάποιοι πολύ συγκεκριμένοι διαχρονικοί παραλληλισμοί. Δίνουμε έμφαση στους τέσσερις τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου, όχι μόνο γιατί είναι χρονικά πιο κοντά σε εμάς, αλλά γιατί είναι λιγότερο γνωστοί, ωστόσο καθοριστικοί.

Στο εν λόγω άρθρο εστιάζουμε σε δύο κομβικές ιστορικές περιόδους i) στα γεγονότα προ και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους την περίοδο 1203-1204 μ.Χ. ii) στο ζήτημα της λεγόμενης Καταλανικής Εταιρείας, για την περίοδο 1303-1305. Υποστηρίζουμε ότι η αδυναμία ανταπόκρισης της βυζαντινής ηγεσίας στις δανειακές της υποχρεώσεις, συνετέλεσε σε εξαιρετικά δυσμενή αποτελέσματα: άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204 και διάρρηξη των σχέσεων με την Καταλανική Εταιρεία, που και στις δυο περιπτώσεις συνοδεύτηκε από εκτεταμένες δηλώσεις και καταστροφές που αποδείχθηκαν κομβικές, και από τις οποίες η Αυτοκρατορία δεν μπόρεσε να ανακάμψει ποτέ ξανά. Προς αποφυγή παρεξηγήσεων, δεν υποστηρίζουμε ότι αυτά τα δυο κομβικά ιστορικά γεγονότα οφείλονται αποκλειστικά σε παράγοντες δημοσιονομικών αστοχιών του κρατικού ταμείου, αλλά ότι αυτό το στοιχείο υπήρξε σημαντικό στα εν λόγω γεγονότα¹.

Στην συνέχεια, ακολουθώντας μια πολύ προσεκτική προσέγγιση ώστε να μην οδηγηθούμε σε *ιστορικό αναχρονισμό* προβαίνουμε σε μια συνοπτική σύγκριση της βυζαντινής στρατηγικής των δύο περιόδων (1203-1204 και 1303-1305) με την σύγχρονη ελληνική προ και κατά την διάρκεια των τριών μνημονίων. Το βασικό μας συμπέρασμα από την σύγκριση των δυο περιπτώσεων είναι ότι η αθέτηση από πλευράς ενός κράτους της υποχρέωσής του να ικανοποιήσει τους διεθνείς πιστωτές του, είναι δυνατόν να προκαλέσουν σοβαρές γενικότερες διεθνοπολιτικές επιπτώσεις οι οποίες μπορούν να υπονομεύσουν την πορεία του στο άμεσο αλλά και το

---

¹. Άλλοι σημαντικοί παράγοντες είναι ο σταδιακός "διαχωρισμός" της Ανατολής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Βυζαντίου) από την Δύση μετά τον Καρλομάγνο του 800 μ.Χ., τα γεγονότα του *σχίσματος* των χριστιανικών εκκλησιών του 1054, η διενέργεια των Σταυροφοριών, ο ανταγωνισμός Βυζαντίου και Δύσης σε ζητήματα γεωπολιτικής και γεωοικονομίας κλπ. (Brand 1968).

απώτερο μέλλον². Επιπλέον διαπιστώσαμε ότι και στις δυο περιπτώσεις, για να φτάσει το κράτος σε τέτοια κατάσταση αδυναμίας, αυτή προκλήθηκε από τις ακόλουθες κοινές διαχρονικές αιτίες: i) Εσωτερικές έριδες ii) Χρεωκοπία των δημοσίων ταμείων iii) Υπερβολική φορολόγηση iv) Πολιτική και δημογραφική παρακμή. Τέλος, βάσει αυτών των δεδομένων, στον επίλογο καταλήγουμε σε κάποια συμπεράσματα και προτάσεις για το σήμερα.

2. Η αρχή της παρακμής: Από το Μαντζικέρτ μέχρι την άλωση από τους σταυροφόρους

Όταν πέθανε ο αυτοκράτωρ Βασίλειος Β΄ ο Μακεδών το 1025, το Βυζάντιο βρισκόταν στο απόγειο της ισχύος του, με τα εδάφη του να φτάνουν από την νότια Ιταλία (Καλαβρία και Απουλία), το μεγαλύτερο μέρος των Βαλκανίων (σημερινά κράτη Σερβία, Αλβανία, Σκόπια, Μαυροβούνιο, Βουλγαρία, τμήμα των δαλματικών ακτών), την Μικρά Ασία (σημερινή ευρωπαϊκή και ασιατική Τουρκία), την Κύπρο και τμήματα της βόρειας Συρίας, έκταση περίπου 1,2 εκ. τετραγωνικά χιλιόμετρα, με υποτελή κράτη την Γεωργία, την Αρμενία, τα εμιράτα του Μαρβανίτ (σημερινό βόρειο Ιράκ, Μουσούλη και Ιρκούκ, και Μιρσαντίν σημερινή βόρεια Συρία, Χαλέπι και την Έδεσσα).

Ακολούθησε μια σειρά λιγότερο ικανών ως ανικάνων αυτοκρατόρων, με την εμφάνιση, λίγο αργότερα τριών νέων εχθρών, των Νορμανδών στην Δύση (Σικελία) των Σελτζούκων Τούρκων στην Ανατολή, και των Πετσενέγων ή Πατζινάκων στον Βορρά, ταυτόχρονα με εσωτερικά προβλήματα που οι αυτοκράτορες δεν αντιμετώπισαν. Το σημαντικότερο ήταν η παρακμή της διοίκησης των *θεμάτων*, που μέχρι τον 10^ο αιώνα ήταν αποφασιστική για την άμυνα και τη συνοχή της αυτοκρατορίας (Vasilev 1964; Ostrogorsky 1986). Τα *θέματα* αποτελούσαν αρχικά μεγάλες στρατιωτικές μονάδες που δημιουργήθηκαν κατά τον 6^ο αιώνα, οι οποίες λάμβαναν το όνομά τους από την τοποθεσία στην οποία είχαν συσταθεί. (για παράδειγμα, *θέματα* Οψικίου, Καππαδοκίας, Παφλαγονίας κλπ.) και οι οποίες

---

² Υπάρχουν και άλλα ιστορικά παραδείγματα που φαίνεται να επιβεβαιώνουν αυτή την σχέση. Μια παραπλήσια σχετικά πρόσφατη ελληνική περίπτωση θα μπορούσε να είναι και η περίπτωση της χρεοκοπίας της Ελλάδας το 1893, που αδυνατώντας να αποπληρώσει τους διεθνείς δανειστές της, οδηγήθηκε σε Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, και μετά από μικρό διάστημα, σε οδυνηρή πολεμική ήττα στον λεγόμενο *Ατυχή* πόλεμο του 1897, που τουλάχιστον, δεν της στοίχισε απώλεια εδαφών. Για λόγους περιορισμού του κειμένου, δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ σε περαιτέρω παραδείγματα.

εξελίχτηκαν σταδιακά από τον 8^ο αιώνα σε διοικητικές περιφέρειες του κράτους, υπό τον εκάστοτε ανώτερο στρατιωτικό αξιωματικό (*στρατηγό*) (Βρυώνης 2008).

Τον 11^ο αιώνα και μετά, το Βυζάντιο άρχισε να μεταβάλλεται σε φεουδαρχικό κράτος με τις μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες να αποκτούν όλο και μεγαλύτερες εκτάσεις γης, σε βάρος των μέχρι τότε αυτόνομων γεωργών, που αποτελούσαν όμως και την δεξαμενή των στρατιωτών των *θεμάτων*. Έτσι, ο Βυζαντινός στρατός άρχισε να γίνεται όλο και πιο φεουδαρχικός (δηλαδή τμήματά του τα προμήθευαν οι αριστοκράτες μεγαλοκτηματίες, οι *Δυνατοί* από τους υποτελείς τους, που μεταβάλλονταν σε ένα είδος δουλοπαροίκων, αν και διαφορετικών από την Δύση) και πιο μισθοφορικός. Αποτέλεσμα ήταν εν μέρει η μείωση της μαχητικής του αξίας και η αύξηση του κόστους λειτουργίας του (Health 1972; Dawson 2007; Βρυώνης 2008).

Μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Βασίλειου Β΄ το 1025 ακολούθησε μια σειρά από αυτοκράτορες οι οποίοι όχι μόνο διασπάθησαν τα εύρωστα μέχρι τότε ταμεία του κράτους αλλά υπονόμισαν και την άμυνα του κράτους, ιδίως έναντι της πολεμικότερης φυλής των Σελτζούκων Τούρκων που ρήμαζε τις βυζαντινές κτήσεις στα ανατολικά του σύνορα. Όταν ο αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος Δούκας πέθανε το 1067, η χήρα του, Αυγούστα Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα αποφάσισε να παντρευτεί τον στρατηγό Ρωμανό Διογένη που ανέβηκε στον θρόνο ως Ρωμανός Δ΄. Ο Ρωμανός προσπάθησε να ανορθώσει το Βυζάντιο και στις πρώτες του εκστρατείες είχε επιτυχίες, εναντίον Τουρκμένων επιδρομέων. Το 1071 ο Ρωμανός οδήγησε τον στρατό του εναντίον των Σελτζούκων του Αλπ Αρσλάν που απειλούσαν τα ανατολικά σύνορα και έκαναν επιδρομές στην Μικρά Ασία. Στον βυζαντινό στρατό υπηρετούσαν αρκετοί μισθοφόροι, όπως Νορμανδοί, Αρμένιοι, Γεωργιανοί, και ένας από τους αρχηγούς του ήταν ο Νορμανδός Russell de Bailleul. Βασική αδυναμία όμως ήταν πως άλλες οικογένειες αριστοκρατών του Βυζαντίου υπέβλεπαν τον Ρωμανό, θέλοντας να τον ανατρέψουν, όπως και φιλόσοφος Μιχαήλ Ψελλός.

Στην αποφασιστική μάχη του Μαντζικέρτ στις 26 Αυγούστου 1071, οι Βυζαντινοί νικήθηκαν, όχι μόνο λόγω της ανωτερότητας τακτικής των Σελτζούκων, αλλά και λόγω προδοσίας. Ο Ανδρόνικος Δούκας, από την ισχυρή οικογένεια των Δουκών, διοικητής της οπισθοφυλακής του βυζαντινού στρατού, αντί να ενισχύσει τον αυτοκράτορα, αποχώρησε από την μάχη, αφήνοντάς τον αβοήθητο (Haldon 2001). Ο Ρωμανός αιχμαλωτίστηκε από τον Αλπ Αρσλάν, που του φέρθηκε ιπποτικά, και τον απελευθέρωσε. Ο Ρωμανός προσπάθησε να ανακτήσει τον θρόνο, ακολούθησε

εμφύλιος, νικήθηκε, παραδόθηκε στους αντιπάλους του που του είχαν υποσχεθεί ευμενή μεταχείριση. Δεν κράτησαν την υπόσχεσή τους, τον τύφλωσαν, με αποτέλεσμα να πεθάνει λίγο αργότερα. Ακολούθησαν άλλες στάσεις, με στρατηγούς των αριστοκρατικών οικογενειών να διεκδικούν τον θρόνο, όπως ο Νικηφόρος Βρυέννιος, ο Ανδρόνικος Δούκας και ο Νικηφόρος Βασιλάκης, αδιαφορώντας για τον τουρκικό κίνδυνο. Οι Σελτζούκοι έτσι έφτασαν και κατέλαβαν ακόμα και την Νίκαια, στην ασιατική πλευρά των στενών του Βοσπόρου³ (Nicole 2013). Το Βυζάντιο σώθηκε (αν και έχοντας οριστικά χάσει το κέντρο της Μικράς Ασίας, όπου ιδρύθηκε το σελτζουκικό σουλτανάτο του Ρουμ με πρωτεύουσα το Ικόνιο) χάρη στον θάνατο του Αλπ Αρσλάν που δολοφονήθηκε από τον Κούρδο υποτελή του Γιουσούφ αλ Χαράνι, στις 24 Νοεμβρίου 1072 και την άνοδο στον βυζαντινό θρόνο του ικανού Αλεξίου Α΄ Κομνηνού.

Στην αρχή ο νέος αυτοκράτορας απώθησε τους Νορμανδούς που είχαν ήδη καταλάβει τη βυζαντινή Ιταλία από το 1071 και που πολιορκούσαν το Δυρράχιο στις ακτές της Ηπείρου, με αρχηγό το Ροβέρτο Γυισκάρδο. Για να το επιτύχει αυτό ο Αλέξιος αναγκάστηκε να ζητήσει την βοήθεια των Βενετών παραχωρώντας τους αποκλειστικά οικονομικά προνόμια⁴ (Γλύκατζη-Αρβελέρ 2009: 42). Τα προνόμια αυτά αργότερα, λόγω των συγκυριών που ανέκυψαν, επεκτάθηκαν και σε άλλα ιταλικά κρατίδια, όπως την Γένοβα και την Πίζα και σε συνδυασμό με άλλα γεγονότα, συνετέλεσαν στην περαιτέρω σταδιακή διάβρωση της βυζαντινής οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος. Αυτή την διάβρωση προκαλούσαν έμμεσα και τα ίδια τα ιταλικά κρατίδια θέλοντας να αντικαταστήσουν, για δικό τους όφελος, το Βυζάντιο ως τον κύριο διαμεσολαβητή του διεθνούς εμπορίου τόσο στην Ανατολική Μεσόγειο όσο και μεταξύ Ευρώπης και Ασίας στον δρόμο του μεταξιού (Nicol 1988: 212-317; Economidou and Kyriazis 2019)⁵.

Ο πόλεμος του Βυζαντίου με τους Νορμανδούς τερματίστηκε το 1085 με το θάνατο του Ροβέρτου Γυισκάρδου και τη σύγκρουση για τη διαδοχή του μεταξύ των γιων του, Βοημούνδου και Ρογήρου. Περαιτέρω, παρά τα προβλήματα που δημιούργησε στην Αυτοκρατορία η παραμονή και η διέλευση των Σταυροφόρων της

---

³ Οι βασικές σύγχρονες των γεγονότων πηγές είναι οι ιστορίες των Μιχαήλ Ατταλειάτη (1022-1080) και Νικηφόρου Βρυέννιου του Νεότερου (1062 - 1137).

⁴ Η Βενετία ήταν η πρώτη ιταλική δημοκρατία που απέκτησε το 992 εμπορικά προνόμια (σκάλες) επί της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ακολούθησαν, το 1111 η Πίζα και το 1156 η Γένοβα.

⁵ Για την αλληλεπίδραση μεταξύ της οικονομικής και της στρατιωτικής ισχύος και του πολέμου, δείτε μεταξύ άλλων, Κόλλιας (2017), Οικονόμου (2018) Ζουμπουλάκης και Κόλλιας (2021).

Α΄ Σταυροφορίας, ο Αλέξιος εκμεταλλεύτηκε με επιδεξιότητα τις νίκες τους στη Μικρά Ασία, και κατόρθωσε να ανακαταλάβει πολλές βυζαντινές πόλεις (Νίκαια, Νικομήδεια κλπ.) και να νικήσει τους Σελτζούκους στο Φιλομήλιο το 1117 μ.Χ., μία μάχη εξαιρετικά κομβική για τη βιωσιμότητα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τους επόμενους αιώνες (Heath 1979). Το 1187 έπεσε η δυναστεία των Κομνηνών, που σε γενικές γραμμές είχε ανορθώσει την βυζαντινή ισχύ (Καραγιαννόπουλος 1999). Ο τελευταίος Κομνηνός, ο τυχодиώκτης και δολοφόνος Ανδρόνικος Α΄, είχε φριχτό τέλος γιατί ανατράπηκε από τους αριστοκράτες εχθρούς του και λιντσαρίστηκε από τον όχλο της Κωνσταντινούπολης, τέλος που είχαν βέβαια και άλλοι αυτοκράτορες πριν, όπως ο Φωκάς που ανατράπηκε από τον Ηράκλειο το 610. Στον θρόνο ανέβηκε ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος, ένας άνδρας που αν δεν γινόταν κακός αυτοκράτορας θα μπορούσε να είναι ένας “διανοούμενος” του Βυζαντίου, γιατί διέθετε καλή μόρφωση.

Ο Ισαάκιος έγινε αυτοκράτορας σχεδόν τυχαία, χωρίς να το επιδιώξει⁶. Αντιστάθηκε στην σύλληψη που διέταξε ο Ανδρόνικος, και ήταν μια από τις αφορμές της στάσης που έριξε τον Ανδρόνικο. Ο λαός της Κωνσταντινούπολης τον ανακήρυξε “Βασιλέα”. Ο Ισαάκιος ασχολήθηκε περισσότερο με οικοδομικά έργα στην Κωνσταντινούπολη, αν και οι στρατηγοί του απέκρουσαν άλλη μια νορμανδική εισβολή. Αποτέλεσμα της πολιτικής του ήταν η αύξηση των δαπανών, που οδήγησε σε αύξηση της φορολογίας, καταπίεση και δυσαρέσκεια. Η άδικη φορολογία που το διοικητικό κέντρο, η Κωνσταντινούπολη, επέβαλε στις ανατολικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας στην Μικρά Ασία ήταν ένας σοβαρός λόγος που οι Βυζαντινοί κάτοικοι σε αυτές, προέβαλαν μειωμένο ζήλο στο να αντισταθούν πιο σθεναρά στους Σελτζούκους, αποδεχόμενοι την επικυριαρχία και κατόπιν, την πλήρη κυριαρχία τους στις περιοχές τους (Βρυώνης 2008; Σαββίδης 2019). Το αποτέλεσμα, όπως και σε πολλές μεταγενέστερες εποχές, ήταν επανάσταση στην Βλαχία και την Βουλγαρία, που χάθηκαν οριστικά για την αυτοκρατορία⁷.

---

⁶ Όπως είχε γίνει αιώνες πριν, με τον θάνατο του Καλιγούλα, ο θείος του Κλαύδιος. Όταν δολοφονήθηκε ο Καλιγούλας, οι Πραιτοριανοί έψαχναν σύμφωνα με τις τότε πηγές, για αντικαταστάτη του, και ανακάλυψαν κρυμμένο από φόβο πίσω από τις κουρτίνες τον Κλαύδιο και τον ανακήρυξαν αυτοκράτορα. Αναπάντεχα ίσως, αποδείχθηκε ικανός, μεταξύ άλλων, προσθέτοντας την Βρετανία στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

⁷ Σχεδόν όλες οι επαναστάσεις στον κόσμο, είχαν, μεταξύ άλλων, οικονομικά-φορολογικά κίνητρα, όπως η Αμερικανική, (επιβολή δασμών που οδήγησαν στο Boston Tea Party, όταν Αμερικανοί πέταξαν σε ένδειξη διαμαρτυρίας το τσάι στο λιμάνι της Βοστώνης) ή η Γαλλική. Η αύξηση των δημοσίων δαπανών της Γαλλίας λόγω του Επταετούς Πολέμου (1757-1763) και του Αμερικανικού (1775-1783) ανάγκασε τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ να αυξήσει την φορολογία (πχ. *gabelle*, φόρος στο αλάτι, εξαιρετικά αντιδημοφιλής) και να συγκαλέσει για πρώτη φορά, από τον 17^ο αιώνα τις *Γενικές Τάξεις*

Ο Ισαάκιος έχασε μια μοναδική ευκαιρία να επανορθώσει το Βυζάντιο στην Μικρά Ασία. Ο Μανουήλ Κομνηνός είχε νικηθεί από τους Σελτζούκους στο Μυριοκέφαλο το 1176, αλλά η αυτοκρατορία, σε αντίθεση με το Μαντζικέρτ, δεν είχε μεγάλες εδαφικές απώλειες (Καραγιαννόπουλος 1999; Haldon 2001: 227-237). Λίγο αργότερα το σουλτανάτο του Ρουμ αποδυναμώθηκε χάρη στην αίρεση των Ασσασίνων, που δολοφόνησαν τον βεζίρη Νιζάμ αλ Μουλά και τον ίδιο τον σουλτάνο, οδηγώντας σε δυναστικό εμφύλιο που οδήγησε αναγκαστικά στην διάλυσή του. Ένας ικανός αυτοκράτορας, όπως ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, θα εκμεταλλεύονταν την ευκαιρία για να επανακτήσει τις χαμένες περιοχές της Μ. Ασίας. Δυστυχώς για το Βυζάντιο, ο Ισαάκιος δεν ήταν, και η ευκαιρία χάθηκε⁸.

Τον Απρίλιο του 1195 ο Ισαάκιος ανατράπηκε από τον αδελφό του, που έγινε αυτοκράτωρ ως Αλέξιος Γ΄. Όπως ο αδελφός του, ήταν σπάταλος στην αυλή του, με αποτέλεσμα να αδειάσει το θησαυροφυλάκιο. Ο γιός του Ισαάκιου, Αλέξιος (ως συν-αυτοκράτωρ, Αλέξιος Δ΄) είχε αφεθεί ελεύθερος από τον θείο του, και δραπέτευσε από την Αυτοκρατορία, καταφεύγοντας στον Φίλιππο της Σουηβίας, παντρεμένο με την αδερφή του Ειρήνη. Ζήτησε βοήθεια για να ανακτήσει τον θρόνο του πατέρα του. Ο Φίλιππος τον έστειλε στους σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας που βρίσκονταν τότε στην Κέρκυρα, τον Μάιο του 1203. Οι σταυροφόροι είχαν ναυλώσει βενετικά πλοία για να τους μεταφέρουν στους Αγίους Τόπους από την Βενετία. Όταν όμως οι δυνάμεις τους συγκεντρώθηκαν στην Βενετία, διαπίστωσαν πως ήταν αρκετά μικρότερες από όσες είχαν υπολογίσει οι αρχηγοί τους αρχικά, βάσει του συμβολαίου εκμίσθωσης που είχαν συνάψει με τους Βενετούς. Οι Βενετοί επέμεναν στους αρχικούς όρους του συμβολαίου.

Τότε, ως από μηχανής θεός για τους σταυροφόρους, έφτασε ο Αλέξιος και τους πρότεινε να καλύψει το χρέος τους συν ένα επιπλέον ποσό, αν τον βοηθούσαν να ανακαταλάβει τον θρόνο. Οι σταυροφόροι και οι Βενετοί δέχτηκαν. Ο στρατός και ο στόλος έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη. Μετά από διαπραγματεύσεις που δεν

(*États Généraux*), για να εγκρίνουν αυξήσεις φορολογίας. Το δυσμενές οικονομικό περιβάλλον της εποχής και η γενικότερη δυσαρέσκεια οξύνθηκαν και από το γεγονός ότι από το 1788 και επί τρία χρόνια έλαβε χώρα μεγάλη ξηρασία που έπληξε τους αγρότες και συνετέλεσε σε περιορισμένες σοδειές. Εξαιτίας όλης αυτής της κατάστασης, οι *Γενικές Τάξεις* οδηγήθηκαν σε ανυπακοή και στην αρχή της Επανάστασης του 1789.

⁸ Και το πόσο μεγάλη ευκαιρία ήταν φάνηκε όταν ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης, αυτοκράτωρ της Νίκαιας, εκτάσεως πολύ μικρότερης σε έκταση από το Βυζάντιο του 12ου αιώνα, κατόρθωσε το 1211 να νικήσει τον σουλτάνο του Ρουμ Καϊκοσρού (Καϊχοσχροής) στην κοιλάδα του Μαιάνδρου (μάχη της Αντιόχειας) και να ανακτήσει εδάφη στην Μ. Ασία.

κατέληξαν, οι σταυροφόροι και οι Βενετοί πολιορκήσαν την πόλη. Η πρώτη πολιορκία έλαβε χώρα μεταξύ 10-18 Ιουλίου 1203. Οι σταυροφόροι κατέλαβαν τμήμα του τείχους, προκαλώντας πυρκαγιά. Ο Αλέξιος Γ΄ εγκατέλειψε την πόλη⁹ και ο Ισαάκιος Β΄ ανακηρύχθηκε ξανά αυτοκράτωρ, με τον γιό του συν αυτοκράτορα, ως Αλέξιο Δ΄.

Έχοντας εκτελέσει την δική τους υποχρέωση από την συμφωνία, οι σταυροφόροι και Βενετοί ζήτησαν από τους δυο συναυτοκράτορες να εκπληρώσουν την δική τους, δηλαδή να τους πληρώσουν. Δυστυχώς, οι δυο συν αυτοκράτορες, σε μια αναλογία με την ελληνική χρεοκοπία του 2010, διαπίστωσαν πως λεφτά δεν υπήρχαν. Ο Αλέξιος Δ΄ προσπάθησε να κερδίσει χρόνο αποπληρώνοντας κάποια ποσά, προσπαθώντας με κάθε τρόπο να συγκεντρώσει χρήματα, ακόμα και από τα πολύτιμα σκεύη της εκκλησίας, που είχε ως αποτέλεσμα το ίδιο με εκείνο που είχε οδηγήσει στην ανατροπή του πατέρα του και τις επαναστάσεις των Βουλγάρων και Βλάχων: Έντονη αντίδραση και αντίσταση από όλους, αριστοκράτες, εκκλησία και λαό, που συγκεντρώθηκαν γύρω από έναν αριστοκράτη με επιρροή, τον Αλέξιο Δούκα. Ο Δούκας έπεισε τελικά, δόλια, τον Αλέξιο Δ΄ να παραιτηθεί και να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη. Όταν πείσθηκε, ο Δούκας τον συνέλαβε, τον φυλάκισε και τον στραγγάλισε στην φυλακή τον Φεβρουάριο του 1204, ανεβαίνοντας ο ίδιος στον θρόνο ως Αλέξιος Ε΄. Ήταν το τέλος της δυναστείας των Αγγέλων, της χειρότερης στην βυζαντινή ιστορία, που διήρκεσε 17 χρόνια, αρκετά για να καταστρέψουν την αυτοκρατορία.

Ο Αλέξιος Ε΄ προσπάθησε να αντισταθεί στους σταυροφόρους, ακυρώνοντας και αθετώντας μονομερώς την συμφωνία του Αλέξιου Δ΄ με τους σταυροφόρους.¹⁰ Το αποτέλεσμα ήταν η δεύτερη πολιορκία της πόλης από τους σταυροφόρους και τους Βενετούς στις 13 Απριλίου 1204, με φοβερή λεηλασία, σφαγές του πληθυσμού και καταστροφές τριών ημερών (Nicolle 2011). Ήταν μια κομβική εξέλιξη που σφράγισε το μέλλον όχι μόνο για την ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η οποία ουσιαστικά μετά από αυτό δεν μπόρεσε να ανακάμψει ποτέ, τουλάχιστον στην

---

⁹ Ο Αλέξιος Γ΄ (πρεσβύτερος του Ισαακίου, γεννημένος το 1153) περιπλανήθηκε, συνελήφθη από τον Βονιφάτιο του Μομφερά, και "πουλήθηκε" στον δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Α΄ Δούκα, που τον έστειλε ως "δώρο" στον σουλτάνο Γκιγιάθ αλ Ντιν, που με την σειρά του, όταν νικήθηκε, τον παράδωσε στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη της Νίκαιας, το 1211. Ο Λάσκαρης του φέρθηκε σχετικά καλά γιατί απλά τον έκλεισε σε μοναστήρι, όπου πέθανε το 1212.

¹⁰ Έτσι έδωσε το άλλοθι στους Σταυροφόρους να επιτεθούν, δεδομένου ότι ο πλούτος της Κωνσταντινούπολης και η ευημερία της πάντοτε τους σαγήνευε.

πρότερη μορφή της, αλλά και της Ευρώπης (Ανατολικής και Κεντρικής) κατά τους επόμενους αιώνες. Ο σπουδαίος ιστορικός της βυζαντινής περιόδου S. Runciman (1987: 130) χαρακτήρισε την Άλωση Κωνσταντινούπολης του 1204 ως “το χειρότερο έγκλημα κατά της ανθρωπότητας”.

Ο Αλέξιος Ε΄, ο επονομαζόμενος και “Μούρτζουφλος”, εγκατάλειψε την πόλη πριν από την πτώση¹¹, δίνοντας την θέση του, την τελευταία στιγμή, στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη, που κατέφυγε στην Νίκαια, ιδρύοντας την αυτοκρατορία της Νίκαιας. Αν και η Νίκαια ανέκτησε την Κωνσταντινούπολη, όταν ήταν αυτοκράτωρ ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, η αυτοκρατορία των Παλαιολόγων μετά το 1261, δεν ήταν παρά η σκιά της προηγούμενης. Και όπως θα αναλυθεί παρακάτω, οι περισσότεροι βυζαντινοί αυτοκράτορες που ακολούθησαν, δεν φάνηκαν αρκετά ικανοί να διδαχθούν από τα λάθη των προκατόχων τους.

Εικόνα 1: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204

Πηγή: <https://www.thoughtco.com/fourth-crusade-christianity-vs-islam-4078673>

Αν υπάρχουν κάποια μαθήματα για την σύγχρονη Ελλάδα μέχρι εδώ, είναι πως πέραν των πράξεων των Σταυροφόρων, οι Βυζαντινοί ευθύνονται και αυτοί για την καταστροφή του 1204. Οι Βυζαντινοί αριστοκράτες με την διαμάχη τους για την αρχή έφεραν ως σωτήρες και διαμεσολαβητές τους σταυροφόρους, οι ίδιοι οι

¹¹ Ο Αλέξιος κατέφυγε στην Θράκη, όπου συνελήφθη από τους σταυροφόρους, που τον καταδίκασαν ως σφετεριστή και προδότη έναντι του εκλεκτού τους, Αλέξιου Δ΄ και τον εκτέλεσαν ρίχνοντας τον από την στήλη του Θεοδοσίου στην Κωνσταντινούπολη.

αυτοκράτορες με τις σπατάλες τους χρεοκόπησαν την αυτοκρατορία, έτσι ώστε να μην μπορούν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους, όπως οι προ του 2010 ελληνικές κυβερνήσεις με το πελατειακό τους κράτος δημιούργησαν το δημόσιο χρέος και την έστω και συντεταγμένη χρεωκοπία του 2010. Και αν η Κωνσταντινούπολη έμεινε κάτω από τους Φράγκους ως το 1261 (54 χρόνια κατοχής) άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως η Αττική, η Βοιωτία και η Κρήτη κλπ. δεν ανακτήθηκαν ποτέ (Heath, 1995).

3. Η επιτάχυνση της παρακμής: Οι Παλαιολόγοι, η Καταλανική Εταιρία και οι Οθωμανοί

Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος κατόρθωσε, σε συνέχεια των προκατόχων του, Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη και Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, να σταθεροποιήσει την Αυτοκρατορία της Νίκαιας, ανακτώντας κάποια εδάφη, όπως τον Μυστρά μετά την νίκη του στην Πελαγονία, το 1259, εναντίον του δεσποτάτου της Ηπείρου και των Φράγκων (Γοδεφρείγου Βιλλεαρδουίνου) του Μοριά, ενώ το 1261, κατήγγησε την λεγόμενη Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, ανακαταλαμβάνοντας την πόλη και καθιστώντας την ξανά πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Επίσης έσωσε την Αυτοκρατορία από τις ηγεμονικές βλέψεις του ισχυρού Γάλλου βασιλέα, Κάρολου Ανδεγαυϊκού, ο οποίος με παπική συναίνεση είχε καταλάβει το Βασίλειο της Σικελίας το 1268 και εμφανιζόταν ως ο επίδοξος κατακτητής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο Μιχαήλ Η΄ ευθύνεται και για τον λεγόμενο *Σικελικό Εσπερινό*, της επανάστασης των Σικελών το 1282 ενάντια στο καθεστώς του Καρόλου του Ανδεγαυϊκού, που οδήγησε στην σφαγή των Γάλλων, με χρηματοδότηση των Σικελών από το Βυζάντιο. Τα γεγονότα αυτά έθεσαν τέλος στις φιλοδοξίες του Καρόλου Ανδεγαυϊκού για κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως (Runciman 2003).

Ωστόσο, καθώς η προσοχή του Μιχαήλ Παλαιολόγου ήταν στραμμένη προς την απώθηση του κινδύνου από την Δύση, παραμέλησε τις βυζαντινές κτήσεις στην Μ. Ασία, που οι αυτοκράτορες της Νίκαιας είχαν κατορθώσει στον μισό περίπου αιώνα της, να ανορθώσουν και οικονομικά. Εκεί όμως είχε εμφανισθεί νέος, πιο επικίνδυνος εχθρός, οι Οθωμανοί. Όταν ο γιός του Μιχαήλ και ο διάδοχός του, Ανδρόνικος Β΄ αντιλήφθηκαν τον κίνδυνο ήταν αργά. Ο βυζαντινός στρατός νικήθηκε και οι Οθωμανοί έφτασαν μέχρι τα παράλια της Μ. Ασίας, πολιορκώντας και την Φιλαδέλφεια. Για να αντιμετωπίσει τον εξωτερικό εχθρό, ο Ανδρόνικος αναζήτησε

βοήθεια από τη Δύση. Οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές, καθώς μόλις είχε τελειώσει ο πόλεμος της νότιας Ιταλίας ανάμεσα στην Αραγόνα και τους Γάλλους της ανδεγαυϊκής δυναστείας (Αηίου) με νίκη των πρώτων. Έτσι δημιουργήθηκε το βασίλειο των Δυο Σικελιών. Αποφασιστική για την ισπανική νίκη ήταν η μισθοφορική *Εταιρεία των Καταλανών (Gran Companyia Catalana d' Orient)*, Αραγωνέζων και Αλμογοβάρων, που ήταν κάτοικοι της Καταλονίας.

Η Εταιρεία (*Κομπανία*) είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα από οικονομική και θεσμική άποψη, γιατί ήταν ακριβώς αυτό: ιδιωτική εταιρεία που παρείχε στρατιωτικές υπηρεσίες έναντι αμοιβής και συμβολαίου στον πλειοδότη, με μετόχους όλους, από απλούς στρατιώτες μέχρι ευγενείς αξιωματικούς, και, αιρετό με δημοκρατική ψηφοφορία, αρχηγό. Γενικότερα, η Εταιρεία ακολουθούσε δημοκρατικό τρόπο λήψης αποφάσεων για τα σημαντικά θέματα. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν συλλογικά καθώς στην “σύναξη των ιπποτών” μπορούσαν να συμμετάσχουν όλοι οι ιππότες. Ήταν ο προπομπός τέτοιων εταιρειών που ήκμασαν στην Ευρώπη μέχρι τον 17^ο αιώνα, με γνωστούς μισθοφόρους Ελβετούς, Γερμανούς, (*Landsknechte*) Ιταλούς και Άγγλους. Στην Ιταλία ήταν γνωστοί ως *condotierri* (από το *condota*, συμβόλαιο) με διάσημους τον Άγγλο John Hawkwood, της Λευκής Κομπανίας, τους Visconti, Sforza (μετέπειτα δούκες του Μιλάνου), Bartolomeo Corleoni¹², τον δούκα του Urbino, Montelleto (που με τα έσοδα του αγόραζε έργα τέχνης!), τον Giovanni delle Bande Nerre (Ιωάννης των Μεδίκων) και τον Γερμανό στρατιωτικό μεγαλοεπιχειρηματία του Τριακονταετούς Πολέμου 1618-1648 Βάλενσταιν (Albrecht von Wallenstein)¹³.

Οι Ισπανοί, μετά το τέλος του πολέμου στην Ιταλία είχαν μείνει άνεργοι και αναζητούσαν εργοδότη. Έτσι δέχτηκαν την πρόταση του Ανδρόνικου, υπέγραψαν συμβόλαιο και ήρθαν στο Βυζάντιο. Εκστράτευσαν στην Μ. Ασία, νίκησαν τους Οθωμανούς, έλυσαν την πολιορκία της Φιλαδέλφειας και έχοντας εκπληρώσει την δική τους υποχρέωση από το συμβόλαιο, ζήτησαν την πληρωμή τους. Αλλά για δεύτερη φορά, οι Βυζαντινοί διαπίστωσαν πως χρήματα δεν υπήρχαν και πως για εκείνους, μονομερώς, το “*οι συμφωνίες πρέπει να τηρούνται*” δεν ίσχυε.

---

¹² Πασίγνωστο από το άγαλμά του στην Βενετία από τον Verocchio.

¹³ Τέτοιου είδους ιδιωτικές εταιρίες παροχής “στρατιωτικών υπηρεσιών” θα λέγαμε, έχουν αρχίσει να δημιουργούνται ξανά τα τελευταία χρόνια, όπως η μισθοφορική αμερικανική Blackwater που εικάζεται ότι συμμετείχε στην κρίση της Κριμαίας το 2014 υπογράφοντας συμβόλαιο με την ουκρανική κυβέρνηση ενώ η ρωσική ιδιωτική εταιρία Wagner Group θεωρείται ότι έχει προσφέρει στρατιωτικές υπηρεσίες στην Κριμαία το 2014 (υπέρ της ρωσικής κυβέρνησης), την Συρία υπέρ του καθεστώτος Άσαντ (εναντίον των τρομοκρατικών οργανώσεων ISIS και Al Nusra) και υπέρ του στρατηγού Χαλίφα Χαφτάρ στον πρόσφατο πόλεμο στην Λιβύη (2019-2020) κλπ.

Όπως και ο Αλέξιος Δ΄ το 1203, ο Ανδρόνικος προσπάθησε να κερδίσει χρόνο προσφέροντας τιμές στους αρχηγούς των Καταλανών και ανακηρύσσοντας τον αρχηγό τους, μάλλον Ιταλό Ροζέ ντε Φλορ, καίσαρα. Ο Ανδρόνικος Β΄, εκτός από τον βαθμό του καίσαρα, είχε παντρεύσει τον Ροζέ (ή Ρογήρο) με την Μαρία, που ήταν κόρη της αδελφής του Ειρήνης, και που ήταν ήδη έγγειος από τον Ροζέ.¹⁴ Οι Ισπανοί όμως, απαιτούσαν τους μισθούς τους. Ο Ανδρόνικος σκέφθηκε έναν “θαυμάσιο” τρόπο να τους ξεφορτωθεί. Κάλεσε τους αρχηγούς τους σε συμπόσιο στην Ραιδεστό της Καλλίπολης, και έβαλε τους Αλανούς μισθοφόρους του να τους δολοφονήσουν. Συνολικά δολοφονήθηκαν γύρω στους 1.500-2.000 Καταλανούς στην Κωνσταντινούπολη και την Αδριανούπολη. Οι Ισπανοί που είχαν μείνει στην Καλλίπολη, μετά την απογραφή που έκαναν, αριθμούσαν 3.307 ιππότες, στρατιώτες και ναύτες.

Ο Ανδρόνικος θεώρησε πως μένοντας ακέφαλη η εταιρεία θα διαλύονταν. Απατήθηκε οικτρά. Οι Ισπανοί απλά εξέλεξαν νέα ηγεσία με αρχηγό τον Μπερανζέ ντε Ροκαφόρ¹⁵. Η Ειρήνη κατηγορήσε ανοικτά τον Ανδρόνικο για την δολοφονία και εκείνος, αδύνατος χαρακτήρας όπως ήταν, δικαιολογήθηκε ότι δεν εμπλέκονταν στην δολοφονία και ότι ο υπαίτιος ήταν ο αρχηγός των Αλανών, που είχε δράσει μόνος του για να εκδικηθεί την δολοφονία του γιού του από τους Ισπανούς, θέλοντας να πείσει ότι το περιστατικό ήταν θέμα βεντέτας. Η δικαιολογία δεν έπεισε μάλλον την Ειρήνη και σίγουρα όχι τους Ισπανούς.

---

¹⁴ Η Ειρήνη Παλαιολογίνα, θυγατέρα του Μιχαήλ Η΄ και της Θεοδώρας, αδελφή του Ανδρονίκου Β΄, παντρεύτηκε το 1278 τον Τσάρο της Βουλγαρίας Ιβάν Γ΄ τον Ασάν και απέκτησε τον Μιχαήλ, τον Ανδρόνικο, τον Κωνσταντίνο, τον Ισαάκιο, την Μαρία, την Θεοδώρα και την Άννα. Η Μαρία παντρεύτηκε στα 1302 τον Ρογήρο, τον ηγεμόνα των Καταλανών. Για περισσότερα, δείτε Παπαδοπούλου ([1938], 2007).

¹⁵ Για την Καταλανική Εταιρεία και την δράση της στο Βυζάντιο, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στους Setton (1975a,b), Moncada (2000) και Μιχαλόπουλο (2016). Η ιστορία των Ισπανών της Καταλανικής Εταιρείας αποδίδεται και στην τριλογία του Κώστα Κυριαζή «Ροζέ ντε Φλορ, Μπερανζέ ντε Ροκαφόρ, Βάλτερ ντε Μπριέν, με μυθιστορηματικό βέβαια τρόπο, που αξίζει ωστόσο να μελετηθεί λόγω της ιστορικής της πιστότητας. Δείτε Κ. Κυριαζής (1986, 1989, 1991).

Εικόνα 2: Στρατιωτικό τμήμα της Καταλανικής Εταιρείας

Πηγή: <https://www.history.com/news/6-legendary-mercenary-armies-from-history>

Εξαγριωμένοι οι Καταλανοί, οχυρώθηκαν στην Καλλίπολη, νίκησαν τον βυζαντινό στρατό κάτω από την ηγεσία του γιού του Ανδρόνικου, Μιχαήλ, και άρχισαν επιδρομές, ερημώνοντας όλη την Θράκη, νικώντας και τους Γενοβέζους συμμάχους του Βυζαντίου. Με επικεφαλής τον Μπερανζέ, ξεκίνησαν την εκδίκησή τους με φοβερή σφαγή των κατοίκων της Καλλιπόλεως και στη συνέχεια, κατέστρεψαν και λεηλάτησαν πολλές περιοχές γύρω από την Κωνσταντινούπολη και έσφαξαν χιλιάδες αμάχους κατοίκους. Όταν η Θράκη είχε πια λεηλατηθεί πλήρως, άρχισαν κάθοδο προς την βυζαντινή Μακεδονία, το 1305, λεηλατώντας ξανά, αν και η Θεσσαλονίκη και οι μονές του Αγίου Όρους αντιστάθηκαν με επιτυχία, παρότι οι μοναχοί του Αγίου Όρους πλήρωσαν πολύ υψηλό φόρο αίματος. Συνεχίζοντας νότια, έφτασαν στο φράγκικο δουκάτο της Αθήνας και το 1311 συγκρούστηκαν με τους Φράγκους στην Κωπαΐδα, συντρίβοντάς τους. Κατέλαβαν το δουκάτο, που έγινε ισπανικό για περίπου έναν αιώνα (Moncada 2000).

Η πολιτική του Ανδρόνικου ήταν καταστροφική γιατί ερημώθηκε η Θράκη, που μέχρι τότε είχε γλυτώσει και αποτελούσε την οικονομική καρδιά της αυτοκρατορίας εκείνη την εποχή, και γιατί οι Οθωμανοί αναθάρρησαν και συνέχισαν την κατάληψη εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στην Μ. Ασία. Στο τέλος της μακρόχρονης βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως την Φιλαδέλφεια, όλη η Μ. Ασία είχε κατακτηθεί από τους Οθωμανούς. Παρ' όλα αυτά, οι βυζαντινοί αριστοκράτες συνέχισαν την μυωπική τους πολιτική, των ερίδων. Μόλις είκοσι χρόνια

μετά τον θάνατο του Ανδρόνικου Β΄ και του γιού του Ανδρόνικου Γ΄, ο Μιχαήλ Καντακουζηνός ξεκίνησε εμφύλιο πόλεμο για να καταλάβει τον θρόνο. Ως συμμάχους του, επέλεξε τους Οθωμανούς, τους οποίους πέρασε με δικά του πλοία στην ευρωπαϊκή όχθη του Βοσπόρου (Nicol 1993). Ο Καντακουζηνός έγινε αυτοκράτορας ως Ιωάννης ΣΤ΄, αποσύρθηκε αργότερα σε μοναστήρι, αλλά η νέα καταστροφή ήταν γεγονός: οι Οθωμανοί φυσικά παρέμειναν στην Ευρώπη, κατέλαβαν την Θράκη, και μετά την Μακεδονία, μεταφέροντας την πρωτεύουσά τους στην Αδριανούπολη, που την μεταγλώττισαν ως Εντιρνέ. Έτσι, σε διάστημα 150 ετών, τρεις φορές οι ίδιοι οι βυζαντινοί έφεραν ξένους (σταυροφόρους, Ισπανούς, Οθωμανούς) στα εσωτερικά τους, επιφέροντας κάθε φορά και μια νέα καταστροφή.

Μετά από τα γεγονότα αυτά, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σκιά του εαυτού της, δεν μπόρεσε να ανακάμψει ποτέ ξανά. Το 1396 ο πάπας Βονιφάτιος Χ΄ κήρυξε μια σταυροφορία για την σωτηρία του Βυζαντίου (ουσιαστικά για την Κωνσταντινούπολη και των περιχώρων της). Σε αυτή συμμετείχαν, ο μαργράβος του Βραδεμβούργου, βασιλιάς της Ουγγαρίας από το 1386 Σιγισμούνδος (Γερμανός αυτοκράτωρ από το 1410), ο Μίρκεα πρίγκιπας της Βαλαχίας (Βλαχίας), ο Ιωάννης κόμης του Νεβέρ (γιός του δούκα Φιλίππου της Βουργουνδίας), ο μέγας μάγιστρος των Ιπποτών της Ρόδου Φιλιππέρ ντε Νεγιάκ και πολλοί άλλοι. Εκείνη την χρονική συγκυρία, τόσο οι Ευρωπαίοι όσο και ο Πάπας είχαν κάθε λόγο να στηρίξουν το Βυζάντιο και για ίδιο όφελος: να ανακόψουν την οθωμανική πλημμυρίδα προς την Ευρώπη¹⁶. Ωστόσο, στις 25 Σεπτεμβρίου 1396, οι σταυροφόροι ηττήθηκαν στην Νικόπολη, στον Δούναβη σε μια αμφίροπη μάχη από τους Οθωμανούς του σουλτάνου Βαγιαζήτ Α΄.

Η τελευταία συστηματική προσπάθεια, προ της δεύτερης Αλώσεως, έλαβε χώρα τον Νοέμβριο του 1444 με την μάχη της Βάρνας, με αισιόδοξα μηνύματα αρχικά, αλλά με οικτρό τέλος. Ο μεικτός χριστιανικός στρατός που συνίστατο κύρια από ουγγρικές και πολωνικές δυνάμεις, συναντήθηκε στο πεδίο της μάχης με τον αριθμητικά υπέρτερο οθωμανικό στρατό. Με αυτή την ήττα σταμάτησε οποιαδήποτε σοβαρή προσπάθεια παρεμπόδισης της διεξόδου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Ανατολική Ευρώπη για αρκετές δεκαετίες. Τελικά η Βυζαντινή Αυτοκρατορία

---

¹⁶ Κάτι που τελικά κατάφεραν το 1529 κατά την πρώτη πολιορκία της Βιέννης από τους Οθωμανούς και κυρίως και πιο ουσιαστικά, κατά την δεύτερη πολιορκία της Βιέννης, του 1683.

καταλύθηκε με την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, ένα βαρυσήμαντο γεγονός για όλη την μεσαιωνική ευρωπαϊκή ιστορία (Runciman 2010).

4. Το Βυζάντιο κατά την τελευταία περίοδο της ύπαρξής του και η Ελλάδα της εποχής των μνημονίων. Μια κριτική αποτίμηση

Είναι ίσως ειρωνεία της ιστορίας, πως οι τελευταίοι αιώνες πολιτικής και οικονομικής παρακμής του Βυζαντίου, είναι αιώνες πολιτισμικής ακμής, στην φιλοσοφία, φιλολογία, ζωγραφική και αρχιτεκτονική, όπως μπορεί να διαπιστώσει ο σύγχρονος παρατηρητής, βλέποντας τις εκκλησίες και τις αγιογραφίες στον Μυστρά, στα Μετέωρα κλπ. Τότε έλαβε χώρα και μια συστηματική προσπάθεια ανακάμψεως του κράτους με αρχή την Πελοπόννησο ενώ, σημαντικοί διανοητές, όπως οι Δημήτριος Κυδώνης, Πλήθων Γεμιστός, και καρδινάλιος Βησσαρίων καταπιάστηκαν και με οικονομικά θέματα, και γενικότερα με τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να διασωθεί το κράτος, καθώς και ποια σχετικά μέτρα θα μπορούσαν να ληφθούν ως προς τον σκοπό αυτό. Την περίοδο αυτή ο Runciman (1970) χαρακτηρίζει ως Παλαιολόγειο Αναγέννηση. Οι Βυζαντινοί λόγιοι μεταλαμπάδευσαν τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς στη Δύση, όπως ο Πλήθων ο Γεμιστός και ο καρδινάλιος Βησσαρίων, δίνοντας ώθηση στην δυτική Αναγέννηση.

Η πτώση του Βυζαντίου το 1453 και η οθωμανική κατάκτηση, απέκοψε την Ελλάδα και τον ελληνικό πληθυσμό από τις εξελίξεις της Δύσης, την ευρωπαϊκή Αναγέννηση (που μεγάλη συμβολή σε αυτή είχαν οι λόγιοι του Μυστρά, με κυριότερο τον Πλήθωνα Γεμιστό) και τον Διαφωτισμό, την επανεμφάνιση της δημοκρατίας και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτοί οι “χαμένοι αιώνες” πιστεύουμε πως επηρεάζουν και σήμερα την κακή πλευρά του χαρακτήρα του Έλληνα, με την κληρονομημένη καχυποψία σχέσεων κράτους-πολίτη. Οι Έλληνες συχνά αντιμετωπίζουν το κράτος ως δυνάστη και εχθρό, το κράτος τους πολίτες ως υπηκόους και δυνητικούς φοροφυγάδες και όχι ως πολίτες. Αρνητικής σημασίας λέξεις όπως *μπαχσίσι* και *ρουσφέτι* απηχούν ακόμη αυτή την οθωμανική κληρονομιά¹⁷.

Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, η σύγκριση της τελευταίας περιόδου της ύπαρξής του Βυζαντίου (1204-1453) με την σύγχρονη πραγματικότητα της Ελλάδας

---

¹⁷ Ο Πλήθων για παράδειγμα, έφερε πχ. την πλατωνική διδασκαλία στην Φλωρεντία, εισάγοντας εκεί τον νεοπλατωνισμό και επηρεάζοντας φιλοσόφους όπως τον Ficino και τον Giovanni Pico della Mirandola, γνωστό και για την διάσημη ρήση του, να συζητήσουν “επί παντός επιστητού”.

ίσως με μια πρώτη εκτίμηση να φαντάζει ανεδαφική. Αν όμως πιστεύουμε ότι η ιστορία διδάσκει, τότε συγκρίνοντας τα λάθη του Βυζαντίου κατά την τελευταία περίοδο της ύπαρξής του (1204-1453) με τα λάθη του σημερινού ελληνικού κράτους που οδήγησαν στα μνημόνια και την επιτήρηση, ίσως μπορούμε να καταλήξουμε σε σειρά χρήσιμων προτάσεων πολιτικής για το μέλλον. Και αυτό γιατί φαίνεται ότι κατά την περίοδο 1204-1453 συνολικά παρουσιάστηκαν μια σειρά κοινωνικών φαινομένων με διαχρονικό χαρακτήρα που εμφανίστηκαν και στην Ελλάδα πριν και μετά την κρίση χρέους του 2010. Τα προβληματικά αυτά φαινόμενα στην γενική τους μορφή παρουσιάζουμε παρακάτω¹⁸:

4.1. Εσωτερικές έριδες

Οι ενδοβυζαντινές έριδες, μεταξύ των Μιχαήλ Ψελλού, Ανδρόνικου Δούκα και Ρωμανού Δ΄ Διογένη, που αναφέρθηκαν στην ενότητα 2 αποτελούσαν διαχρονικό σύμπτωμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αλλά μας θυμίζουν τις συνεχείς έριδες και οξείες αντιπαραθέσεις που χαρακτηρίζουν και την σύγχρονη ελληνική ιστορία, όπως τον εμφύλιο πόλεμο 1824-25 μεσούσης της ελληνικής Επανάστασης του 1821, τον εθνικό διχασμό του 1915-1922 και τον διαχωρισμό των Ελλήνων σε φιλο-βενιζελικούς ή φιλο-βασιλικούς, τα πραξικοπήματα των Πλαστήρα, Πάγκαλου, Κονδύλη, το αποτυχημένο των φιλο-Βενιζελικών, του Μεταξά στον μεσοπόλεμο, το εμφύλιο πόλεμο της περιόδου 1944-49, τον νέο διαχωρισμό των Ελλήνων σε Αριστερούς, Κεντρώους και Δεξιούς στην συνέχεια, την δικτατορία 1967-74, την κομματοκρατία και την έλλειψη συνεννόησης πάνω σε κοινά αποδεκτές βάσεις και γενικές πολιτικές σταθερές μεταξύ των μεταπολιτευτικών κομμάτων, καθώς και την μη συνεννόηση των πολιτικών μετά το 2010 με αποτέλεσμα την πολιτική αστάθεια και την υπαγωγή της χώρας στην διαδικασία των επαχθών *μνημονίων*¹⁹.

---

¹⁸ Τα φαινόμενα αυτά δεν ήταν τα μόνα που συνετέλεσαν στην παρακμή και την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Για παράδειγμα, η πανευρωπαϊκή πανώλη των μέσων του 14ου αιώνα είχε καταλυτική επίδραση στην περαιτέρω εξασθένηση της Αυτοκρατορίας, με κύριες επιπτώσεις ιδίως στον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης (Tsiamis et al. 2011). Ένα άλλο θέμα, θεολογικού χαρακτήρα με κοινωνικές και διεθνοπολιτικές προεκτάσεις ήταν ότι το κράτος ταλανίζονταν από το ζήτημα της Ένωσης των εκκλησιών, σημαντικό και καθοριστικό στην βαθμιαία παρακμή του (Holtzmann, 1928; Νικολάου 2004).

¹⁹ Χαρακτηριστικά, ο κ. Σαμαράς βιάστηκε να ανατρέψει τον κ. Παπανδρέου το 2011 και ο κ. Τσίπρας τον κ. Σαμαρά με αφορμή την λήξη της θητείας του Προέδρου της Δημοκρατίας, οδηγώντας σε πρόωρες εκλογές το 2015. Το αποτέλεσμα ήταν η Ελλάδα, που εισήλθε πρώτη στο καθεστώς

4.2. Η χρεωκοπία των δημοσίων ταμείων

Η παρατεταμένη δημοσιονομική αστοχία τόσο στο Βυζάντιο της περιόδου 1204-1453 όσο και στην Ελλάδα των τελευταίων δεκαετιών οδήγησε σταδιακά σε μια (εκ του αποτελέσματος) σχεδόν προδιαγεγραμμένη πορεία προς την χρεωκοπία. Όπως είδαμε, στο Βυζάντιο, ο Αλέξιος Ε΄ προσπάθησε να αντισταθεί στους σταυροφόρους, ακυρώνοντας μονομερώς την συμφωνία στην οποία κατέληξε μαζί τους, μη υπακούοντας στην γνωστή αρχή του *pacta servanda sunt* (οι συμφωνίες πρέπει να τηρούνται), άλλος ένας παραλληλισμός με την σύγχρονη Ελλάδα, τον κ. Σαμαρά (Ζάππειο, “θα σχίσω τα μνημόνια”) και τον κ. Τσίπρα (“Θα καταργήσω τα μνημόνια με μονομερή νόμο”)²⁰.

Οι Βυζαντινοί αριστοκράτες με την διαμάχη τους για την εξουσία έφεραν ως διαμεσολαβητές τους σταυροφόρους, οι ίδιοι οι αυτοκράτορες με τις σπατάλες τους χρεοκόπησαν την αυτοκρατορία, έτσι ώστε να μην μπορούν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους, όπως οι προ του 2010 ελληνικές κυβερνήσεις που με το πελατειακό τους κράτος δημιούργησαν το δημόσιο χρέος και την έστω και συντεταγμένη χρεωκοπία του 2010.

Και αν η Κωνσταντινούπολη έμεινε κάτω από τους Φράγκους ως το 1261 (54 χρόνια κατοχής) άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως η Αττική, η Βοιωτία και η Κρήτη κλπ., δεν ανακτήθηκαν ποτέ (Heath, 1995). Όσο για την σύγχρονη Ελλάδα, η αυστηρή επιτήρηση (ορισμένοι την ονομάζουν “επικυριαρχία” και ο πρώην ΥΠ.ΕΞ κ. Κοτζιάς και άλλοι ως “αποικία χρέους”) θα κρατήσει το λιγότερο πενήντα χρόνια, ίσως και περισσότερο, ενώ ως απόρροια των ελληνικών δεσμεύσεων του τρίτου

μνημονίων (τον Μάιο του 2010) να βγει και όχι “καθαρά”, αλλά κάτω από αυστηρή επιτήρηση από αυτά, τον Αύγουστο του 2018.

²⁰ Όλες αυτές οι βαρύγδουπες εξαγγελίες τελικά επιβάρυναν τους Έλληνες πολίτες με τα βάρη του δεύτερου και τρίτου μνημονίου, ωστόσο, η άτακτη χρεωκοπία θα ήταν μια χειρότερη καταστροφή. Βέβαια, υπήρχε και η περίπτωση της μερικής αναδιάρθρωσης του ελληνικού χρέους, όπως πρότεινε συνεχώς το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), ώστε αυτό να καταστεί διαχειρίσιμο (κάτι που αν γινόταν, δεν θα υπήρχε λόγος η Ελλάδα να υπαχθεί στα επαχθή μνημόνια) κάτι όμως που προσέκρουσε πάνω στην σθεναρή άρνηση της Γερμανίας, που συμπαρέσυρε σε αυτή τη στρατηγική όλη την πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) αναφορικά με το ζήτημα της διαχείρισης του ελληνικού χρέους. Δείτε μια αναλυτική αποτίμηση για τα γεγονότα αυτά στο Economou and Kyriazis (2018).

μνημονίου η Ελλάδα έχει παραδώσει τον έλεγχο της δημόσιας περιουσίας μέχρι το 2114 στους δανειστές²¹.

4.3. Η υπερβολική φορολόγηση

Ένα άλλο μάθημα, οικονομικό πάλι, από το Βυζάντιο μετά τον 11^ο αιώνα, αφορά την φορολογία. Στο σημαντικό και διαχρονικό έργο της *Of Rule and Revenue* η M. Levi (1988) διατύπωσε τις τρεις βασικές φορολογικές αρχές που πρέπει διέπουν ένα δίκαιο φορολογικό σύστημα: i) ένας φορολογούμενος πληρώνει φόρους μόνο όταν είναι σίγουρος ότι και οι άλλοι φορολογούμενοι πληρώνουν ii) όταν είναι βέβαιος ότι τα έσοδα χρησιμοποιούνται με αντικειμενικά επωφελή τρόπο για την κοινωνία και την πολιτεία γ) αν τα ανωτέρω δυο δεν συμβαίνουν, παρατηρείται φοροδιαφυγή.

Επιπλέον, η υπερβολική αύξηση της φορολογίας καταστρέφει την ανάπτυξη, την οικονομία και δημιουργεί πολιτική αμφισβήτηση. Στο Βυζάντιο εκφράστηκε με τις επαναστάσεις της Βουλγαρίας, της Βλαχίας κλπ., αλλά και με το ότι βυζαντινοί πληθυσμοί της Μ. Ασίας (και πολλοί Έλληνες, από αριστοκράτες μέχρι τον απλό λαό) προτίμησαν προοδευτικά τους Σελτζούκους και τους Οθωμανούς (η πλειοψηφία τους αλλάζοντας αναγκαστικά και πίστη) για να γλυτώσουν την υπερβολική φορολογία του Βυζαντίου κυρίως κατά τους τελευταίους αιώνες του. Βέβαια, η αλλαγή πίστης επηρεάστηκε σημαντικά, πέρα από την φορολογία, και από τον βίαιο χαρακτήρα των Οθωμανών. Κάτι ανάλογο είχε γίνει και με τις Αίγυπτο, Συρία, Παλαιστίνη, Ιορδανία τον 7^ο αιώνα, που ενώ αποτελούσαν κτήσεις του Βυζαντίου, προτίμησαν τους Άραβες μουσουλμάνους από τους Βυζαντινούς. Και στις δυο περιπτώσεις, οι κατακτητές προσέφεραν χαμηλότερη φορολογία.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με την σύγχρονη Ελλάδα μετά το 2010. Οι Έλληνες φορολογούμενοι είναι οι βαρύτερα φορολογούμενοι σε όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ, ενώ απολαμβάνουν την μικρότερη ανταποδοτικότητα από την παροχή υπηρεσιών

---

²¹ Δείτε Kotzias (2015). Η αποπληρωμή των χρεών μετά την χρεωκοπία του Τρικούπη, διάρκεσε ως την δεκαετία του 1970, δηλαδή περίπου 80 έτη. Δεδομένου πως στην ΕΕ ισχύει ο κανονισμός 472 του 2013, που προβλέπει αυστηρή εποπτεία μιας χώρας ώσπου να αποπληρώσει το 75% του επίσημου χρέους της (προς άλλες χώρες των ΕΕ και θεσμούς, όπως ΔΝΤ και ΕSM) και δεδομένου πως το επίσημο χρέος ήταν περίπου 370 δις για το 2019 (δείτε <https://www.statista.com/statistics/270409/national-debt-of-greece/> και <https://countryeconomy.com/national-debt/greece>) καταλήγουμε στην πολύ μακρά περίοδο επιτήρησης. Για μια αποτίμηση της ιστορικής πορείας του ελληνικού Δημόσιου Χρέους δείτε Ζουμπουλάκης (2015) και για τα πρόσφατα γεγονότα προ και μετά την υπογραφή των μνημονίων τους Economou and Kyriazis (2018).

από το κράτος. Ο φορολογικός συντελεστής των επιχειρήσεων για κέρδη από επιχειρηματική δραστηριότητα ήταν 28% για το 2019²² σε σύγκριση με 12,5% σε Κύπρο και Ιρλανδία και 9-10% σε Βουλγαρία και Ρουμανία, ενώ για το 2020 μειώθηκε στο 24%. Επίσης ο φορολογικός συντελεστής για τα πρώτα 10.000 ευρώ του ετησίου εισοδήματος ανήλθε στο 9%.²³

Σε συνδυασμό με την εχθρική προς τις επενδύσεις γραφειοκρατία, δεν μπορούμε να περιμένουμε μεγάλες επενδύσεις, παρόλο που χρειαζόμαστε επενδύσεις 100 δις για να ξαναβρούμε το επίπεδο του ΑΕΠ του 2009. Πραγματικά, μετά από επτά χρόνια ύφεσης, η ανάπτυξη το 2017 ήταν μόλις 1,4%, το 2018 ήταν 1,9%, το 2019 ήταν 2,1% και η πρόβλεψη για το 2020 έκανε λόγο για 2,2%²⁴. Όλα αυτά βέβαια προ κορονοϊού, διότι λόγω της πανδημίας το 2020 έκλεισε με βαθιά ύφεση. Εδώ λοιπόν θα έπρεπε να διδαχθούμε από την βυζαντινή εμπειρία, της υψηλής φορολογίας, αν θέλουμε να αποφύγουμε πολύ δυσάρεστες εξελίξεις.

4.4. Η πολιτική και δημογραφική παρακμή

Ίσως η σημερινή Ελλάδα να χαρακτηρίζεται από πολιτική, οικονομική, ηθική και δημογραφική παρακμή ανάλογη με το ύστερο Βυζάντιο. Η Ελλάδα μετά το 2010 έχει χάσει το 25% του ΑΕΠ της (από 240 δις το 2009, στα 180 το 2017). Η πολιτική παρακμή είναι έκδηλη από την έλλειψη εμπιστοσύνης των πολιτών στους πολιτικούς και τους θεσμούς, όπως καταγράφεται σε όλες τις δημοσκοπήσεις. Η Ελλάδα είχε κατά την τελευταία απογραφή πληθυσμό 11 εκ. κατοίκων. Στην περίοδο μετά το 2010, οι δημογραφικές εξελίξεις είναι ιδιαίτερα ανησυχητικές: για τη διατήρηση σταθερού πληθυσμού χρειάζονται 2,1 γεννήσεις ανά γυναίκα, ενώ έχουν κατέλθει στο 1,7. Ταυτόχρονα, από το 2010 450.000 νέοι, κυρίως με μόρφωση, πτυχία και δεξιότητες, έχουν εγκαταλείψει την Ελλάδα για να βρουν απασχόληση στο εξωτερικό, που αναλογεί στο 4% του συνολικού πληθυσμού και στο 10% του ενεργού πληθυσμού. Αν οι δύο τάσεις δεν αντιστραφούν γρήγορα, σύμφωνα με εκτιμήσεις, ο

---

²² <https://www.taxheaven.gr/news/42954/meiwsh-syntelestwn-foroy-nomikwn-proswpwn-me-nea-tropologia>

²³ <https://www.cnn.gr/oikonomia/story/202577/oles-oi-allages-sti-forologia-to-2020-poi-i-tha-pli-ro-soyn-ligo-tera>

²⁴ <https://energypress.gr/news/ee-sto-21-o-rythmos-anaptyxis-tis-ellinikis-oikonomias-2019>

πληθυσμός της Ελλάδας θα έχει συρρικνωθεί στα 7 εκ. το 2050, με ό, τι αυτό σημαίνει για την οικονομία και την εθνική ασφάλεια²⁵.

Η πολιτική παρακμή είναι προϊόν της εκτεταμένης διαφθοράς που παρατηρήθηκε επί της πολιτικής σκηνής ιδίως τις τελευταίες δεκαετίες, αλλά και άλλων συμπτωμάτων που χαρακτηρίζουν το σύγχρονο ελληνικό κράτος από συστάσεώς του, όπως οι πελατειακές σχέσεις (Stergiou 2015) το λάθος μείγμα φορολογικής πολιτικής, που σχετίζεται άμεσα με το ζήτημα της φοροαποφυγής και της διαφθοράς (Karkatsoulis, 2015). Τέλος, η δημογραφική παρακμή αποτελεί σαφέστατα δυσμενή εξέλιξη γιατί το μέγεθος του πληθυσμού αποτελεί έναν από τους παράγοντες ισχύος ενός κράτους (Κόλλιας 2017).

5. Επίλογος

Στην εν λόγω ανάλυση προσεγγίσαμε το ζήτημα της αδυναμίας μιας χώρας να αποπληρώσει τις δανειακές της υποχρεώσεις μέσα από το πρίσμα των ευρύτερων διεθνοπολιτικών επιπτώσεων που ενδέχεται να επιφέρει μια τέτοια κατάσταση για την χώρα. Χρησιμοποιήσαμε ως μελέτη περίπτωσης την Βυζαντινή Αυτοκρατορία της περιόδου της παρακμής της 1204-1453 και ειδικότερα σε δυο σχετικά κοντινές περιόδους, 1203-1204 και 1303-1305 και συγκρίναμε τα συμπεράσματα που ανακύπτουν από τα ατυχή γεγονότα αυτών των δυο περιόδων με την εμπειρία που προκύπτει από την σημερινή Ελλάδα κατά την διάρκεια της εποχής των μνημονίων (2010-2018). Εντοπίσαμε μια σειρά από παράλληλες και διαχρονικές αιτίες που συνετέλεσαν στα συγκεκριμένα γεγονότα. Αυτά συνοψίζονται στα εξής: i) Εσωτερικές έριδες ii) Χρεωκοπία των δημοσίων ταμείων iii) υπερβολική φορολόγηση iv) Πολιτική και δημογραφική παρακμή.

Συνεπώς ευθέως ανακύπτει το ζήτημα αν έχουμε να διδαχθούμε κάτι για το μέλλον από τις αποτυχίες του πρόσφατου και του μακρινού μας παρελθόντος. Ως προς τις εσωτερικές έριδες, που αποτελούν ελληνικό σύμπτωμα από την απώτατη αρχαιότητα ως σήμερα, είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό πόσο απαραίτητη είναι η δημιουργία ενός οδικού χάρτη κοινώς αποδεκτών κανόνων, αξιών και προτύπων

---

²⁵ Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη της Ερευνητικής Ομάδας του Εργαστηρίου Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (ΕΔΚΑ) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας του 2016, με τίτλο: *Ο Πληθυσμός της Ελλάδας στον Ορίζοντα του 2050*, το 2050 ο πληθυσμός της χώρας θα έχει μειωθεί στα 8,3 εκατομμύρια κατοίκους ενώ με βάση ένα ηπιότερο σενάριο, θα έχει μειωθεί στα 8,8 εκατομμύρια. Δείτε: αναλυτικά: http://www.demography-lab.prd.uth.gr/TheReports/SECOND_REPORT.pdf

συμπεριφοράς τα οποία μέσω μιας ευρύτερης *παιδείας* (που θα ξεκινά βέβαια από τα παιδιά στις πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσής τους) οφείλουν να υιοθετούν οι πολίτες ώστε να δημιουργηθεί μια σταδιακή κατάσταση ομόνοιας, συνοχής και ομοψυχίας μεταξύ των πολιτών.

Οι κανόνες αυτοί θα πρέπει να περιλαμβάνουν μια ευρεία γκάμα αξιών, από απλούς κανόνες, όπως καλής συμπεριφοράς, τον κώδικα οδικής κυκλοφορίας ή της συγκατοίκησης σε μια πολυκατοικία, μέχρι σοβαρά θέματα παραγωγής πολιτικής, όπως την ηθική στον τρόπο λήψης αποφάσεων στο επίπεδο της δημόσιας διοίκησης (με σκοπό την χρηστή διοίκηση) και τις αποφάσεις με οικονομικό υπόβαθρο σε επίπεδο κοινοβουλίου. Τέτοιοι κανόνες θα ήταν σημαντικοί με σκοπό την σταδιακή καλλιέργεια μιας “γενικευμένης ηθικής” μεταξύ των πολιτών, των δημόσιων λειτουργών και των πολιτικών. Η κατάλληλη εργαλειοποίηση της γενικευμένης ηθικής θα ήταν δυνατόν να συντελέσει και στην σταδιακή πάταξη της διαφθοράς ή των πελατειακών σχέσεων, που αποτελούν μια διαχρονική γάγγραινα που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία, και κατατάσσει την χώρα μας στις τελευταίες θέσεις μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σύμφωνα με τον διεθνή δείκτη μέτρησης διαφθοράς (*Corruption Perceptions Index 2019*²⁶) για το 2019.

Το ζήτημα της δικαιότερης φορολόγησης είναι εξίσου σημαντικό για την εύρυθμη λειτουργία της πολιτείας, την οικονομική ανάπτυξη και την καλλιέργεια εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών προς την πολιτεία, στα πλαίσια της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Η Ελλάδα λαμβάνει χαμηλή επίδοση για ζητήματα δίκαιης και αποτελεσματικής φορολόγησης σύμφωνα με τον διεθνή δείκτη *2019 International Tax Competitiveness Index*²⁷. Πιο συγκεκριμένα, καταλαμβάνει την 30^η θέση μεταξύ 36 χωρών του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανασυγκρότησης (ΟΟΣΑ).

Τέλος, το ζήτημα της αποτελεσματικότερης διαχείρισης των δημόσιων οικονομικών είναι το κομβικό ζήτημα για την Ελλάδα των επόμενων δεκαετιών. Και αυτό γιατί αν η Ελλάδα καταφέρει στο μέλλον να εμφανίσει μικρότερο κόστος για την δημόσια διοίκηση και γενικότερα, ετήσια δημοσιονομικά πλεονάσματα, σε συνδυασμό με θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης και σταδιακή αύξηση του ΑΕΠ, τότε προοδευτικά θα καταφέρει να συμπίεσει το υπέρογκο δημόσιο χρέος της (182% στο ΑΕΠ για το 2019).

---

²⁶ Δείτε: <https://www.transparency.org/cpi2019>

²⁷ Δείτε: <https://files.taxfoundation.org/20190930115625/2019-International-Tax-Competitiveness-Index.pdf>

Καταλήγουμε λοιπόν στην αρχική μας τοποθέτηση: όσο πιο γρήγορα η Ελλάδα καταφέρει να συμμαζέψει το χρέος της στο μέλλον, τόσο πιο γρήγορα θα ανακτήσει την χαμένη της εθνική κυριαρχία και το στενό εναγκαλισμό της με τους διεθνείς δανειστές και πιστωτές της.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Βρυώνης, Σ., 2008. *Η Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η Διαδικασία Εξισλαμισμού 11^{ος} - 15^{ος} Αιώνας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε., 2009. *Γιατί το Βυζάντιο*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Καραγιαννόπουλος, Ι.Ε., 1999. *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, Τόμος Γ΄. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Ζουμπουλακης, Μ., 2015. Η Ιστορία του Ελληνικού Χρέους. Κληρονομικά Βάρη και Νοοτροπίες, *Foreign Affairs*, the Hellenic Edition. Ανακτήθηκε από: <http://www.foreignaffairs.gr/articles/70394/mixail-zoymprouylakis/i-istoria-toy-ellinikoy-xreoys>
- Ζουμπουλάκης, Μ., Χ. Κόλλιας. 2021. *Εθνική Άμυνα και Εθνικά Χρέη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κόλλιας, Χ., 2017. *Οικονομική της Άμυνας*. Αθήνα: Τουρικής.
- Κυριαζής, Κ., 1986. *Ροζέ ντε Φλορ*. Αθήνα: Εστία.
- Κυριαζής, Κ., 1989. *Μπερανζέ ντε Ροκαφόρ*. Αθήνα: Εστία.
- Κυριαζής, Κ., 1991. *Βαλτέρ ντε Μπριέν*. Αθήνα: Εστία.
- Μιχαλόπουλος, Μ.Χ., 2016. *Η Καταλανική Εταιρία στην Υπηρεσία της Κωνσταντινούπολης*. Ξάνθη: Σπανίδης.
- Οικονόμου, Ε.Μ., 2018. *Οικονομία, Πόλεμος και Θεσμοί: Η Αρχαία Αθήνα από την Αρχαϊκή ως την Κλασική Περίοδο (750-323 π.Χ.)*. Αθήνα: Εκδόσεις Ενάλιος.
- Σαββίδης, Α. Γ. Κ., 2019. *Ο Κόσμος του Βυζαντινού Φορολογούμενου (4^{ος}-15^{ος} αι.)*. Αθήνα: Κανάκης.

Βιβλία σε μετάφραση

- Moncada, F. De, 2000. *Εκστρατεία των Καταλανών και Αραγωνέζων κατά Τούρκων και Ελλήνων*. (Μετάφραση, Αθήνα: Εστία.
- Haldon, J., 2001. *Οι Πόλεμοι του Βυζαντίου*. (Μετάφραση Ιατρούδη Ι.). Αθήνα: Τουρικής.

- Runciman, S., 2000. *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*. (Μετάφραση, Αντωνοπούλου Π., επιμέλεια, Νικολάου Ε.). Αθήνα: Μπεργαδής.
- Runciman, S., 2010. *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης*. (Μεταφραση, Νικολούδης Γ. Ν.). Αθήνα: Παπαδήμας.
- Runciman, S., 2003. *Οι Σικελικοί Εσπερινοί: Η Ιστορία του Μεσογειακού Κόσμου στα Τέλη του 13^{ου} Αιώνα*. (Αργυροπούλου – Χίλτεμαν Α.). Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη.

Ξενόγλωσση

- Brand, C.M., 1968. *Byzantium Confronts the West 1180-1204*. Cambridge Massachussets: Harvard University Press.
- Dawson, T., 2007. *Byzantine Infantryman*. Osprey: Warrior, no. 118. Oxford: Osprey Publishing.
- Economou, E.M.L and Kyriazis, N., 2018. Is Greek Debt Sustainable? Analyzing Three Different Scenarios for the Forthcoming 2018-2022 Period. *The Journal for Markets and Ethics (Zeitschrift für Marktwirtschaft und Ethik)*, 6 (2): pp. 171–182.
- Economou, E.M.L. and Kyriazis, N., 2019. Byzantium and the Holy Roman Empire: German – Greek Relations during the Medieval Age. In: M. Holler and G. Tridimas eds., *German-Greek yearbook of political economy*, Vol. 2. München: Holler-Verlag, pp. 27-48.
- Heath, I., 1979. *Byzantine Armies 886-1118*. Osprey: Men at Arms, no. 89. Oxford: Osprey Publishing.
- Holtzmann, W., 1928. Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I und Papst Urban II im Jahr 1089, *Byzantinische Zeitschrift*, 28, 368-67.
- Karkatsoülis, P., 2015. Die Reform der Griechischen Steuerverwaltung. In: U.D. Klemm, and W. Schultheiß, eds., *Die Krise in Griechenland: Ursprünge, Verlauf*. Frankfurt am Main, Campus Verlag GmbH, pp. 431-447.
- Kotzias, N., 2016. *Ein Neuer Rahmen für die Interpretation der Krise in Südeuropa*. In: Agridopoulos A. and I. Papagiannopoulos, eds., *Griechenland im Europäischen Kontext: Krise und Krisendiskurse. Staat - Souveränität – Nation*. Wiesbaden: Springer VS, pp. 39-66.
- Levi, M., 1988. *Of Rule and Revenue*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Nicol, D.M., 1988. *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Nicol, D.M., 1993. *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nikolaou, T. 2004. Die Vervollständigung des Schismas zwischen Ost-und Westkirche im Jahr 1204 und die Anfänge des Uniatismus. In: T. Nikolaou et al., eds., *Das Schisma zwischen Ost-und Westkirche -950 bzw. 800 Jahr danach (1054 und 1204)*. Münster: LIT Verlag.
- Nicolle, D., 1999. *Nicopolis 1396*. Osprey Campaign, no. 64. Oxford: Osprey Publishing.
- Nicolle, D., 2011. *The Fourth Crusade, 1202-1204. The Betrayal of Byzantium*, no. 237. Oxford: Osprey Publishing.
- Nicolle, D., 2013. *Mantzikert 1071*. Osprey Campaign, no. 62. Oxford: Osprey Publishing.
- Ostrogorsky, G., 1986. *History of the Byzantine State*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Papadopoulos, A. [1938], 2007. Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453. Dissertation Munchen 1938. (Εισαγωγή, μετάφραση-σχόλια Χρήστου Π. Μπαλόγλου). Αθήνα Ελεύθερη Σκέψις.
- Runciman, S., 1970. *The Last Byzantine Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runciman, S., 1987. *A History of the Crusades, Vol. 3. The Kingdom of Acre and the Later Crusades*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Setton, K. M., 1975a. *Catalan Domination of Athens 1311–1380* (Revised ed.). London: Variorum.
- Setton, K. M. 1975b. *The Catalans in Greece, 1311–1388*. In: K.M. Setton, H.W. Hazard, (eds.). *A History of the Crusades, Volume III: The Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Madison and London: University of Wisconsin Press, pp. 167–224.
- Stergiou, A., 2015. Staatsverständnis und Klientelismus in Griechenland. In: U.D. Klemm, and W. Schultheiß, eds., *Die Krise in Griechenland: Ursprünge, Verlauf, Folgen*. Frankfurt am Main, Campus Verlag GmbH, pp. 111-125, 2015.
- Tsiamis, C., Poulakou-Rebelakou, E., Tsakris, A. and Petridou, E., 2011. Epidemic waves of the Black Death in the Byzantine Empire (1347–1453 AD). *Infez Med*, 19(3), 194-201.
- Vasiliev, A., 1964. *History of the Byzantine Empire, vol.2*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Θεραπευτικές Πρακτικές και Χρόνιος Πόνος: Οι Σχέσεις Μεταξύ Ιατρών και Ασθενών με Μυοσκελετικά Προβλήματα

Μάνος Σαββάκης #, Νίκος Κολοκούρας *

Περίληψη

Η διάγνωση και θεραπεία των μυοσκελετικών παθήσεων ενέχει πολλαπλές δυσκολίες διότι αρκετά συχνά η αιτιολογία ορισμένων συχνών και σοβαρών προβλημάτων τέτοιου τύπου που τις περισσότερες φορές προκαλούν χρόνιο πόνο εξαρτάται όχι μόνο από αμιγώς ιατρικούς παράγοντες ή βιολογικές προδιαθέσεις αλλά και από κοινωνικές παραμέτρους.

Σκοπός της παρούσας εμπειρικής έρευνας είναι να αναζητηθούν οι παράγοντες που διαμεσολαβούν τις σχέσεις ανάμεσα σε ιατρό και ασθενή, αναφορικά με τη διάγνωση και αντιμετώπιση των χρόνιων μυοσκελετικών παθήσεων. Για τη διεξαγωγή της έρευνας χρησιμοποιήθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη και συμμετείχαν δώδεκα άτομα. Ο τρόπος που τα υποκείμενα/συμμετέχοντες στην έρευνα αξιολογούν τη σχέση με το ιατρό τους και τις μεταξύ τους συναντήσεις θέτει δυνητικά ένα πλαίσιο κατανόησης για την πληρέστερη θεραπευτική αντιμετώπιση του χρόνιου πόνου.

Λέξεις κλειδιά: χρόνιος πόνος, ποιοτική έρευνα, σχέσεις ιατρού και ασθενή, μυοσκελετικές παθήσεις

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου.

* Διπλωματούχος ΕΤΚΑΣ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Εισαγωγή

Οι σοβαρές ασθένειες και ειδικότερα οι χρόνιες μυοσκελετικές παθήσεις αποτελούν την πιο συχνά εμφανιζόμενη αιτία χρόνιου πόνου τις τελευταίες δεκαετίες ανά τον κόσμο, ειδικότερα στις θεωρούμενες ανεπτυγμένες κοινωνίες. Προκαλούν σωματικές, συναισθηματικές, ψυχολογικές και κοινωνικές δυσκολίες στους ασθενείς που υποφέρουν, επιφέροντας σημαντική επιβάρυνση τόσο στα συστήματα υγείας όσο και τις κοινωνικές δομές. Ο χρόνιος πόνος περιγράφεται ως δυσάρεστη αίσθηση, επώδυνη πραγματικότητα, και οδυνηρή συνθήκη. Φαίνεται, ταυτόχρονα ότι επηρεάζεται όχι μόνο από βιολογικά χαρακτηριστικά αλλά επίσης διαμορφώνεται από κοινωνικούς παράγοντες που συσχετίζονται με συναισθήματα, εμπειρίες, ερμηνευτική πλαισίωση και πολιτιστικά χαρακτηριστικά των ατόμων που υποφέρουν.

Η σημασία του ιατρού στην αντιμετώπιση του χρόνιου πόνου που προκαλείται από σοβαρές μυοσκελετικές παθήσεις είναι μεγάλη και σχετίζεται τόσο με τη βελτίωση των σωματικών προβλημάτων του ασθενή όσο και τη μείωση των αρνητικών κοινωνικών συνεπειών της ασθένειας. Πολλές φορές όμως, λόγω της διαμεσολάβησης των συναισθηματικών και πολιτισμικών συνιστωσών του χρόνιου πόνου, προκύπτουν διαφορές ανά ασθενή και διαφορετικές υποκειμενικές αναφορές και προσωπικές προσδοκίες που επηρεάζουν τις σχέσεις με τον ιατρό (Pearson & Raeke, 2000; Thom et al, 2002).

Σε αρκετές περιπτώσεις ο ιατρός, βασιζόμενος συχνά μονοσήμαντα στη βιοϊατρική κατανόηση της ασθένειας, δεν κατανοεί πλήρως τις βιωματικές αναφορές ή τους κοινωνικούς περιορισμούς του ασθενή και έτσι δυσχεραίνεται ή καθίσταται χρονοβόρα και περισσότερο δαπανηρή η θεραπευτική διαδικασία. Αυτό σημαίνει ότι μια μονομερώς ιατρικοκεντρική αντιμετώπιση αντίστοιχων επώδυνων προβλημάτων - ειδικότερα - σε ασθενείς με μυοσκελετικές παθήσεις συχνά αγνοεί ή τείνει να παρακάμπτει συμπληρωματικές κοινωνικές, πολιτισμικές, ταξικές, οικονομικές ή έμφυλες διαστάσεις που έχουν μεγάλη σημασία στην επιτυχή αντιμετώπιση περιπτώσεων χρόνιου πόνου.

Το βιοιατρικό μοντέλο

Η βιοϊατρική προσέγγιση της ασθένειας έχει τις ρίζες της στο Δυτικό τρόπο σκέψης που χρονολογείται από τα τέλη του 18ου αιώνα. Σύμφωνα με αυτή την

προσέγγιση, η ιατρική, επιστήμη μέσω παρατήρησης και επαγωγής, αποτελεί τον πλέον σημαντικό – και ενδεχομένως μοναδικό - τρόπο για την αντιμετώπιση των ασθενειών. Η ασθένεια έχει συνηθέστατα μια συγκεκριμένη αιτιολογία- ακόμα και αν έχει διαφορετική κατά περίπτωση συμπτωματολογία - η οποία καθορίζεται από τους ιατρούς ως επαγγελματίες και αποκλειστικούς ειδικούς. Οι ιατροί διαβάζουν τις ενδείξεις, αναγνωρίζουν τα συμπτώματα στο σώμα, θέτουν τη διάγνωση και προτείνουν την ενδεδειγμένη θεραπευτική αγωγή.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο ασθενής αντιμετωπίζεται όχι ως αυτόβουλο και ενεργητικό άτομο, αλλά κάπως παθητικά. Οι υποκειμενικές ερμηνείες και αναφορές του ασθενή σχετικά με τα ζητήματα που αντιμετωπίζει, ειδικότερα όταν κατισχύει ένα σκληρό και άκαμπτο μοντέλο θεραπευτικής πρότασης ή ένα αδιαπραγμάτευτο ιατρικό πρωτόκολλο, αποτελούν συχνά για τον ιατρό πληροφορίες που στερούνται νοήματος ή δεν τυχάνουν σε όλες τις περιπτώσεις αντίστοιχης προσοχής (Nettleton, 2002; Clarke & Shim, 2011, Σαββάκης & Καρατζά, 2011).

Η κυριαρχία του βιοϊατρικού μοντέλου βασίζεται στη γενική παραδοχή ότι κατάφερε να εξαλείψει – έστω μετά από μακροχρόνια προσπάθεια μια πληθώρα μολυσματικών ασθενειών. Μαζί με την εξέλιξη της τεχνολογίας, πέτυχε να εφαρμόσει τεχνικές και δεξιότητες που προλαμβάνουν και αντιμετωπίζουν δύσκολες νοσηρές ή παθολογικές καταστάσεις του σώματος με επιτυχία. Σε αυτήν την κατεύθυνση ενός αισιόδοξου ιατρικού θετικισμού ανάγεται η βεβαιότητα ότι μια σειρά από ζητήματα όπως πανδημίες, θανατηφόρες ασθένειες, χρόνιες εκφυλιστικές παθήσεις δύναται να αντιμετωπιστούν είτε με εμβολιασμό είτε με πρωτοπόρες ιατρικές τεχνολογίες και πρωτοποριακές χειρουργικές επεμβάσεις.

Ωστόσο, το βιοϊατρικό μοντέλο δυσκολεύεται να συσχετίσει την κοινωνική και πολιτισμική συνιστώσα της ασθένειας με την ιατρική διάγνωση και δυναμική θεραπεία. Έχει ανάγκη την ιατρική επιστήμη, μέσω των πολύ-κερματισμένων επιμέρους πεδίων εξειδίκευσης της (π.χ. ορθοπαιδική, ρευματολογία, νευρολογία, κτλ), ως τον αρμόδιο φορέα αναζήτησης συγκεκριμένων παθολογιών, αφήνοντας σχεδόν εντελώς εκτός ερμηνείας τις πρακτικές δράσεις, τα ερμηνευτικά σχήματα, τις βιωμένες εμπειρίες και την καθημερινή ζωή του ατόμου που υποφέρει (Damsgaard, Norlyk, Jorgensen, & Birkelund, 2016).

Επιπλέον, το συγκεκριμένο μοντέλο αυξάνει σε μεγάλο βαθμό το οικονομικό κόστος των υπηρεσιών υγείας, ακριβώς διότι εξαρτάται πολύ στενά και ταυτόχρονα

επηρεάζει διαρκώς τις τεχνολογικές εξελίξεις. Επιπρόσθετα, δε δύναται να συγκροτήσει πάντα ισχυρά πειστικές απαντήσεις για το σύνολο των σχέσεων συμπτώματος-παθολογίας. Με άλλα λόγια, κάποιες φορές μπορεί να υπάρχει ένα σύμπτωμα χωρίς κάποια εμφανή συγκεκριμένη παθολογία ή/και το αντίθετο (Creed, 2016). Για αυτό το λόγο, η νατουραλιστική ιατρική πρόταση δυσκολεύεται να εξειδικεύσει και να ανταπεξέλθει ικανοποιητικά σε πολλές καταστάσεις χρόνιων ασθενειών, αφού δεν καταφέρνει να συσχετίσει επαρκώς τα συμπτώματα με κάποιο συγκεκριμένο αίτιο ή ανάποδα πολύ δύσκολα δύναται να θέσει έγκυρη διάγνωση επί της απουσίας συμπτωμάτων (Bradby, 2010).

Σε περιπτώσεις ασθενών με χρόνια πόνο, εξαιτίας μυοσκελετικών παθήσεων, η μονομερής βιοϊατρική προσέγγιση δε φαίνεται να φέρνει αξιοσημείωτα ιατρικά αποτελέσματα (Cuff & Littlewood, 2018). Αυτό συμβαίνει, διότι συχνά, οι σωματικές εκδηλώσεις του χρόνιου πόνου (συμπτώματα και εγγραφές στο σώμα) χαρακτηρίζονται από αυξημένη υποκειμενικότητα και δυνητικά υπερβαίνουν τις υπάρχουσες ιατρικές κατηγορίες (De Waal, 2019). Με βάση τις θετικιστικές αντιλήψεις, ο ιατρός κατανοεί τον ασθενή του με βάση όχι τις βιωμένες εμπειρίες του αλλά ένα δεδομένο ιατρικό πρωτόκολλο και τις προσφερόμενες φαρμακευτικές/τεχνολογικές επιλογές. Προσδοκεί, με άλλα λόγια, περισσότερο στην αντιμετώπιση και όχι την επεξήγηση των συμπτωμάτων, δημιουργώντας κατά αυτό τον τρόπο συχνά μια προβληματική επικοινωνιακή σχέση και μια εύθραυστη θεραπευτική ισορροπία, ανάμεσα σε ιατρό και ασθενή (Baszanger, 1992).

Σχέσεις ιατρού ασθενή

Το, παλαιότερο, αλλά ακόμα αρκετά ισχυρό, πατερναλιστικό μοντέλο της ιατρικής, ειδικότερα στις νέες συνθήκες των σύγχρονων μεταβιομηχανικών καταναλωτικών κοινωνιών, στο πλαίσιο του οποίου ο ιατρός ως ειδικός/επαγγελματίας υγείας κατευθύνει «από τα πάνω» τον ασθενή, χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα συζήτησης και διαπραγμάτευσης, χαρακτηρίζεται ως αναποτελεσματικός και παρωχημένος τρόπος θεραπευτικής προσέγγισης (DiMatteo & Leslie, 2011).

Η αποκλειστική εστίαση στην ασθένεια, και τα σωματικά συμπτώματα της, ως μια σχεδόν απόλυτη βιολογική διαδικασία, ως μια προσπάθεια επιδιόρθωσης μεμονωμένων σωματικών βλαβών, δεν καταφέρνει να αναδείξει τις ιδιαιτερότητες και

την εξατομικευμένη θεραπεία, που χρειάζεται κάθε ασθενής, συμπληρωματικά με το ιατρικό πρωτόκολλο (Cassell, 1982). Η τοποθέτηση της διάγνωσης, και οι περίπλοκοι ιατρικοί όροι που ενίοτε χρησιμοποιούνται, συχνά ενισχύουν το αίσθημα ετεροαναφοράς και εξάρτησης του πάσχοντος υποκειμένου. Οι ιατρικοί όροι επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τη διαμόρφωση των δράσεων και των μελλοντικών εμπειριών του ασθενή, ειδικότερα όταν υπάρχει δυσκολία κατανόησης και πιθανής αυστηρής τήρησης του θεραπευτικού πρωτοκόλλου

Όμως παρά την ιατροτεχνολογική εξέλιξη δεν υπάρχει κάποια ενιαία και αποδεκτή μέθοδος, που να στηρίζεται απολύτως σε αντικειμενική τεκμηρίωση ή την τεχνολογία, και να μπορεί να αποδείξει χωρίς αμφιβολία την υποκειμενική αίσθηση του χρόνιου πόνου. Ο ιατρός, συχνά βασισμένος στο βιοϊατρικό πρότυπο, τη μηχανιστική και τεχνοκεντρική προσέγγιση του πάσχοντος, παράλληλα με τον περιορισμένο χρόνο που διαθέτει, δυσκολεύεται πρακτικά να κατανοήσει τον ασθενή με χρόνια πόνο. Αυτό με τη σειρά του προκαλεί θεραπευτική αναποτελεσματικότητα, επικοινωνιακή ανισότητα και σχεσιακή ανεπάρκεια (Giordano, 2007, Kee, Khoo, Lim & Koh, 2018).

Επίσης δυνητικά δημιουργεί έναν ηθικό περιορισμό στην οιονεί - έτσι και αλλιώς - άνιση σχέση ανάμεσα σε ιατρό-ασθενή, στο βαθμό που ένα τμήμα της καθημερινής ζωής του ασθενούς εξαρτάται από την ιατρική εξουσία/αυθεντία και τις οδηγίες του ιατρού/θεραπευτή.

Το βιοψυχοκοινωνικό μοντέλο

Έχει υποστηριχθεί ότι η πολύπλοκη εμπειρία της χρόνιας ασθένειας επηρεάζεται από ένα ευρύ φάσμα ψυχοκοινωνικών παραγόντων αναδεικνύοντας τη σημασία του κοινωνικοοικονομικού και πολιτιστικού πλαισίου, των ερμηνευτικών σχημάτων, των πρακτικών μορφών δράσης, των αξιολογήσεων και των προσδοκιών κάθε ασθενή. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, η ασθένεια επηρεάζεται όχι μόνο από βιολογικές παραμέτρους αλλά και από ψυχολογικές εκφάνσεις, κοινωνικοπολιτιστικά σχήματα και ιστορικούς ορίζοντες, μέσα στους οποίους εμφανίζεται (Engel, 1977, DiMatteo & Leslie, 2011). Για παράδειγμα, η αίσθηση του πόνου από τις διάφορες δομές του σώματος μεταφέρεται με πολλές μορφές στον εγκέφαλο. Η υποκειμενική ερμηνεία επηρεάζει τις επακόλουθες μορφές δράσης, ενώ ταυτόχρονα διαμεσολαβείται από

διαδικασίες κοινωνικοποίησης στις οποίες συμμετέχει το υποκείμενο κατά την διάρκεια της ζωής του (Turk, 2001).

Η έμφαση, με άλλα λόγια, αποδίδεται στους κοινωνικούς και ψυχολογικούς μηχανισμούς μέσα από τους οποίους διαμορφώνονται και δημιουργούνται οι πολυσχιδείς απαντήσεις των υποκειμένων που βιώνουν την εμπειρία του χρόνιου πόνου (Engel, 1981). Ιδιαίτερα σε καταστάσεις χρόνιου πόνου, πολλές φορές η ερμηνευτική προσοικείωση της οδύνης αλληλεπιδρά με συναισθηματικές εκφάνσεις, ψυχολογικές διεργασίες, κοινωνικοπολιτιστικές δυνατότητες και κοινωνικοοικονομικές καταβολές των ασθενών (Freeman, Brown & McWilliam, 2014). Οι κοινωνικές σχέσεις, οι προσδοκίες και τα οφέλη που προκύπτουν από αυτές σηματοδοτούν την εμπειρία του χρόνιου πόνου εκτός των αυστηρών σωματικών ορίων (Blyth, Mcfarlane & Nickolas 2007).

Χωρίς να αρνείται εντελώς το βιοιατρικό μοντέλο, η βιοψυχοκοινωνική προσέγγιση τονίζει τις κοινωνικές σχέσεις ως εξαιρετικά σημαντικές αναφορικά με το χρόνιο πόνο. Για παράδειγμα, οι Fordyce et al (1984) σε μια έρευνα τους προσπάθησαν να διασαφηνίσουν κατά πόσο ο πόνος που αισθάνεται ο ασθενής περιγράφεται σύμφωνα με τη σωματική παθολογία ή επενεργούν σε αυτό διάφοροι κοινωνικοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες. Οι ανωτέρω ερευνητές υποστηρίζουν ότι οι ατομικές ερμηνείες και νοηματοδοτήσεις του πόνου (δηλαδή πώς ο πόνος και η καθημερινότητα συνδέονται μεταξύ τους) έχουν τεράστια σημασία για το δρών υποκείμενο.

Με άλλα λόγια, η κοινωνική δράση των ασθενών με πόνο ποικίλλει ανάλογα με μια πληθώρα παραγόντων που δε συνδέονται απαραίτητα με το βιολογικό αίτιο της σωματικής βλάβης, τη θεραπευτική του αντιμετώπιση ή την ιατρική ετυμηγορία (Fordyce et all, 1984). Το βιοψυχοκοινωνικό μοντέλο του χρόνιου πόνου προσφέρει ένα πλαίσιο ερμηνείας και κατανόησης αναφορικά με τους ψυχοκοινωνικούς παράγοντες που συμβάλλουν στην εμπειρία και την προσαρμογή ενός υποκειμένου στον χρόνιο πόνο. Ο χρόνιος πόνος, ως αρνητική πηγή, μπορεί να κυριαρχήσει στη ζωή του ασθενούς, της οικογένειάς του και των φίλων του. Μπορεί να οδηγήσει σε ένα πολύπλοκο σύνολο σωματικών και ψυχοκοινωνικών αλλαγών που υπονομεύουν συνολικά την ποιότητα ζωής.

Για παράδειγμα, ας υποθέσουμε ότι ένας ασθενής με χρόνιο πόνο δυσκολεύεται να κινηθεί και ως αποτέλεσμα χάνει την εργασία του. Ο ασθενής μπορεί στη συνέχεια

να αντιδράσει στην απώλεια της εργασίας με κατάθλιψη. Στην περίπτωση αυτή, παρόλο που η απώλεια της εργασίας και η συνακόλουθη αντιδραστική κατάθλιψη ήταν συνέπεια της κατάστασης του πόνου, δεν υπάρχει άμεσος βιολογικός μηχανισμός όπου ο χρόνιος πόνος, προκαλεί άμεσα την κατάθλιψη. Η ερμηνεία του πόνου, άρα, αποτελεί κάτι πολύ περισσότερο από μια απλή αίσθηση, άποψη, γνώμη ή αντίληψη. Η ερμηνεία του χρόνιου πόνου και οι μορφές δράσεις που υλοποιούνται στην καθημερινότητα είναι συχνά τόσο σημαντικές για το υποκείμενο όσο και η ιατρική αξιολόγηση του πόνου.

Ο θεράπων ιατρός, αν επιθυμεί να δημιουργήσει σχέση εμπιστοσύνης με τον ασθενή του, που να βασίζεται σε καλή και ειλικρινή επικοινωνία και διάδραση, οφείλει να συνεκτιμά τα παραπάνω χαρακτηριστικά και να λαμβάνει υπόψιν στην ιατρική του διάγνωση τις βιωμένες εμπειρίες και τις υποκειμενικές προκείμενες του ασθενή που με τη σειρά τους περιγράφουν κοινωνικές συνθήκες, συναισθήματα και στρατηγικές δράσης (Baszanger, 1992). Σύμφωνα με τα παραπάνω, η βιοψυχοκοινωνική προσέγγιση της ασθένειας ανοίγει το δρόμο σε μια περισσότερο ολιστική αντιμετώπιση της, προσφέροντας μια περισσότερο αντικειμενική εικόνα στην υποκειμενική πρόσληψη του χρόνιου πόνου (Tschugguel, 2018).

Ανάλυση εμπειρικού υλικού

Για την ανάλυση του εμπειρικού υλικού της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν θεωρητικές έννοιες τόσο από τη φαινομενολογία όσο και τη συμβολική αλληλεπίδραση. Η φαινομενολογία συμβάλει στην ανάδειξη της προσωπικής αντίληψης της πραγματικότητας των υποκειμένων μέσα από την αφήγηση και την περιγραφή καθημερινών καταστάσεων. Σε αυτό κύριο ρόλο διαδραματίζει η συνείδηση, καθώς θεωρείται ότι μέσω αυτής διαμορφώνονται και σχηματίζονται τα κοινωνικά φαινόμενα. Συνακόλουθα, μέσα από τις βιωμένες εμπειρίες τους αναφορικά με το χρόνο και το χώρο. Επίσης μέσω των ανθρώπινων σχέσεων, που διαμεσολαβούνται από το σώμα, το υποκείμενο υλοποιεί πρακτικά και τελετουργικά την πραγματικότητα μέσα από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και αναπαραστάσεις του. Αυτές οι πληροφορίες που αναφέρει το άτομο μέσω της γλωσσικής αναπαράστασης αποτελούν ένα συνειδησιακό τρόπο δράσης ο οποίος είναι

δημιούργημα κοινωνικών διεργασιών, μια αποτύπωση του κοινωνικού του κόσμου, μέσα από τις διεργασίες κοινωνικοποίησης.

Με αυτό τον τρόπο, η φαινομενολογία επικεντρώνεται στην καθημερινή δράση των υποκειμένων και στον τρόπο που ερμηνεύουν και οικειοποιούνται τις κοινωνικές συνθήκες. Με αυτό τον τρόπο μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τους τρόπους που τα υποκείμενα εγγράφουν στο απόθεμα της γνώσης τους την καθημερινότητα και αξιολογούν τις εμπειρίες τους (π.χ. βίωμα χρόνιας οδύνης, απομείωση ποιότητας ζωής κτλ).

Η συμβολική αλληλεπίδραση με τη σειρά της υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη σκέψη, ως μια συνεχώς τροποποιούμενη διαδικασία, από το κοινωνικό περιβάλλον του υποκειμένου, αποτελεί μια αντανάκλαση της κοινωνικής πραγματικότητας. Το υποκείμενο καθορίζει τις δράσεις του σύμφωνα με τα νοήματα που προσλαμβάνει από το κοινωνικό του περιβάλλον καθώς και από τις απαντήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος του προς αυτό. Σημαντικό ρόλο, όπως προαναφέρθηκε, έχει η ανθρώπινη σκέψη που ως πολύπλοκη διαδικασία μέσω της αλληλεπίδρασης υποκειμενικών και κοινωνικών διεργασιών ταξινομεί και σχηματοποιεί την πολύπλοκη και πολυεδρική κοινωνική πραγματικότητα. Τα συμβολικά νοήματα αυτά δεν αποτελούν κάποιες σταθερές αλλά αποτυπώνονται και προσλαμβάνονται μέσα από ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό, πολιτισμικό και εκπαιδευτικό περιβάλλον.

Έτσι, η συμβολική αλληλεπίδραση συνεισφέρει στην αποσαφήνιση των κοινωνικών διαδράσεων και νοηματοδοτήσεων των δρώντων υποκειμένων μέσα σε ένα χρονικά μεταβαλλόμενο, ανατροφοδοτούμενο κοινωνικό πλαίσιο, που υιοθετούν οι κοινωνικοί δρώντες, στην περίπτωση μας και μέσα από τη χρόνια ασθένεια (Σαββάκης, 2013, Smith, 1996).

Μέθοδος έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη χρήση ποιοτικής έρευνας σε ασθενείς με χρόνιο πόνο, απόρροια μυοσκελετικών παθήσεων. Ο σκοπός ήταν η αναζήτηση σε βάθος των πρακτικών που τα άτομα αυτά εφαρμόζουν στην καθημερινότητα τους για να διαχειριστούν αντίστοιχα ζητήματα και η διερεύνηση των ερμηνευτικών τους σχημάτων. Επίσης, μελετάται, η επίδραση αυτής της οδυνηρής συνθήκης στις

κοινωνικές τους σχέσεις. Η κατανόηση και η αντίληψη των γεγονότων - μέσα από τις βιωμένες εμπειρίες των υποκειμένων - ειδικότερα σε ευαίσθητα ζητήματα όπως αυτό, αποτελούν αναμφίβολα ορισμένα από τα πλεονεκτήματα της ποιοτικής έρευνας (Ιωσηφίδης, 2008, Σαββάκης, 2013, Τσιώλης, 2014).

Όσον αφορά τη διερεύνηση της πολύπλευρης υποκειμενικής αίσθησης του πόνου, η ποιοτική μέθοδος είναι κατάλληλη σε περιοχές που υπάρχει ελάχιστη ή ελλιπή γνώση των εμπειριών των υποκειμένων καθώς και των κοινωνικών διαδράσεων και των πολιτισμικών οριζουσών που διέπουν και διαμεσολαβούν αυτά τα φαινόμενα. Λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο τα ερμηνευτικά σχήματα του ατόμου, αλλά και τις πρακτικές που εφαρμόζει στην καθημερινότητα (κοινωνική δράση), επιχειρείται να διασυνδεθούν οι υποκειμενικές, ατομικές και κοινωνικές παραμέτρους του προς έρευνα φαινομένου (Lofgren et al, 2016).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ποιοτική διερεύνηση ζητημάτων υγείας και ασθένειας θέτει ως προτεραιότητα την αναζήτηση του τρόπου συγκρότησης, ερμηνεύσης και νοηματοδότησης των τεχνικών και μεθόδων που χρησιμοποιούν οι κοινωνικοί δρώντες στην καθημερινότητα τους. Αυτές οι κοινωνικές πρακτικές, που επιτελούνται μέσα στην καθημερινότητα, συνεισφέρουν ώστε να γίνουν κατανοητά και να αναδειχθούν, μέσω των πολλαπλών ιστορικών μετασχηματισμών που υφίστανται τα επιμέρους πολιτισμικά συμφραζόμενα και προτεραιότητες (Σαββάκης, 2013).

Μεθοδολογική τεχνική

Η βασική μεθοδολογική τεχνική για τη διεξαγωγή της έρευνας, υπήρξε η ημιδομημένη συνέντευξη, η οποία δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να κατανοήσει πληρέστερα την κοινωνική πραγματικότητα του υποκειμένου, στην οποία θα δυσκολευόταν να είχε πρόσβαση με άλλες μεθοδολογικές τεχνικές (π.χ. κλειστά ερωτηματολόγια) (Κάλλας, 2015). Η ποιοτική έρευνα μέσω της συνέντευξης επικεντρώνεται κυρίως στις υποκειμενικές εμπειρίες του πόνου.

Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις, ουσιαστικά αποκαλύπτουν ένα επιλεγμένο τμήμα της προσωπικής ιστορίας των συμμετεχόντων στην έρευνα, που βιώνουν εμπειρίες χρόνιου πόνου. Για αυτό το λόγο αποτελούν έναν από τα βασικά πεδία διερεύνησης στην ποιοτική έρευνα αντικατοπτρίζοντας τις βιωμένες εμπειρίες των υποκειμένων,

αποτελώντας μια πολύτιμη πηγή πρωτογενούς επιστημονικής γνώσης. Μέσω των λέξεων, των συντακτικών εκφράσεων και της ίδιας της αφήγησης ως αναστοχαστικής και διαλεκτικής διαδικασίας, τα άτομα ανασύρουν στην επιφάνεια έναν μικρόκοσμο της συνείδησης τους. Συγκεκριμένα, οι ανοιχτές συνεντεύξεις ενθαρρύνουν τους ανθρώπους να μιλήσουν ευκολότερα και σε βάθος για τις εμπειρίες τους και τους τρόπους πρακτικής αντιμετώπισης των ζητημάτων που τα απασχολούν, μέσα στην καθημερινότητα τους (Britten, 2006).

Η παρούσα ποιοτική μελέτη έχει συμβολή στο διαρκώς αυξανόμενο ερευνητικό πεδίο που αφορά την κατανόηση των πολυσχιδών και πολύπλοκων ερμηνευτικών διεργασιών του χρόνιου πόνου, τόσο σε κλινικό όσο και μη κλινικό επίπεδο (Mitchel & MacDonald, 2009). Στο χώρο της υγείας και της ασθένειας, οι ημιδομημένες (εστιασμένες) προσωπικές συνεντεύξεις έχουν χρησιμοποιηθεί σε έρευνες τόσο με ιατρούς όσο και με πάσχοντα υποκείμενα.

Συμμετέχοντες

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε βασικά με τη μέθοδο της στοχευμένης δειγματοληψίας και χρησιμοποίησε συμπληρωματικά για την επιλογή των συμμετεχόντων, την τεχνική της χιονοστιβάδας. Συνεκτιμώντας το πολυδιάστατο πλαίσιο της ασθένειας και του χρόνιου πόνου, καθώς και την πολυπλοκότητα των απαντήσεων των συμμετεχόντων στην έρευνα, η επιλογή των υποκειμένων εδράστηκε στην ιατρική διάγνωση συγκεκριμένων μυοσκελετικών παθήσεων (π.χ. αυχενικό σύνδρομο, οσφυαλγία, χρόνια οστεοαρθρίτιδα, ινομυαλγία, ρευματοειδής αρθρίτιδα, οστεοπόρωση κ.τ.λ.).

Επίσης, καταβλήθηκε προσπάθεια από τους ερευνητές ώστε να υπάρχει επαρκή αντιπροσώπευση όσον αφορά την ηλικία, το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο, το είδος της πάθησης, τα έτη διάγνωσης της ασθένειας και τα συνολικά έτη πόνου. Αυτό έγινε για να φωτιστούν διάφορες όψεις της συνάφειας ανάμεσα σε χρόνια πόνο, ποιότητα ζωής και μυοσκελετικά ζητήματα. Ο αριθμός των ερωτώμενων υποκειμένων αποτελείται από δώδεκα άτομα.

Ηθική και δεοντολογία

Κατά τη διάρκεια της έρευνας ακολουθήθηκαν όλοι οι προβλεπόμενοι κανόνες ηθικής και δεοντολογίας από τους ερευνητές. Πριν την έναρξη των συνεντεύξεων τα υποκείμενα ενημερώθηκαν για το σκοπό και τη μεθοδολογία της έρευνας. Επίσης έλαβαν γνώση για τη καταγραφή της συνέντευξης καθώς και για ζητήματα που αφορούν την εμπιστευτικότητα και ανωνυμία των συνεντεύξεων, την εχεμύθεια και διαφύλαξη των προσωπικών τους δεδομένων. Για την προστασία της ανωνυμίας των υποκειμένων της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν ψευδώνυμα.

Συνακόλουθα δόθηκε η δυνατότητα στους συμμετέχοντες εάν το επιθυμούσαν να διακόψουν τη συμμετοχή τους σε οποιοδήποτε σημείο της συνέντευξης. Εκτός από την προφορική ενημέρωση δόθηκε στα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα έντυπο συναίνεσης όπου και υπέγραψαν πριν την έναρξη των συνεντεύξεων, αποδεχόμενα τη διαδικασία. Στις δύο περιπτώσεις που διενεργήθηκαν τηλεφωνικές συνεντεύξεις, οι άλλες δέκα ήταν δια ζώσης, οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν τόσο προφορικά όσο και γραπτά για την ειδικότερη ερευνητική διαδικασία.

Η γραπτή ενημέρωση περιλάμβανε αποστολή ηλεκτρονικού μηνύματος στο οποίο στάλθηκε ένα κείμενο συναίνεσης και συμμετοχής. Σε αυτό αναφέρονταν ότι η αποδοχή του, σήμαινε την αποδοχή του εντύπου συναίνεσης και την συμμετοχή στην έρευνα. Επιπλέον συνημμένα αποστέλλονταν το έντυπο συναίνεσης και η διαβαθμισμένη κλίμακα αξιολόγησης πόνου και δραστηριοτήτων.

Δεν υπάρχει σύγκρουση συμφερόντων σχετικά με την παρούσα έρευνα, η οποία χρηματοδοτείται αποκλειστικά από τους ίδιους τους ερευνητές χωρίς οικονομικούς ή άλλους πόρους από κάποιο ιδιωτικό ή δημόσιο φορέα/ίδρυμα.

Η ιατρική αντιμετώπιση του χρόνιου πόνου σε ασθενείς με μυοσκελετικά προβλήματα

Σύμφωνα με την ανάλυση του εμπειρικού υλικού, το σύνολο των υποκειμένων της έρευνας θεωρεί ότι ο ιατρός, ως ειδικός, έχει καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση της ασθένειάς τους. Ως εκ τούτου, για να βελτιώσουν τα σωματικά τους προβλήματα (πόνος, δυσκαμψία, δυσκολία στην καθημερινότητα, κτλ) απευθύνονται στην αντίστοιχη, θεσμικά αναγνωρισμένη, ιατρική ειδικότητα. Παρόλα αυτά προκύπτουν

προβλήματα που αναφέρονται στη σχέση ιατρού και ασθενή, στο πλαίσιο των προσωπικών τους συναντήσεων.

Όπως υποστηρίζουν αρκετοί συμμετέχοντες, ο ιατρός τους προσεγγίζει συχνά αρκετά σχετικά επιφανειακά, αντιμετωπίζοντας με προχειρότητα και βιασύνη τα συμπτώματα της ασθένειας τους. Η θεραπεία αφορά κυρίως τα σωματικά συμπτώματα και στηρίζεται σε ένα προκαθορισμένο ιατρικό πρωτόκολλο που βασίζεται κυρίως στη φαρμακευτική αγωγή. Επίσης τα υποκείμενα της έρευνας θεωρούν ότι ο ιατρός αφενός ενεργεί συχνά υπό περιορισμένο χρόνο κατά την εξέταση τους, αφετέρου δεν ενδιαφέρεται επαρκώς για τις ψυχολογικές και κοινωνικές συνιστώσες της ασθένειας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη δική τους μη συμμόρφωση με το ιατρικό πρωτόκολλο.

Ένα υποκείμενο της έρευνας θεματοποιεί τον ρόλο του ιατρού μέσω του εξειδικευμένου ρόλου του. Παράλληλα μέσω της περιγραφής του αναδεικνύεται η αβεβαιότητα και ο προβληματισμός του στη σχέση του με τον ιατρό. Σύμφωνα με την αφήγηση του, η θεραπευτική διαδικασία οφείλει να αντικειμενοποιείται και να αναλαμβάνεται από τον ειδικό. Παράλληλα βασική προϋπόθεση για την επιτυχή αντιμετώπιση της ασθένειας είναι η προγενέστερη εμπειρία του ιατρού στην αντίστοιχη ειδικότητα.

Σε αυτή την αξιολόγηση συνέβαλαν οι προηγούμενες εμπειρίες του που βασίζονται στα αποτελέσματα της χειρουργικής αντιμετώπισης που υποβλήθηκε καθώς δημιούργησαν προβληματισμό και ανακατεύθυναν τις μελλοντικές του δράσεις. Επιπλέον τα χαρακτηριστικά της χρόνιας ασθένειας του πιθανόν να συνέβαλλαν στη δημιουργία μιας αναστοχαστικής πρακτικής που ενίσχυσε αυτή τη διαδικασία. Επιπλέον ο αφηγητής θεωρεί ότι η αναζήτηση του πλέον εξειδικευμένου και έμπειρου ιατρού θα επιφέρει τα καλύτερα θεραπευτικά αποτελέσματα στην εξέλιξη της ασθένειας του.

«Αναλόγως και το γιατρό. Η εμπειρία του γιατρού στο συγκεκριμένο θέμα, την ειδικότητα του γιατρού. Δηλαδή εμένα δεν μου έκανε εγχείρηση γαστρεντερολόγος, αλλά μου έκανε εγχείρηση θωρακοχειρουργός. Ο θωρακοχειρουργός, μου έλυσε το συγκεκριμένο πρόβλημα αλλά το άλλο δεν μου το έλυσε, γιατί δεν ήταν γαστρεντερολόγος. Για το πρόβλημα μου θέλω να πάρω πολλές γνώμες. Παράδειγμα από 2 – 3 φυσικοθεραπευτές, από 2 – 3 ορθοπεδικούς και από εκεί και πέρα να

βγάλω το συμπέρασμα μου. Εκεί είναι η βοήθεια στο συμπέρασμα. Συμπέρασμα ως προς την καλύτερη λύση στο πρόβλημα, από γιατρό» (Χριστόφορος).

Κατά τον ίδιο τρόπο, μια αφηγήτρια αναδεικνύει τη φιγούρα του ιατρού ως την κυρίως αρμόδια, για να ασχοληθεί με τη θεραπεία της ασθένειας, στο πλαίσιο προσωπικών συναντήσεων. Ταυτόχρονα, διατυπώνει τους προβληματισμούς της σχετικά με την επάρκεια της παρέμβασης τους, εδραζόμενη στα χαρακτηριστικά που αφορούν το γνωστικό υπόβαθρο του αντικειμένου τους. Σύμφωνα με τις βιωμένες εμπειρίες της, η ίδια διαχωρίζει τη σημαντικότητα των ιατρών βασιζόμενη στην επάρκεια των γνώσεων τους, η οποία επηρεάζεται και από πολιτιστικούς παράγοντες.

«Βασικό ρόλο παίζει ο γιατρός διότι αυτός είναι επαγγελματίας. Αν ήθελα να ήμουν εγώ γιατρός, δε θα πήγαινα στους γιατρούς. Ο καθένας στο είδος του. Άλλο ο φούρναρης, άλλο ο γιατρός, άλλο εγώ η νοσηλεύτρια. Ο γιατρός ξέρει πολύ περισσότερα από εμένα. Εντάξει υπάρχουν και γιατροί που δε ξέρουν τίποτα, άλλο το ένα άλλο το άλλο. Εντάξει εδώ στο νησί οι γιατροί μένουν στάσιμοι για εμένα και δεν παν να δουν σεμινάρια. Στην Αθήνα ξέρεις τους εμπιστευόμενους πάρα πολύ» (Μαριάνθη).

Ένας αφηγητής θεωρεί ότι ο ιατρός είναι αποπροσωποποιημένος και αποστασιοποιημένος από το βασικό του χαρακτηριστικό που αφορά την ουσιαστική και ειλικρινή προσέγγιση προς όφελος του ασθενή. Όπως περιγράφει, η αμιγώς ιατρική διάσταση ενίοτε δεν έχει πρωτεύοντα χαρακτήρα και περιορίζεται σε επικουρικό ρόλο καθώς η θεραπευτική σχέση ανάγεται στην εφαρμογή ενός γενικευμένου προτύπου που αποσκοπεί κυρίως στην απόκτηση χρημάτων. Κατά αυτό τον τρόπο, δημιουργούνται προβληματικές καταστάσεις στη θεραπευτική σχέση του πάσχοντος με τον ιατρό και χάσμα στην επικοινωνία, στις μεταξύ τους συναντήσεις. Με άλλα λόγια, το υποκείμενο ανάγει την σχέση ιατρού ασθενή από μια ουσιαστική και ειλικρινή, οιονεί θεραπευτική, σχέση σε μια προβληματική και καταναγκαστική συνθήκη.

«Ο γιατρός έρχεται για να πάρει λεφτά. Ο γιατρός έχει ένα πρότυπο και το εφαρμόζει σε όλους. Δεν είναι δυνατόν να γίνεται αυτό το πράγμα σε κάθε ασθενή. Όμως ο γιατρός είναι ένα επικουρικό πρόσωπο, όσον αφορά την ασθένεια Και να του τα πω, αλλιώς τα ερμηνεύει, δεν ακούει» (Ηρακλής).

Αντίθετα, με τις ανωτέρω περιγραφές ένας συμμετέχοντας θεωρεί ότι ο ιατρός διαμόρφωσε σε σημαντικό βαθμό την αντίληψη του για την πορεία της ασθένειας. Έδρασε θετικά στην κατανόηση εκείνων των παραγόντων που διαμόρφωσαν την ερμηνευτική εικόνα του υποκειμένου αναφορικά με την κοινωνική του ταυτότητα, τη σωματική του υπόσταση και τις κοινωνικές του σχέσεις.

Όμως όπως ο ίδιος ισχυρίζεται, πολλές φορές οι διάφορες θεραπευτικές οδηγίες έχουν έρθει σε σύγκρουση με πρακτικές ή δεδομένα που θεωρούσε σωστά. Αυτό τον υποχρέωσε να αναπροσαρμόσει τις δράσεις του βασιζόμενος στις δικές του βιωμένες εμπειρίες και ανάγκες, ιδιαίτερα όταν η πλειοψηφία των θεραπευτικών διαδικασιών περιλάμβανε ισχυρές φαρμακευτικές δόσεις και χειρουργικές παρεμβάσεις.

«Πολλά έχουν συμβεί και εγώ έχω φερθεί πολύ άσχημα σε γιατρούς γιατί μου έχουνε πει ότι δεν υπάρχει τίποτα να κάνεις και απλά αποδέξου το. Άλλοι ήταν πιο υποστηρικτικοί και μου πρότειναν και μου έδειξαν ασκήσεις να κάνω και αυτό με έχει βοηθήσει. Άλλοι μου έχουνε προτείνει φαρμακευτική αγωγή πολύ ισχυρή, που δεν έχω ακολουθήσει γενικά, πέραν από το στρατό. Υπήρχαν άλλοι που μου πρότειναν αυστηρά να κάνω εγχείρηση, που επίσης δεν το έχω κάνει. Εν κατακλείδι με έχουν βοηθήσει γιατί συνειδητοποίησα ότι είναι χρόνιο το πρόβλημα και ότι θα υπάρχει, άρα βοήθησαν λίγο στην αποδοχή» (Θάνος).

Όπως υποστηρίζουν οι συμμετέχοντες στο σύνολο τους θα προτιμούσαν από τον ιατρό διαφορετική αντιμετώπιση στο πρόβλημα τους. Κατά τις απαντήσεις τους πρότειναν ο ιατρός να μην ασχολείται επιφανειακά με τα οργανικά/σωματικά συμπτώματα της νόσου. Επιπλέον θα ήταν σημαντικότερο να αφιερώνει περισσότερο χρόνο για να ακούει τους προβληματισμούς τους και να αντιμετωπίζει ολιστικά τους πάσχοντες, συμπεριλαμβανομένων των βιολογικών, συναισθηματικών και κοινωνικών συνιστωσών της ασθένειας τους.

Η θεραπευτική σχέση ιατρού-ασθενή και οι συνέπειες του χρόνιου πόνου

Σε αυτή την ενότητα θεματοποιείται η θεραπευτική σχέση ιατρού-ασθενή και οι συνέπειες του χρόνιου πόνου. Στο σύνολο των απαντήσεων περιγράφεται χαρακτηριστικά μια προβληματική και συγχρόνως οιονεί συγκρουσιακή σχέση

ανάμεσα σε ιατρούς και πάσχοντες που επιφέρει αρνητικά θεραπευτικά αποτελέσματα.

Για παράδειγμα, μια αφηγήτρια περιγράφει τα χαρακτηριστικά της θεραπευτικής σχέσης ως σημεία που συντελούν ή όχι στη δημιουργία προβληματικών σχέσεων αναφορικά με την αντιμετώπιση του πόνου. Σύμφωνα με βιώματα της, αξιολογεί διαφορετικά τα σωματικά συμπτώματα, γεγονός που έρχεται αντιμέτωπο με την προτεινόμενη ιατρική προσέγγιση. Σύμφωνα με την αφηγήτρια, η γνώμη του ιατρού οφείλει να διαμορφώνεται σε συνεργασία και συστηματική επικοινωνία ανάμεσα σε γιατρό και πάσχον υποκείμενο. Αντιθέτως, η θεραπευτική πρόταση, βασιζόμενη συχνά στα «αντικειμενικά» συμπτώματα της νόσου, έρχεται αντίθετη με τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της ασθένειας, όπως αξιολογούνται από την ίδια.

Αυτή η απόσταση τελικά αποτυπώνεται στην ιατρική πρόταση περί θεραπείας. Ο ιατρός προτείνει χειρουργική επέμβαση διότι η κατάσταση ορίζεται από αυτόν ως δυνητικά επικίνδυνη. Αντίθετα το υποκείμενο χαρακτηρίζει τον πόνο ως ανεκτό και διαφωνεί με το χειρουργείο. Αυτή η διάσταση επιφέρει συγκρουσιακές και προβληματικές καταστάσεις κατά τη θεραπευτική διαδικασία.

«Εγώ νομίζω ότι με νευριάζει που μου λέει ότι πρέπει να κάνεις εγχείρηση. Δεν συμφωνώ, νομίζω ότι το βρίσκει σαν εύκολη λύση. Λέω, εάν ήταν τόσο υπερβολικά, αν δεν ήμουνα τόσο καλά θα έπρεπε να ήμουνα στο κρεβάτι. Για να μην είμαι στο κρεβάτι θα πει ότι είμαι καλά ρε παιδί μου. Γιατί μου το λέει συνέχεια; αφού μπορώ και κινούμαι; Ναι, λέω θα μπορούσε να μου δώσει κάτι που να μου περάσει. Το λέω αυτό, συνέχεια. Άμα πουν να πάω στον γιατρό, λέω δεν πάω. Αφού αυτός ο γιατρός μου λέει, δεν ακούς, δεν καταλαβαίνεις, αυτό που θες λέει θα το κάνεις. Εγώ δεν συμφωνώ μαζί του» (Χριστίνα).

Μια συμμετέχουσα στην έρευνα περιγράφει την ιατρική διάγνωση και τη συνακόλουθη θεραπευτική διαδικασία ως μια μηχανιστική δράση που συντελείται μέσω της αναγνώρισης των σωματικών συμπτωμάτων και της επακόλουθης φαρμακευτικής αγωγής. Όπως αναφέρει, η αναποτελεσματική - και δυνητικά επικίνδυνη για εκείνη φαρμακευτική αγωγή - αναδιαμόρφωσαν τα χαρακτηριστικά και τις συνθήκες που σχετίζονταν με τη νοηματοδότηση της ασθένειας, κυρίως μέσω της σχέσης της με τον ιατρό της.

Σε αυτό συνέβαλαν δύο διαφορετικές χρονικά καταστάσεις που αναδιαμόρφωσαν τις αντιλήψεις της, και τις μορφές δράσης που χρησιμοποιεί για την προαγωγή της

υγείας της και για τη θεραπευτική διαδικασία που ακολουθεί. Ως εκ τούτου, η ανεπιτυχής ιατρική παρέμβαση, μέσω της ανεπαρκούς θεραπείας, και η συμβολή του κοινωνικού περιγύρου της συνέβαλαν στη μεταβολή τόσο της σωματικής της εικόνας όσο και στην αναδιατύπωση της ερμηνευτικής βαρύτητας που είχε η ασθένεια για εκείνη.

«Δεν νομίζω ότι μπορεί να κάνει και τίποτε άλλο, αφού έχουν μάθει με αυτόν τον τρόπο και με αυτά τα σκευάσματα, τι θα σου κάνει άλλο ο γιατρός; Στο χωριό που έλεγα ότι έχω αυτό το πρόβλημα μου έγραφαν τα χάπια, τα έπαιρνα. Μιλάμε για τσάντες έχω πει αλλά άρχισε να με πονάει στο τέλος το στομάχι μου. Μετά από πολλά χρόνια (άρχισε τη φυτική αγωγή) δεν το έκανα κατευθείαν. Εγώ έβλεπα έναν γιατρό στην τηλεόραση, έψαξα για να τα βρω. Επειδή ο αδερφός μου είχε ένα ψυχολογικό πρόβλημα λόγω της οικογένειάς του. Άκουσαν το γιατρό και τον πήγανε στο γραφείο του. Του τα πέταξε όλα τα αντικαταθλιπτικά και του άρχισε υγιεινή, βέβαια έκοψε και το τσιγάρο. Να περπατάει πιο πολύ, να αρχινάει υγιεινή διατροφή και παίρνει και αυτός βιταμίνες. Άμα δεις τον αδερφό μου τώρα δε θα τον γνωρίσεις. Με υγιεινή διατροφή και υγιεινό τρόπο ζωής. Όλα αυτά μαζί» (Βασιλική).

Μια αφηγήτρια θεματοποιεί την κοινωνικά διαμορφωμένη φιγούρα του ιατρού ως μια μορφή εξουσιαστικής δύναμης στην οποία ο ασθενής οφείλει να υπακούει, παραμερίζοντας τους ενδοιασμούς του. Ο ιατρός αποτελεί τον ισχυρό πόλο της σχέσης, καθορίζοντας ο ίδιος τους κανόνες και τους τρόπους δράσης του ασθενή. Αυτό δυνητικά περιλαμβάνει ένα κλειστό και προβληματικό μοντέλο επικοινωνιακής σχέσης, το οποίο στερεί από το πάσχον υποκείμενο το δικαίωμα παρέμβασης στη θεραπευτική διαδικασία και την περιγραφή των συμπτωμάτων.

Κατά αυτό τον τρόπο τα εξατομικευμένα – και ειδικά - υποκειμενικά συμπτώματα του ασθενή αντικειμενοποιούνται και καθορίζονται από τον ιατρό σχεδόν μηχανιστικά. Αφήνοντας στο περιθώριο τις όποιες συναισθηματικές και κοινωνικές συνιστώσες που μπορεί να αναδιαμορφώσουν την ερμηνεία και την πρακτική αντιμετώπιση του πόνου, ο ασθενής τελεί υπό τη διαρκή αμφισβήτηση που επιφέρει η ιατρική παρέμβαση στη σωματική του υπόσταση, με άλλα λόγια βιώνει ένα καθεστώς αμφισβήτησης. Αυτή η προβληματική σχέση θεραπείας αναδιαμορφώνει όχι μόνο τη παρούσα αλλά και τη μελλοντική σωματική, ψυχολογική και κοινωνική υπόσταση του πάσχοντος υποκειμένου.

«Οι περισσότεροι γιατροί, αυτό το έχουν, επειδή πιστεύουν ότι τα ξέρουν όλα, δεν ακούν. Ναι, το έχω νιώσει αυτό το πράγμα. Ότι τους λες το πρόβλημα και εκείνος τα ξέρει όλα, τα έχει ακούσει όλα και εκείνη την ώρα μπορεί να σε βλέπει, αλλά μπορεί να βρίσκεται, που θα πάει το Σαββατοκύριακο. Θα προτιμούσα μια αντιμετώπιση πιο σοβαρή. Να πεις στο γιατρό το πρόβλημα σου και να σου πει. Τον πόνο ας πούμε, τον λέμε έτσι για αυτούς και αυτούς τους λόγους. Είναι αυτό, να στο εξηγήσει, να το εμπεδώσει και εσύ. Να σου πει έλα εδώ, αυτό είναι έτσι, γίνεται έτσι, γίνεται έτσι για αυτό πιστεύεις εσύ, για αυτό σου βγαίνει εσένα έτσι. Μπορεί να το καταλάβω καλύτερα. Πώς να το καταλάβω μοναχιά μου τώρα; και πολλές φορές να αμφισβητώ τον εαυτό μου. Αφού εκείνη την ώρα πονάω ρε παιδιά, πονάω. Το νιώθω τον πόνο» (Μαριάνθη).

Συζήτηση

Οι απαντήσεις των υποκειμένων προκαλούν ιδιαίτερη εντύπωση εφόσον κατά το σύνολο τους αποδέχονται την καθοριστική σημασία του ιατρού στην ασθένεια ενώ παράλληλα αντιμετωπίζουν με δυσφορία και δισταγμό την αποστασιοποιημένη και τυποποιημένη αντιμετώπιση τους από εκείνους. Κατά αυτό τον τρόπο αναγνωρίζεται μια συγκρουσιακή οπτική ανάμεσα στον ασθενή και τον ιατρό. Από την μια πλευρά ο ιατρός ως ειδικός και θεσμικά αναγνωρισμένος πόλος επενεργεί ως οιονεί εξουσιαστικός θεσμός στα συμπτώματα της ασθένειας και κατά επέκταση στο άτομο που υποφέρει. Από την άλλη πλευρά ο ασθενής μη έχοντας άλλη επιλογή προσπαθεί να συμμορφωθεί με τους κανόνες ενώ παράλληλα δυνητικά αντιδρά με δυσπιστία στους εξουσιαστικούς αυτούς όρους καθώς θεωρεί ότι αντιμετωπίζεται με αδιαφορία και επιφανειακά από τον ιατρό.

Οι ασθενείς θεωρούν ότι η μηχανική, αδιάφορη και επαναλαμβανόμενη δράση των ιατρών διαμορφώνεται από την εκπαίδευση και την καθημερινή ρουτίνα. Αυτές οι επαναλαμβανόμενες πρακτικές, διαμορφώνουν ένα παρόμοιο πρωτόκολλο στο σύνολο των ασθενών που βασίζεται κυρίως στη φαρμακευτική θεραπεία με κύριο σκοπό το κέρδος και λιγότερο στο ανιδιοτελές ενδιαφέρον για τη θεραπεία του ασθενή. Στο σύνολο των απαντήσεων, οι αφηγητές υποστήριξαν ότι θα προτιμούσαν ο ιατρός να ασχολείται με το σύνολο των συμπτωμάτων τους, κατανοώντας τους

ολιστικά και να αφιερώνει περισσότερο χρόνο για να ακούει τους προβληματισμούς τους.

Αυτό ενέχει ιδιαίτερη σημαντικότητα διότι σε καταστάσεις χρόνιου πόνου πολλές φορές είναι δυσδιάκριτος ο σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στις σωματικές και συναισθηματικές εκφάνσεις. Ως εκ τούτου, η αναφερόμενη οργανική παθολογία μορφοποιείται ενεργητικά μέσα από τις ερμηνευτικές συνιστώσες του υποκειμένου. Σε αυτές τις διεργασίες, καθοριστικό ρόλο ενέχουν οι βιωμένες εμπειρίες των ασθενών καθώς διαμεσολαβούνται από κοινωνικά και πολιτιστικά διαμορφωμένες σχέσεις.

Επιπλέον αναδεικνύεται μια αντίδραση από τα πάσχοντα υποκείμενα σε σχέση με τον σταθερό, αμετάβλητο και ενδεχομένως επιφανειακό τρόπο που ενεργεί ο ιατρός. Συνεπώς, δημιουργούνται επιπλέον προβληματικές καταστάσεις που αφορούν τη διαχείριση της ασθένειας. Καθώς τα υποκείμενα αμφισβητούν τη σημασία και την ακρίβεια της ιατρικής διάγνωσης δε συμμορφώνονται πλήρως με τη θεραπευτική διαδικασία. Έτσι, πολλές φορές για να αντιμετωπίσουν τα συμπτώματα της ασθένειας βασίζονται στις βιωμένες εμπειρίες τους και στη συχνά ατελή ή προ-επιστημονική γνώση του κοινωνικού τους περίγυρου.

Η σχέση ιατρού – ασθενή θεωρείται ότι αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο στην αντιμετώπιση και θεραπεία του πάσχοντος υποκειμένου, ιδιαίτερα στις χρόνιες ασθένειες. Η συνήθης διαδικασία απαιτεί την άριστη συνεργασία τους καθώς και οι δυο αποσκοπούν στη βελτίωση των σωματικών προβλημάτων των ασθενών. Ο ιατρός ως ο θεσμικός αρμόδιος χρειάζεται στις μέρες μας να αναγνωρίζει και να αντιμετωπίζει τα πολύπλευρα συμπτώματα του ατόμου και να αναπροσαρμόζει κατάλληλα τη θεραπευτική διαδικασία προς όφελος του.

Από την άλλη μεριά ο ασθενής οφείλει να προσαρμοστεί απόλυτα - ή έστω πάρα πολύ καλά - στις οδηγίες του ιατρού με τον οποίο έχει συνδιαμορφώσει σχέση εμπιστοσύνης - αναμένοντας με υπομονή το τέλος της θεραπευτικής διαδικασίας που θα του επιφέρει σημαντική ανακούφιση από τον πόνο. Ο χρόνιος πόνος αποτελεί μια ιδιαίτερα προβληματική κατάσταση για το υποκείμενο για πολλούς λόγους. Ο πόνος περιγράφεται πολλές φορές ως μια προσωπική εμπειρία ενός ατόμου, στην οποία κανείς άλλος δεν έχει άμεση πρόσβαση και αντικειμενική αξιολόγηση.

Αυτή η υποκειμενική βίωση και αξιολόγηση του χρόνιου πόνου έχει ως συνέπεια πολλοί ασθενείς συχνά να ταλαιπωρούνται με περιττές ιατρικές επισκέψεις σε

διάφορες συναφείς ή παρεμφερείς ειδικότητες καθώς και με επαναλαμβανόμενες ιατρικές ή απεικονιστικές εξετάσεις σε μια προσπάθεια να εξηγηθούν τα «αδικοιολόγητα» σωματικά συμπτώματα. Σε αυτό το σημείο αναδεικνύεται η σημασία των βιωμένων εμπειριών, του πολιτισμικού κεφαλαίου, των συναισθημάτων, του κοινωνικού και οικογενειακού περιβάλλοντος καθώς μπορούν όχι μόνο να δώσουν πιθανές απαντήσεις σε ιατρικώς δύσκολα εξηγήσιμα ή πιθανόν «αδικοιολόγητα» σωματικά συμπτώματα αλλά επίσης δυνητικά να ερμηνεύσουν την εξατομικευμένη διάσταση του χρόνιου πόνου στους ασθενείς (Huppatz, 2015: 370-385).

Η υποκειμενική βίωση και αξιολόγηση του χρόνιου πόνου και της ασθένειας μπορεί να συμπληρώσει ενεργά τη μηχανιστική, δυϊστική και μονοσήμαντη ιατρική κατασκευή της νόσου, ως αμιγώς βιολογικής οντότητας. Από την ανάλυση του εμπειρικού υλικού προκύπτει ότι τα ερμηνευτικά σχήματα, οι βιωμένες εμπειρίες και οι ιδιαίτερες, προσωπικές, διαστάσεις κάθε ασθενή μπορούν δυνητικά να αναδιαμορφώσουν και να κατευθύνουν τις απαντήσεις του σώματος στην οικειοποίηση της χρόνιας ασθένειας και της επιτυχούς αντιμετώπισης του χρόνιου πόνου (Cimmino, 2011: 173-183).

Η εμφάνιση των επίμονων μυοσκελετικών παθήσεων τις τελευταίες δεκαετίες και του χρόνιου πόνου αποτελεί μια βασανιστική συνθήκη για τους ασθενείς με σημαντικό αντίκτυπο στη ποιότητα ζωής τους. Πλήττονται πολλοί τομείς από τη ζωή των ατόμων συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών σχέσεων, της εργασίας, των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου προκαλώντας διαφορετικές αρνητικές συναισθηματικές εκδηλώσεις. Γεγονός που μπορεί να φανερώσει την αλληλεπίδραση και την ανατροφοδότηση αυτών των χαρακτηριστικών με τον εκφραζόμενο πόνο από τα άτομα καθώς και τις στρατηγικές αντιμετώπισης του πόνου που αναλαμβάνουν (DiMatteo & Leslie, 2011).

Οι θεραπευτικές πρακτικές που υιοθετούν τα υποκείμενα τις έρευνας σχετίζονται με τις εμπειρίες της ασθένειας τους. Ομοίως ο χρόνιος πόνος- ειδικότερα σε συγκεκριμένα σημεία του σώματος - ορίζεται ως ένα ιδιαίτερο και συχνά απολύτως εξατομικευμένο χαρακτηριστικό (Corbet, Nadine & Bie, 2007: 1584-1594). Για αυτό το λόγο, η ερμηνευτική του οικειοποίηση όσο και ο τρόπος που τα άτομα τον αντιλαμβάνονται μπορεί να ανακαθορίσει πολλές από τις θεραπευτικές παρεμβάσεις τους. Συγκεκριμένα, οι εκφάνσεις του πόνου διαμεσολαβούνται και από τις αλληλεπιδράσεις των ατόμων με το κοινωνικό τους περιβάλλον.

Συμπεράσματα

Μέσα στις διαρκώς μεταβαλλόμενες διεργασίες που συντελούν στην ερμηνευτική οικειοποίηση της χρόνιας ασθένειας, ως υποκειμενικής και συγχρόνως ευμετάβλητης έννοιας, ο ιατρός οφείλει να αντιλαμβάνεται τις ιδιαιτερότητες των ασθενών του και να επικοινωνεί με αυτούς. Αυτή η συνομιλία μπορεί να θέσει τις βάσεις για μια ειλικρινή και ουσιαστική θεραπευτική σχέση που θα ανασυγκροτεί με κριτικό και παραγωγικό τρόπο μια εργαλειακή και μηχανιστική ανάγνωση της ασθένειας.

Τα αποτελέσματα της έρευνας ανέδειξαν τη σημαντικότητα των βιολογικών, ψυχολογικών και κοινωνικών παραμέτρων του πόνου καθώς δημιουργούν έναν ιδιαίτερος αξιόλογο και πολύπλοκο μηχανισμό που συντελεί στη διαμόρφωση και αντίληψη του από τα υποκείμενα της έρευνας. Μέσω των χαρακτηριστικών που προσδίδει ο χρόνιος πόνος - και σε συνδυασμό με τις απαντήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος των υποκειμένων - επανανοηματοδοτείται η ταυτότητα τους, ανασύροντας πολλαπλούς προβληματισμούς και ερμηνευτικές ανα-πλαισιώσεις, επιδιώκοντας βέλτιστες θεραπευτικές πρακτικές (Bruns & Disorbio, 2005: 1-5).

Η ποιότητα ζωής αποτελεί ένα χαρακτηριστικό που ορίζεται από αντικειμενικούς και υποκειμενικούς παράγοντες καθώς μεσολαβείται από τις εμπειρίες του ατόμου σε σχέση με το κοινωνικό του περιβάλλον και τα πολιτιστικά γνωρίσματα του. Τέλος ο ρόλος του ιατρού αν και είναι ευρέως από δεκτός από τα υποκείμενα εντούτοις συνοδεύεται από αρνητικά χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν κατά αυτό τον τρόπο οιονεί συγκρουσιακές σχέσεις που επαναπροσδιορίζουν τη θεραπευτική διαδικασία.

Η εμπειρία του χρόνιου πόνου αποτελεί ένα πολυπαραγοντικό και ευμετάβλητο ζήτημα που επηρεάζεται από διαφορετικά και ταυτόχρονα αλληλοεξαρτώμενα πεδία. Δεν τίθεται ποτέ με αυστηρά τεχνικούς, βιολογικούς ή ιατρικούς όρους. Συνδέεται πάντοτε με κοινωνικές αξίες, ερμηνείες, και συστήματα αναφορών και πρακτικών, άρα με οιονεί συγκρούσεις και δυνάμει επίδικα διακυβεύματα της καθημερινότητας.

Όπως τελικά προκύπτει, από την ανάλυση του εμπειρικού υλικού της παρούσας συμβολής, ο χρόνιος πόνος δεν αναφέρεται ούτε σε μια γενικότερη, αφηρημένη και απρόσωπη ιατρική-νοσολογική οντότητα ούτε όμως περικλείεται αποκλειστικά και μονοσήμαντα στο υποκειμενικό βίωμα. Αντίθετα, συμπεριλαμβάνει ένα ανοιχτό και ιστορικά συγκροτημένο- διαμέσου άλλων κοινωνικών εμπειριών – ορίζοντα ερμηνείας ιατρικών συναντήσεων και θεραπευτικών απαντήσεων απέναντι στο χρόνιο πόνο.

Βιβλιογραφία

- Baszanger, I., 1992. Deciphering chronic pain. *Sociology of health & illness*, 14 (2), pp. 181-215. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.ep11343694>.
- Blyth, F., Macfarlane, G. & Nicholas, M., 2007. The contribution of psychosocial factors to the development of chronic pain: The key to better outcomes for patients?. *Pain*, 129 (1-2), pp. 8-11. <http://doi.org/10.1111/1467-9566.ep11343694>.
- Bradby, H., 2010. *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*. Αθήνα: Πεδίο.
- Britten, N., 2006. Qualitative interviews. In: C. Pope & N. Mays, eds., *Qualitative Research in Health Care*. London: Blackwell Publishing, pp. 12-20.
- Bruns, D., & Disorbio, J. (2005). Chronic pain and biopsychosocial disorders. *Practical pain management*, 5 (7), pp. 1-10.
- Cassell, E., 1982. The nature of suffering and the goals of medicine. *The New England journal of medicine*, 11 (301), pp. 639-645. <http://doi:10.1056/NEJM198203183061104>.
- Cimmino, M., C, F. (2011). Epidemiology of chronic musculoskeletal pain. *Best practice & research clinical rheumatology*, (25), pp. 173-183.
- Clarke, E. A. & Shim, J., 2011. Medicalization and biomedicalization revisited: Technoscience and transformations of health, illness and American medicine. A blueprint for the 21st century. In: A. B. Pescosolido, K. Martin, D. McLeod & A. Rogers, eds. *Handbook of the sociology of Health, Illness and Healing*. New York: Springer, pp. 173-199.
- Corbet, M., Nadine, F., & Bie, N. O. (2007). Living with low back pain—Stories of hope and despair. *Social science & medicine*, (65), pp. 1584-1594.
- Creed, F., 2016. Exploding myths about medically unexplained symptoms. *Journal of psychosomatic research*, 85, pp. 91-93. <http://doi:10.1016/j.jpsychores.2016.02.007>.
- Cuff, A. & Littlewood, C., 2018. Subacromial impingement syndrome – What does this mean to and for the patient? A qualitative study. *Musculoskeletal science and practice*, 33, pp. 24-28. <http://doi:10.1016/j.msksp.2017.10.008>.
- Damsgaard, J., Norlyk, A., Jorgensen, L. & Birkelund, R., 2016. Back pain – a feeling of being mistrusted and lack of recognition: a qualitative study. *International journal of orthopaedic and trauma nursing*, 21, pp. 11-20. <https://doi.org/10.1016/j.ijotn.2016.01.001>.
- DiMatteo, R., & Leslie, M. (2011). *Εισαγωγή στην ψυχολογία της υγείας*. Φ. Αναγνωστόπουλος, & Γ. Ποταμιάνος, (Επιμ.) Αθήνα: Πεδίο.

- Engel, L. G., 1977. The need for a new medical model: a challenge for biomedicine. *Science, new series*, 196 (4286), pp. 129-136. <http://doi: 10.1126/science.847460>.
- Engel, L. G., 1981. The clinical application of the biopsychosocial model. *The Journal of medicine and philosophy*, 6, pp. 101-123. <https://doi.org/10.1093/jmp/6.2.101>.
- Fordyce, W., Lansky, D., Calsyn, D., Shelton, J., Stolov, W., & Rock, D., 1984. Pain measurement and pain behavior. *Pain*, 18, pp. 53-69. [https://doi.org/10.1016/0304-3959\(84\)90126-X](https://doi.org/10.1016/0304-3959(84)90126-X).
- Freeman, T., Brown, B. J. & McWilliam, C., 2014. The second component: Understanding the whole person, section 2 – context. In: *Patient-centered medicine. Transforming the clinical method*. 3rd ed. London: Radcliffe Publishing, pp. 116-135.
- Giordano, J., 2007. Pain, the patient, and the practice of pain medicine: the importance of a core philosophy and virtue-based ethics. In: E. M. Schatman (Ed.), *Ethical issues in chronic pain management*. New York: Informa Healthcare, pp. 1-13.
- Huppatz, K. (2015). Pierre Bourdieu: health lifestyles, the family and social class. In: F. Collyer (Ed.), *The palgrave handbook of social theory in health, illness and medicine*. London: Palgrave Macmillan, pp. 370-385.
- Kee, W. J., Khoo, S. H., Lim, I. & Koh, Y. M., 2018. Communication skills in patient-doctor interactions: Learning from patient complaints. *Health professionse education*, 4 (2), pp. 97-106. <https://doi.org/10.1016/j.hpe.2017.03.006>.
- Mitchel, L. & MacDonald, R., 2009. Qualitative research on pain. *Current opinion in supportive and palliative care*, 3 (2), pp. 131-135. <http://doi: 10.1097/SPC.0b013e32832b7de2>.
- Nettleton, S., 2002. *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Pearson, D. S. & Raeke, H. L., 2000. Patients' trust in physicians: many theories, few measures, and little data. *Journal of general internal medicine*, 7 (15), pp. 509-513. <http://doi:10.1046/j.1525-1497.2000.11002.x>.
- Smith, A. J., 1996. Beyond the divide between cognition and discourse: Using interpretative phenomenological analysis in health psychology. *Psychology & health*, 11 (2), pp. 261-271. <http://doi.org/10.1080/08870449608400256>.
- Thom, H. D. et al., 2002. Patient trust in the physician: relationship to patient requests. *Family Practice*, 19 (5), pp. 476-483. <https://doi.org/10.1093/fampra/19.5.476>.
- Tschugguel, W., 2018. Pain as a symbol in the patient context. *Journal of psychosomatic research*, 112, pp. 13-14. <http://doi: 10.1016/j.jpsychores.2018.06.005>.
- Turk, C. D., 2001. Physiological and psychological bases of pain. In: *Handbook of Health Psychology*. New York: Lawrence Erlbaum associates, pp. 117-137.

- W.M. de Waal, M., 2019. Medically unexplained etiology of chronic pain and the doctor-patient context. *Journal of psychosomatic research*, 117, pp. 20-21. <http://doi:10.1016/j.jpsychores.2018.12.004>.
- Ιωσηφίδης, Θ., 2008. *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Κάλλας, Γ., 2015. *Θεωρία, μεθοδολογία και ερευνητικές υποδομές στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Σαββάκης, Μ. & Καρατζά. Ε., 2012. Ιατρική επιστήμη, ασθένεια και θάνατος: μια μικροκοινωνιολογική ποιοτική προσέγγιση. Στο: Μ. Σπυριδάκης & Χ. Οικονόμου, (Επιμ.), *Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στην υγεία*. Αθήνα: Σιδέρης, σσ..285-316.
- Σαββάκης, Μ., 2013. *Μικροκοινωνιολογία και ποιοτική έρευνα. Θεωρητικά παραδείγματα και εμπειρικές εφαρμογές*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

Γιάννη Στεφανίδη

“Ψυχρός Πόλεμος”

Εκδόσεις: ΕΑΠ

Απρίλιος 2021

Όταν σπούδαζα στη Γερμανία στα τέλη της δεκαετίας του 1990, μια ανατολικογερμανίδα φίλη μου αφηγήθηκε μια συγκλονιστική ιστορία. Το απόγευμα της πτώσης του τείχους του Βερολίνου καθόταν με μια μεγάλη παρέα σε ένα καφέ της Ανατολικής Γερμανίας. Κάποια στιγμή ο σερβιτόρος τους πλησίασε και τους είπε ότι άνοιξε το τείχος. Όλη η παρέα, όπως μου είπε, το θεώρησε ένα πολύ κακόγουστο αστείο. Κατά τη διάρκεια της νύχτας ωστόσο το νέο διαδόθηκε περαιτέρω. Την άλλη μέρα στο σχολείο έλειπαν οι περισσότεροι καθώς είχαν όλοι τους φύγει για τη Δυτική Γερμανία. Ο απλούστατος λόγος ήταν ότι όλοι πίστευαν ότι όπως απρόσμενα άνοιξε τείχος, το ίδιο απρόσμενα και γρήγορα μπορεί να ξανάκλεινε και γι' αυτό η ευκαιρία της φυγής δεν έπρεπε να χαθεί επ' ουδενί. Τόσο το τείχος, όπως και η ύπαρξη των δύο Γερμανιών και κατ' επέκταση των δύο μπλοκ είχαν εδραιωθεί στη συνείδηση των ανθρώπων και κανένας δεν πίστευε σοβαρά ότι αυτή η κατάσταση θα μπορούσε ποτέ να αλλάξει.

Βέβαια οι εξελίξεις που οδήγησαν εν τέλει στην πτώση του τείχους και στη κατάρρευση του κομμουνισμού κυφορούταν από δεκαετίες. Ολόκληρη η οργάνωση της παραγωγής και η διατεταγμένη οικονομία, η έλλειψη διαύλων επικοινωνίας και ανταλλαγής μεταξύ των διαφόρων τομέων της κρατικής εξουσίας, ιδιαίτερα η ερμητική απομόνωση από την υπόλοιπη κοινωνία τομέων που είχαν να κάνουν με την άμυνα και την εσωτερική ασφάλεια (στρατός, αστυνομία, μυστικές υπηρεσίες) εμπόδιζαν τις επιστημονικές κατακτήσεις που είχαν συντελεστεί στο Ανατολικό Μπλοκ να διοχετευθούν στην κοινωνία. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά η Σοβιετική Ένωση όπως και οι άλλες σοσιαλιστικές χώρες

παρέμεινε προσκολλημένη σε ένα σύστημα αναντίστοιχο με τις διεθνείς οικονομικές εξελίξεις που καθορίζονταν από τις νέες τεχνολογικές καινοτομίες, αποτυγχάνοντας να οδηγήσουν τις οικονομίες τους στα επίπεδα οικονομικής μεγέθυνσης που ήταν αναγκαία για την παραγωγή της απαραίτητης μίνιμουμ αποδοχής από το κοινωνικό σύνολο. Τόσο το οικονομικό όσο και το πολιτικό σύστημα παρέμειναν κλειστά. Δεν υπήρχε διαφοροποίηση μεταξύ των δύο θεσμικών χώρων, αφού η γραφειοκρατική λογική της κεντρικής εξουσίας κυριαρχούσε και στον οικονομικό τομέα. Το κράτος, αντί για μοχλός ανάπτυξης, εκφυλλίστηκε σε κύριο εμπόδιο κάθε αναπτυξιακής διαδικασίας. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και μετά τα σοσιαλιστικά κράτη λόγω του αντιαναπτυξιακού χαρακτήρα τους, έμοιαζαν ολοένα και περισσότερο με έναν γίγαντα που είχε πηλίνα πόδια. Ήταν ανίκανα να επιβιώσουν σε έναν αγώνα δρόμου όπου οι κύριοι ανταγωνιστές έπρεπε να τρέξουν γρήγορα, όχι μόνο για να κερδίσουν την κούρσα, αλλά και για να μείνουν στον αγωνιστικό χώρο. Όταν ο υπόλοιπος κόσμος περνούσε από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 στην τρίτη βιομηχανική επανάσταση της ηλεκτρονικής, της ρομποτικής και της βιοτεχνολογίας, οι κομμουνιστικές χώρες παρέμεναν δέσμιες των δομών της βιομηχανικής κοινωνίας, των χρονοβόρων διαδικασιών λήψης αποφάσεων και αντιμετώπισης προβλημάτων και αναγκών στο πλαίσιο του υπερσυγκεντρωτικού κράτους και της κατασπατάλησης των ανθρώπινων και φυσικών πόρων. Οι πολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα τα έτη 1989-1991 και πυροδοτήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από την κραυγαλέα έλλειψη πολιτικών ελευθεριών, απλώς επικύρωσαν το αναπόφευκτο.

Όλα αυτά τα ζητήματα τυγχάνουν ανάλυσης στο εξαιρετικό βιβλίο του Γιάννη Στεφανίδη, καθηγητή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο και ενός από τους πιο διαπρεπείς αναλυτές διπλωματικής ιστορίας σε Ελλάδα και εξωτερικό, στο νέο βιβλίο του *Ψυχρός Πόλεμος*, το οποίο πραγματεύεται μια περίοδο της παγκόσμιας ιστορίας που πρόκειται να απασχολεί τους ερευνητές για πολλά χρόνια ακόμη. Παρόλο που ο συγγραφέας εστιάζει ιδιαίτερα στην απρόβλεπτη τροπή των γεγονότων και στο γεγονός ότι στρατιές ερευνητών, αναλυτών, επιστημόνων δεν είχαν καν προσεγγίσει τους συστημικούς παράγοντες που έμελλε να τερματίσουν τον Ψυχρό Πόλεμο, δεν περιορίζεται εκεί. Αναλύει με ενέργεια τις βασικές πτυχές

Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα και στον κόσμο, εστιάζοντας επιλεκτικά σε εκείνες τις διαδικασίες που χαρακτήρισαν την εξέλιξη του φαινομένου από την εμφάνισή του ως το τέλος του. Με αυτό τον τρόπο κατορθώνει μέσα σε 200 περίπου σελίδες να καταθέσει ένα ιδιαίτερα εύληπτο κείμενο που αποδίδει συνολικά το φαινόμενο του Ψυχρού Πολέμου και τις πιο ουσιώδεις διαστάσεις τους. Το κείμενο είναι γραμμένο με ζωηρό λόγο, ο οποίος ενίοτε κινείται στα όρια της λογοτεχνικής απεικόνισης φαινομένων, χωρίς όμως να χάνει ποτέ τη στιβαρότητα και επιστημονική αξιοπιστία του.

Ο συγγραφέας αποφεύγει λεπτομέρειες που μπορεί να είναι άκρως ενδιαφέρουσες για τους επιστήμονες κάθε είδους, ιστορικούς, πολιτικούς επιστήμονες, κοινωνιολόγους, ανθρωπολόγους κ.α., θα καθιστούσαν εντούτοις την αφήγηση στο δεδομένο πλαίσιο λέξεων ενός τόσο ευρέως φαινομένου, τηλεγραφική. Αντίθετα επιλέγει με προσοχή να παρουσιάσει διαστάσεις που προσδιόρισαν το φαινόμενο συνολικά, στο εσωτερικό των χωρών ή στις διεθνείς σχέσεις τους: την υπερβολική και ανυπόστατη σε κάποιες περιπτώσεις καχυποψία μεταξύ των δύο συνσπισμών, την ιδεολογική προπαγάνδα εκατέρωθεν, την οποία ο συγγραφέας περιγράφει με τον ευφάνταστο τίτλο “ο πόλεμος των λέξεων”, τον εξοπλιστικό πυρετό, τις βασικές κρίσεις και την περίοδο ύφεσης στις σχέσεις των υπερδυνάμεων, την εσωτερικές τριβές εντός των δύο μπλοκ, το πείραμα Γκορμπατσώφ, τις εγγενείς, δομικές αδυναμίες του σοβιετικού συστήματος που επιβλήθηκε και σε άλλες χώρες κ.α..

Στην περίπτωση της Ελλάδας, ο συγγραφέας καταπιάνεται με ζητήματα που έχει αναλύσει ήδη με επιτυχία σε αμιγώς ερευνητικά του κείμενα στα ελληνικά και αγγλικά, όπως την ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ, τις σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ και τις κομμουνιστικές χώρες, την εξέλιξη της εξωτερικής πολιτικής από τη φάση της προσκόλλησης στον κομμουνιστικό κίνδυνο, στην υιοθέτηση μιας πιο πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής, το Κυπριακό κ.α. Για το λόγο αυτό, υπεισέρχεται και σε μερικότερες πτυχές της ελληνικής πολιτικής, όπως η έννοια και οι επιπτώσεις στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική του *Από Βορράν Κινδύνου*, οι εντάσεις με τους νατοϊκούς συμμάχους, οι συμφωνίες για τις βάσεις και τα προνόμια που δίνονταν στους Αμερικανούς, το ζήτημα της εγκατάστασης

πυρηνικών όπλων στην Ελλάδα, τον ριζικό αναπροσανατολισμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από το 1974 και μετά. Ειδική μνεία θα πρέπει να γίνει εδώ στο ζήτημα που σχολιάζεται στο βιβλίο, αυτό της τεράστιας εξωτερικής οικονομικής βοήθειας που δέχτηκε η χώρα μεταπολεμικά και δεν έχει εκτιμηθεί επαρκώς ούτε από την ελληνική κοινωνία, ούτε από την ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα έχει δυσφημιστεί.

Εν κατακλείδι, το βιβλίο του Γιάννη Στεφανίδη αποτελεί μια σημαντική παρέμβαση στα ακαδημαϊκά δρώμενα, προσφέροντας μια ευσύνοπτη αλλά μεστή εννοιολογικά ανάλυση του Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα και τον κόσμο, η οποία έχει αποκτήσει μια αναπάντεχη επικαιρότητα. Φέτος που συμπληρώνονται 30 χρόνια από τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, έχει αναζωπυρωθεί η αντιπαράθεση στις σχέσεις της Ρωσίας με τη Δύση θυμίζοντας εποχές του Ψυχρού Πολέμου, η ολική κατανόηση του οποίου δεν έχει συντελεστεί ακόμα. Ας ελπίσουμε ότι δεν θα επιβεβαιωθεί η ρήση του Μαρξ ότι *η ιστορία επαναλαμβάνεται, την πρώτη φορά ως τραγωδία, τη δεύτερη ως φάρσα*.

Ανδρέας Στεργίου

Αναπληρωτής Καθηγητής

Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας και Πολιτικής

στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

ABSTRACTS

Social and emotional competence of students with and without ADHD who are involved in school bullying incidents

Konstantinos Gakis, Alexandros-Stamatios Antoniou

School bullying is a phenomenon with considerable consequences on the psychosocial competence of the students involved. The purpose of the present study was the investigation of social and emotional competence and its dimensions in relation to school bullying in students with and without ADHD. The sample of the study consisted of 302 primary and secondary class students 25 of which were diagnosed with ADHD by a state assessment center. The results of the study showed that students with ADHD had lower social and emotional competence and they were more frequently involved in school bullying and victimization incidents in comparison with the control group. Similarly, low levels of social and emotional competence were found in those students who had caused or experienced victimization, either as victims, or bullies, or as bully-victims. Moreover, it was showed that all forms of bullying are negatively correlated to social and emotional competence, both for the control group students and for the students with ADHD. Finally, the study findings reveal the need for early prevention of bullying incidents and emphasize the importance of enhancing the psychosocial adjustment of all students and especially for at risk groups.

Keywords: School bullying, victimization, social competence, emotional competence, ADHD

Political education and political behavior: Empirical research on a sample of students

Antonis Papaoikonomou

The purpose of this research is to investigate the sample attitudes of students regarding the political education course and the contribution of the particular course to their political behavior. The sample is comprised of high school students from central Macedonia. The research findings include gender differentiation in terms of content and the desired way of teaching the course and the emphasis that must be given. The issue that emerges from the research is the need for a radical reform of the course, since active political participation is at stake, an indisputable factor of democracy.

Keywords: Political education, students, political behavior

The gradual decline of Byzantium and modern Greece

Emmanouil-Marios Economou, Nikolaos Kyriazis

In this article we focus on the issue of the negative international political implications that may arise for a country when it chooses to default on its debt to third parties, which may be either other countries or wealthy private lenders, or, as it will be hereby examined, multinational military forces (crusaders) and private mercenary companies. We focus on two key periods of the last phase of the Byzantine Period; the Fourth Crusade (1203-1204) and the action of the Catalan Company (for the period 1303-1305) and bearing in mind the recent modern fiscal failure of the Greek governments vis-a-vis the international lenders (which contributed to the country's inclusion in the memoranda and international surveillance), we make an overall critical assessment reaching common intertemporal conclusions.

Keywords: Government Loan Debts, International Political Implications, Fourth Crusade, Catalan Company, Greek Economy of Memoranda

Therapeutic Practices and Chronic Pain: Relationships between Physicians and Patients with Musculoskeletal Disorders.

Manos Savvakis, Nikos Kolokouras

The diagnosis and treatment of musculoskeletal disorders involves a series of difficulties because quite often the etiology of some common and serious problems of this type - that cause chronic pain - depends not only on purely medical factors or biological predispositions but as well on social parameters. The purpose of this empirical contribution is to investigate the factors that mediate the relationship between doctor and patient, regarding the diagnosis and treatment of chronic musculoskeletal disorders.

The methodological technique of semi-structured interviews was used to conduct the empirical research and twelve people participated. The way research participants evaluate their relationship with their physician and their encounters with each other potentially sets an understanding framework for a more complete and sophisticated therapeutic treatment of chronic pain.

Keywords: chronic pain, qualitative research, relationship between physician and patient musculoskeletal disorders